

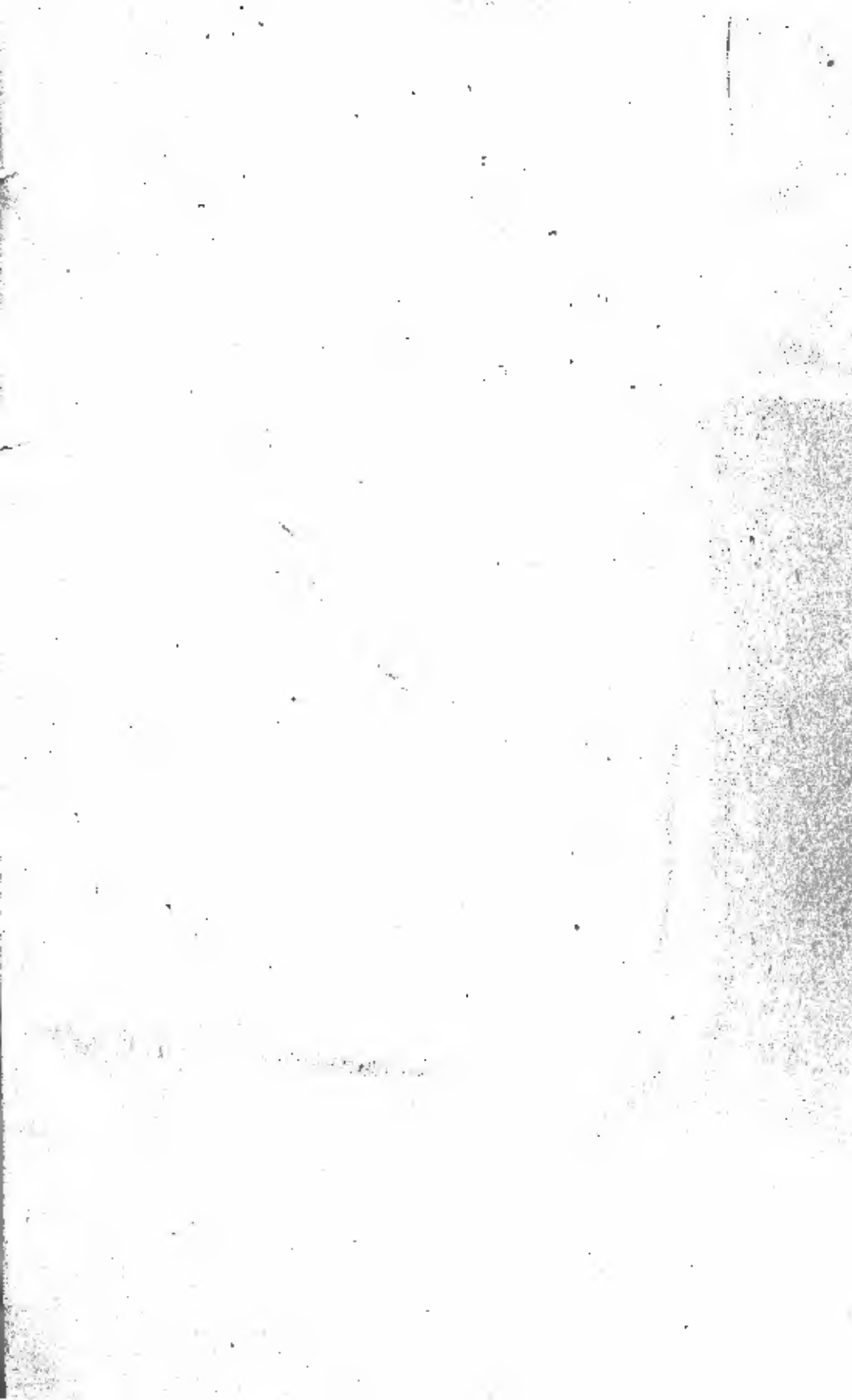
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACC 1886
~~CLASS~~

CALL No. 504 V. 1. 2. 47a

1886

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

तत्र

नवमदशमप्रश्नद्वयात्मको द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्री आचार्ये

इत्येतैः संशोधितम् ।

तत्र

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

ख्रिस्ताब्दाः १९०८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यमाणकद्वयाधिकं रूपकद्वयम् (२८२)

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. ~~1884~~ 1886 .....

Date. 25. 8. 64 .....

Call No. 502V.61.5a1.14a .....

अथ नवमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अभिषवादि माध्यंदिन* सवनं तायते ।

अभिषवो महाभिषवः स आदिर्यस्य तदभिषवादि माध्यंदिनं सवनं तायत आरभ्यते क्रियत इति यावत् ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य प्रातःसवनेन कल्पः प्रकाशे व्याख्यात उक्त इत्यर्थः ।

द्विदेवत्यर्चुग्रहैन्द्राग्रवैश्वदेवा दर्विहोमाश्च न विद्यन्ते ।

प्रातःसवनिकल्पेनैतेषां प्राप्ता निषेधोऽनेन क्रियते । वधिग्रहाद्योऽन्तर्गमान्ता दर्विहोमास्ते च न विद्यन्ते ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

वसतीवरीभ्यो होतृचमसे निषिच्य भित्तरां सिकन्वा वसतीवरीभ्यो होतृचमसेनापो गृहीत्वा निग्राभ्याः स्थेत्यनेन निग्राभ्याः करोतीत्यर्थः ।

सर्व* राजानः*मभिषुण्वन्ति ।

तृतीयसवन ऋजोवमभिषुण्वन्तीति श्रुतेस्तृतीयसवने सोमाभिषव एक नास्तीति भावः ।

ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति ।

विश्वस्य राजानमिति शेषः । विश्वस्य राजानं ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छतीति । तथैवापठदापस्तम्बः—राजानमुपनद्धं तूष्णीं ग्रावसूपावरोक्ष बन्धनाद्विश्वस्य ऋजोवमभस्तात्तर्धणो न्युप्य तत्तर्धं परिभृज्य सर्वं राजानमुपरे न्युप्य सोमोपहननं वासो ग्रावस्तुते प्रयच्छन्तीति । इदं च न दानं किं तु पुनस्तस्मात्प्रत्यक्षमेव तस्य प्रज्ञातं निधानम् । सोमोपहननं वासो यजमानः परिव्रज्य इत्यग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । सोमपरिश्रयणवासोऽपि प्रज्ञातं निधानम् । सोमपरिश्रयणं पत्नीत्येतस्याप्यग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । असंप्रेषितो ग्रावस्तोनीया अन्वाहेत्यापस्तम्बः । ग्रावस्तोतेति शेषः । न ग्रावस्तुते सोमाभिषवे प्रेषोऽस्तीत्यर्थः । प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेन महाभिषवोऽपि तद्वत् ।

तत्र विशेषमाह—

इहाइहेति स*साधयन्तोऽभिषुण्वन्ति ।

इहाइहेति उच्चैर्बदन्त इत्यर्थः । संशब्दात्पुनःपुनराग्रेद्धनमेतस्य शब्दस्य यावदभिषवं न तु द्विवास्तेन पठनम् ।

उत्तमस्य पर्यायस्य मध्यमेऽभिषवे बृहद्बृहदित्यभिषुष्वन्ति ।

अत्राभिषुष्वन्तीत्यस्य पुनर्वचनमत्र बृहद्बृहदित्याभिषवमन्त्र एवायं न तु संराघनमा-
त्रम् । तेनात्र मन्त्रान्ते क्रियेति सिध्यति पूर्वत्र तूच्चारणसमकालोऽभिषव इति भेदः ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृते राजनि ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृते राजनीत्यनेनोत्तमेऽभिषवे सर्वस्मिन्तोमरसे निर्गते पुनमुति
सुसंभृते राजनीत्यर्थः । उत्तमेऽभिषव इत्यनुक्ते प्रत्यभिषवं यत्सुसंभरणं तत्र सर्वत्रापि
स्यात्तन्नित्यर्थम् । सुसंभृते राजनीत्यनुक्तेऽभिषवोत्तरं सुसंभरणापूर्वमेव स्यात्तन्नित्यु-
त्तरार्थम् ।

देवा ग्रावाण इन्द्रुरिन्द्र इत्यवादिपुरेन्द्रमनुच्यतुः परम-
स्याः परावत आऽस्मात्सधस्थादोरोरन्तरिक्षादासुभृतम-
सुषुर्व्रतार्धसं य आसुषतुः समरे रक्षाऽस्यधधिपुर-
पहतं ब्रह्मज्वस्येति प्रतिप्रस्थाता ग्राणोऽनुमोदते ।

अनुमोदनं कीडारूपेण कालनं कीडाभावनयुक्तमन्त्रपठनम् । तच्च चतुर्णामपि
पृथक्पृथक् । सकृदेव मन्त्रः । यदुपचनकिल्बिषात् । तत उपरे ग्राणः संमुखाङ्कुरवे-
त्यादि ग्रावस्वध्यूहनान्तं करोति ।

अत्र सवनीयानां निर्वपणमेके सपापनन्ति ।

अत्रास्मिन्काले । अत्रेति वचनालोत्तरत्र विहितकाले न च पूर्वत्रापि तेन पूर्वोऽपि
कालोऽस्तीति गम्यते । स चोक्तो बोधायनेन—प्रातःसवन एव सर्वसवनीयाभिर्विप्रेः कृ-
तान्तात्पौरोडाशिकं कर्म प्रत्याददीतोत्तरयोः सवनयोरनुसवनमध्यहनेनैव कपालेषु प्रति-
पद्येत सिद्धमत ऊर्ध्वमिति तथा नु सलु माघ्यादिनीयाः सवनीया निरुप्यन्त इति
शुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इति ब्रूयात्तृतीयसवने सवनीया इति माहेन्द्रस्य स्तोत्र इत्येव
ब्रूयादिति । अनुसवनमङ्गाराध्यहनेनैव प्रतिपद्यते । प्रातःसवनोपहितेष्वेव कपालेषुत्तरयो-
र्द्वयोः सवनीययोरधिष्यणमित्यर्थः । शुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इत्याज्यानामादिमे स्तोत्र
इत्यर्थः । तृतीयसवनसंबन्धिसवनीयाः केत्याशङ्कायां माहेन्द्रस्तोत्र इति माहेन्द्रस्तो-
त्रस्य काल इति तदर्थः । प्रताग्रता कालत्रयसत्त्वं सिध्यति ।

धाराग्रहकाले शुक्रापान्थिनावेषाग्रे गृहीत्वा-
ऽऽग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यो गृह्णात्याधव-
नीयातृतीयां धारां करोत्युपध्वं गृहीत्वा ।

उपध्वं गृहीत्वेत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातारं गुरुत्वतीयग्रहग्रहणे सहस्वार्थं संनिहितं करोतीति
शेषो स्वब्बोषितसमानकर्तृकतानिर्वाहाय । आधवनीयातृतीयधाराकरणमुपचनेन । अत्र

पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । शुक्रामन्थिनावेवाग्रे गृहीत्वेत्यनेनात्रैव कालः । तस्य प्रातः-
सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेनातिदेशेन रथेतरसाभैन्द्रवायवामान्गृहीयाद्बृहत्साभि
शुक्राग्रानिति व्यवस्था माध्यंदिने सवनेऽपि स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । अग्रग्रहणप्रमता-
विषयकत्वप्रदर्शनार्थम् ।

ऋतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयौ गृहीतो मरुत्वन्तं वृषमं वाह-
धानमिति स्वेन पात्रेणाध्वर्युः पूर्वं गृह्णाति मरुत्वा २ इन्द्र
वृषभो रणायेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

अत्र पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । मरुत्वदेवताको ग्रहो मरुत्वतीयः । इन्द्रस्यैवं
विशेषणम् । यावत्पृथिवीशुनासीरमरुत्वदमोमवास्तोष्यतिगृहमेवाच्छ चेति पाणि-
निसूत्रान्छप्रत्ययः ।

गृहीत्वा राजानमतिपावयति यावन्तं
माध्यंदिनाय सवनायाऽऽप्तं मन्यते ।

व्याख्यातं प्रातःसवने । अत्रापि गृहीत्वेत्यनुवाद उत्तरत्रान्वयी । गृहीत्वेत्य-
नन्तरमध्वर्युरिति शेषो ग्रहणातिपावनयोर्ध्वर्युकर्तृकताया निर्वहाय ।

चिरमति भारा मपीक्य पवित्रं निदधाति ।

इदमपि प्रातःसवने व्याख्यातम् ।

व्याख्यातवेकधनानामाध्वनीयेऽवनयनम् ।

एकधनानामित्युक्तिर्भैत्रावरुणचमसाभावोऽनेतिसूचनाय । एकधनैकदेशानाध्वनी-
येऽध्वनीय तिरःपवित्रं पूतमृत्येकदेशमवनयतीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

पवमानग्रहाङ्कलशाब्दशुक्रामन्थिनावाग्रयणमुक्त्वर्थं
च ग्रहावकाशैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ।

अत्र स्वया निःसर्पणाङ्कतैवोपस्थानस्य न तु प्रसर्पणाङ्कता । तेनाध्वर्युवक्ष्यममा-
नानाभेवोपस्थानमत्र न तु प्रतिप्रस्थातुः । तस्य निःसर्पणाभावात् । पवमानग्रहाणामु-
पस्थानं कलशोपस्थानं शुक्रामन्थादीनामुपस्थानमात्रमत्र न तु पदार्थकमोऽपि विव-
क्षितः । किं तु मन्त्रक्रम एवात्र भवति । तेन प्रथमं पवमानग्रहोपस्थानं कृत्वा शुक्रा-
मन्थादीनामुपस्थानं च कृत्वा कलशानामुपस्थानम् । द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाध-
वनीययोः पवमानग्रहयोः । द्वे ब्रह्मसी इति पूतभृतः पवमानग्रहस्य । चक्षुर्म्या म
इति शुक्रामन्थिनोर्ग्रहयोः । आत्मने म इत्याग्रयणस्य ग्रहस्य । अङ्गेम्यो म इत्यु-
क्त्वस्य ग्रहस्य । विष्णोर्नठरामिन्द्रस्य जठरं विश्वेषां देवानां अठरमित्येतैः क्रमेण
कलशानामुपस्थानम् । उप कलशो ह्ययतामित्यादि पदक्रमपि भवति । अनुक्तसमुच्चयार्थ-

चकारेण संगृहीतत्वात् । एतेनैव मरुत्वतीयोपस्थानार्थं परिभूरक्षिमिति कोऽसि को नामेत्येतदुपस्थानमपि संगृहीतं भवति । नाऽऽहवनीयधुवातिग्राह्यादीनामुपस्थानं प्रकृतः-
सवन उपस्थितत्वात् ।

वैश्वान्तसप्तहोतारं च हुत्वा माध्यंदिनं पवमानं सर्पन्ति ।

तस्य बहिष्पवमानेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १ ॥

वैश्वान्तसप्तहोतारं च हुत्वेति प्रातःसवने व्याख्यातम् । माध्यंदिनं पवमानं
माध्यंदिनपवमानार्थं सर्पन्ति तदः सर्पन्ति । तस्य माध्यंदिनस्य पवमानस्य ।

अत्र मन्त्रविशेषमाह—

त्रैष्टुभः पन्था रुद्रा देवता वृकेणापरिपरेण

पथा स्वस्ति रुद्रानक्षीयेति मन्त्रं संनमति ।

स्पष्टम् ।

उत्तरेण हविर्धानं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णिगं

परीत्य दक्षिणेन वा मार्जालीयमन्तरेण वा ।

उत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णिगं परीत्यान्तरेण सदोहविर्धाने गत्वा दक्षिणेन मार्जाली-
ध्रीयं वेत्यर्थः । अन्तरेण वेत्यत्रान्तरेण हविर्धानमार्जालीयावित्यध्याहार्यं सामर्थ्यात् ।
अत्र वाकारद्वयं द्वावपि पक्षौ मुख्यावितिद्योतनार्थम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याध्वर्युर्यजमानो

ब्रह्मा चावतिष्ठन्तेऽग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णिगं

परीत्योद्गातारो माध्यंदिनेन पवमानेन स्तुवते ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णिगं परीत्याध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा
चावतिष्ठन्त इत्येवं वाऽन्वयः । अत्रावस्थानं नामोपवेशनमेव । अथवाऽग्नेण प्रशास्त्रीयं
धिष्णिगं परीत्येत्यस्योत्तरसूत्रेऽन्वयः । दक्षिणेनोदुम्बरीमिति सूत्रान्तरेऽस्मिन्पक्षेऽ-
धिकयुक्तं तदप्यविरोधात्कर्तव्यम् ।

यद्वन्यत्पश्वानयनात्तत्संप्रेष्यति प्रतिप्रस्था-

तर्दधिघर्मेण चरेति संप्रेषस्यान्तं संनमति ।

प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति पश्वानयनं तस्मादन्यद्यत्प्रेषणं तत्संप्रेष्यति । तर्हि एता-
वदेव प्रेषणं नेत्याह प्रतिप्रस्थातर्दधिघर्मेण चरेति संप्रेषस्यान्तं संनमति ऊहतीत्यर्थः ।
संप्रेष्यतीति वचनाद्यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषासूत्राद्विशेषावचनाच्चाध्वर्युः प्रेषयकता ।

विहृतेषु व्याघारितेषु धिष्णिगेषु ।

विभूरसोऽवादिभिर्मन्त्रैराग्नीध्रेण विहृतेषु अध्वर्युणा चतुर्गृहीतेन सोमेन पञ्च-

गृहीतेनाऽऽज्येन च यथापूर्वं व्याधारितेषु शेषे च भासते सति । अत्र विहरणात्पूर्वं हविर्धानं प्रविश्य विष्णो त्वं न इति ग्रहोपस्थानमेतेनैव मन्त्रेण पात्रसंमर्शश्च भवति ।
स्तीर्णे बर्हिषि ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे बर्हिषीत्यर्थः ।

प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशं निरू(रु)प्य सवनीयान्निर्वपति ।

पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्ष आग्नीध्रोऽत्र पुरोडाशालंकरणमपि करोति । पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्षे पशुपुरोडाशस्यैव निर्वापोऽत्र ।

एकादशरूपालोऽत्र पुरोडाशः ।

पशुपुरोडाशस्य त्वाग्नेयविकारत्वात्प्रकृतिप्राप्तान्यष्टावेव । अत्र माध्यादिने सवने ।
नाऽऽमिक्षा विद्यते ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यान इत्यनेनाऽऽमिक्षाया अपि प्राप्तिः स्यात्तां चारयितुं निषेधः । अर्थः स्पष्टः ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मण चरति ।

अत्र निर्वापपक्षेऽत्रैवालंकरणं सवनीयानाम् । चरतीत्येकवचनं प्रतिप्रस्थात्रभिप्रायं तस्यैव मुख्यत्वात् । बहुवचनान्तपाठस्तद्वृत्तरेव ।

यावती व्यावापृथिवी इत्याग्नीध्रागार
औदुम्बरी ५ स्तुचि दधि गृह्णाति ।

अगारग्रहणं धिष्णिमसमीपोपविष्टस्य भण्डपबहिष्ठत्यापि दधिघर्मग्रहणं स्यात्तद्या-
वृत्त्यर्थम् । स्तुग्ग्रहणं तूष्णीं जुहूवत्संमार्गः कार्य इत्येतदर्थम् ।

वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीतां माणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीतां
चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं च श्रीणीतां दक्षश्च त्वा बलं
च श्रीणीतामोजश्च त्वा सहश्च श्रीणीतामायुश्च त्वा जरा
च श्रीणीतामात्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीता ५ श्रुताऽसि
श्रुतं कृतः श्रुताय त्वा श्रुतेभ्यस्त्वेत्याग्नीध्रीयेऽभिधित्य ।

अत्रोपस्तरणामिचारणे न भवतः । अवचनात् ।

होतवदस्व यत्ते वाद्यमिति संभ्रव्यति ।

स्पष्टम् ।

यदि आतो जुहोतन यद्यथातो ममत्तने-
त्युच्यमाने आत ५ हविरिति प्रत्याह ।

उच्यमान इत्यत्र होत्रेति शेषः ।

तथादायाऽऽहवनीयं गत्वाऽऽश्राप्य प्रत्या-
श्रापिते दधिघर्मस्य यजेति संमेष्यति ।

आहवनीयं गतेतिवचनं गमनाद्यवहितोत्तरकालमेवाऽऽश्रावणं न तु मध्ये कालव-
चनान् कार्यम् । एतदर्थमेवाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणवचनम् । दधिघर्मस्य यजेति संमे-
ष्यति । प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अधिकारात् ।

यमिन्द्रमाहुर्ब्रह्मणं यमाहुर्ब्रह्म मित्रमाहुर्ब्रह्म सत्य-
माहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मै
स्था तेभ्यस्तथा स्वाहेति वषट्कृते क्षुराति ।

एवम् ।

अनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

क्षीतारं प्रसीति शेषः ।

तं भक्षयन्ति ये प्रवर्ग्ये ।

ये प्रवर्ग्ये विपुला अस्मिन्मन्त्रे तं दधिघर्मं भक्षयन्तीत्यर्थः । भक्षिणामयं नियमः ।
न तु भक्षणधर्मातिदेशः । यथाप्रवर्ग्यमित्यवचनात् । न च वर्गधर्माः । दधिघर्मस्य
कृत्वाविधानात् । अतो नोपहववाचनम् ।

तस्याऽऽरण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्त्रः ॥ २ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तस्य दधिघर्मस्य दधिभक्षमन्त्र आरण्य आरण्यमन्त्रे षडितोऽनुवाक्योऽनुवाका-
त्मकः । उक्तो भवतीति शेषः । कोऽसौ । सूर्यवः सूर्यमयि त्वदित्यनुवाकः । वक्ष्यति
च प्रवर्ग्यसूत्रे—सूर्यवः सूर्यरित्यनुवाकेन दधिघर्मं भक्षयन्तीति । अस्मिन्मन्त्रमन्त्रे पूर्वो-
त्तरे श्रान्ती । तथा च प्रवर्ग्यसूत्रम्—मदन्तीरुपस्थाप्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽ-
धीवीताधीत्य श्रोत्रमेनेषं कर्मस्त्विति । एवमित्यातिदेशादपि मदन्त्युपस्पर्शः । अयं
मन्त्रो आध्वगोक्तेन मन्त्रेण विकल्पात् । स च मयि त्वदिन्द्रियं महदित्यारभ्य वाग्नु-
षाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तः । अस्मिन्पक्षे न शान्ती । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष
उक्तः—मित्रो जनान्प्रसमित्रेति भक्षयित्वा नाभिदेशमभिमृशन्त इति । अविशेषान्म-
न्त्राभिनिर्योगस्य सूत्रकृतोऽपीष्टत्वाच्चेदमप्यङ्गीकर्तव्यम् । अप्रवर्ग्ये क्रतौ न दधिघर्मः ।

वधिचर्म प्रकृत्वाऽऽध्यायनः—प्रवर्ग्यवांशेदिति । आपस्तम्बेन तु विकल्प उक्तो
वधिचर्ममुक्त्वा नाप्रवर्ग्ये स्थादित्यपरमित्यनेन सूत्रेण । अप्रवर्ग्ये कर्तौ न स्याद्
वधिचर्म इति तदर्थः ।

इत्योकोपाहधीमदभिष्टोभयाजिसाहस्राभियुक्तराजपेययाजिसर्वतोमुखपर-
जिद्विसाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूनगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशि-
श्राम्युधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ नवमप-
त्रस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति
माध्यंदिनस्य सवनस्येति संश्लेष्यति ।

प्रतिप्रस्थाषा ह्यनूपुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदाय प्रचरति । समव-
दानस्वरूपं तु प्रातःसवन एवोक्तम् । प्रचरतीत्येकवचनमध्यर्षोर्मुख्यत्वाभिप्रायेण ।
प्रातः प्रातःसावस्येत्येतस्य स्थाने माध्यंदिनस्य सवनस्येति । एवमूहितेन प्रथमश्रेण
श्लेष्यति । प्रशास्तारं प्रत्यक्षं प्रैषः ।

पशुपुरोडाशेन प्रथमं समवदाय सवनीयैः प्रचरति ।

पशुपुरोडाशेन प्रथमं इति वचनाजित्य एव पशुपुरोडाशः । अनेनाऽऽपस्तम्बोक्तम-
नित्यत्वं निवर्त्यते । नित्यत्वे लिङ्गमप्यस्ति । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन
माध्यंदिने सवनेऽङ्गैस्त्वृतीयसवन इति । नञ्चूचानामप्येष एव सिद्धान्तः ।

पशुपुरोडाशस्य सवनीयानां च समानस्त्विष्टकृदिदम् ।

गतार्थं प्रातःसवने ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीयं दक्षाभिः कलशं मृष्टा न्युञ्जति ।

इदमपि गतार्थं तत्रैव ।

उत्पीयमानेभ्योऽनुष्टुप् इति श्रुत्यसमनूयध्वमुपयतः शुक्राङ्कुरध्व-
मच्छावाकस्य चमसाध्वर्योऽपि त्वमुन्नपस्व प्रतिप्रस्थातः प्रोक्षि-
ताप्रोक्षिताञ्छकलानुपकल्पयोञ्जेतः सोमं प्रभाषयेति संश्लेष्यति ।

प्रैषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्तत्परिज्ञानाय प्रैषस्य कृत्स्नः पाठः ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुव्रयति पुर-

स्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुव्रयति ।

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुव्रयतीत्येतावान्विशेषोऽयम् । अन्वत्समानम्
एकादशेति सदस्याभिप्रायम् ।

माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो
मन्यवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्मेधम् मेध्यतः
कारिष्ठां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृतान्नुहुत होत्र-
काणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृत्वा शुक्रस्याभ्युज्जीयोपाव-
र्तध्वमिति संमेप्यति यत्प्राक्पुनरभ्युज्जीतेभ्यस्तस्मिन्कृते
प्रसर्पणमग्नैर्होत्रकाः प्रसृप्य पुनरभ्युज्जीतानां यजन्ति ।

पुनःशब्दोऽवधारणे । अभ्युज्जीतेभ्यः प्रागेव यत्कर्म तस्मिन्कृते नमोऽग्नये
मसन्न इत्यादयो मन्त्राः प्रसर्पणमग्नस्तैर्होत्रकाः सदः प्रसृप्य । दक्षिणार्धपरिक्षणा-
न्तं सदःप्रसर्पणम् । अत्रानि पुनःशब्दोऽवधारणार्थक एव । यत्प्राक्पुनरभ्युज्जीते-
भ्यस्तस्मिन्कृत इत्येतस्याचमर्थः—यत्प्रागेवाभ्युज्जीतेभ्यः प्रेषणं तस्मिन्कृते तस्मिन्नुच्चा-
रिते सति । अस्मिन्नवसरे प्रसर्पणमग्नैर्होत्रकाणां प्रसर्पणम् । एतदर्थमेव कृत्स्नमे-
धस्य पाठः । प्रथमत आश्वलायनसूत्रोक्तरीत्योपविष्टेषु सस्वपीदं वाजुषहोत्रविषयके
पुनःप्रसर्पणं वाचनिकम् ।

अषाढप्रीदिति होतुराख्याय निरवदाय होव इदामा-

दधात्युपहृयमानामुपोद्यच्छन्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

होतुराख्यायेतीदमाख्यायग्रहणात्समदमकरित्येतदुच्चारणकाल एव निरवदानं न
तु तदनन्तरम् ।

नेडाशकलमच्छावाक्याय निदधाति ।

एतादृशविशेषविधानार्थ एवायमनुवादः । अर्थस्तु स्पष्टः । प्रातःसवनेन कल्पो
व्याख्यात इत्यनेनेडाशकलनिधानं प्राप्तं तदनेन निवार्यते ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्नः ।

चमसमन्नतिक्रमेति यथाचमसम् । कृतव्यारूपानं प्रातःसवने ।

सन्नेषु नाराशस्तेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थितासु

दक्षिणामु दक्षिणानि जुहोति यथा वैसर्जनानि ।

दक्षिणेनेत्येवमा वेदिसंलग्नदेशे दक्षिणानामवस्थानम् । वेदिर्गृहवेदिः । दक्षिणा-
प्रमुक्तानि होमात्मकानि कर्माणि दक्षिणानि । यथा वैसर्जनानि ज्वनेनामास्यान्वार-
न्मोऽतिदिश्यते ।

मच्छादनार्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं नक्षत्राऽऽ-
ज्येऽवधाय क्षुद्रण्डे वाससोऽन्तमुपनिषम्येतेषु त्वं चित्र-
मिति द्वाभ्याः शालामुसीये जुहोति शेषमाज्यस्य करोति ।

गतार्थमेतत् ।

नीयमानासु पूर्वः प्रतिपद्याग्ने नयेति नयनस्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ।

परिकर्मिभिराग्नीध्रमण्डपं प्रति नीयमानासु सतीषु पूर्वः प्रथमं प्रतिपद्य गत्वा,
अग्ने नयेत्युक्त्यवती । नयनमधितत्वात् । यथा वैसर्जनान्नयेतावतैव प्रच्छादना-
र्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं नक्षत्राऽऽज्येऽवधाय क्षुद्रण्डे वाससोऽन्तमुपनिषम्येत्येत-
दन्तेषु पदार्थेषु सिद्धेषु । अत्र पुनर्वचनमेते पदार्थाः पूर्वाह्नयोरेव न नयनत्वां दाक्षि-
णहोम एव न वैसर्जनहोम इति विशेषबोधनार्थम् । तेन वैसर्जनहोमे नयनस्यापि
भवति । अत एवाऽऽपस्तम्बेन तथैव समन्वारब्धेषु वाऽग्ने नयेत्याग्नीध्रधे जुहोतीति
पाक्षिकत्वमन्वारम्भस्योक्तम् ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

स्पष्टम् ।

दिवं गच्छ सुनः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्बुद्धाति ।

हुत्वोद्बुद्धाति हिरण्यमित्यन्वयः । लुक्त ऊर्ध्वं हिरण्यं गृह्णातीत्यर्थः ।

क्षेत्रेषु ऋतुरिक्षं तत्तानेति द्वितीयां यद्यनो रथोऽधीवासो वा दीयते ।

यदि यजमानेनानः शकटं दीयते रथा वा दीयतेऽधीवासश्चर्मपटो वा दीयते तत्रैकं

द्वितीयाहुतिः ।

प्रजापते न त्वदेतानीति तृतीयां यद्यन्मः पुरुषो हस्ती वा दीयते ।

यदि यजमानेनाश्वः पुरुषो दासो हस्ती वा दीयते तदेवं तृतीयाहुतिः ।

नीतासु दक्षिणासु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरिति

॥ ३ ॥ पश्चाभिराग्नीध्रये वैश्वकर्मणानि जुहोति ।

नीतासु दक्षिणासु तेन तेनैवैव नीतासु दक्षिणासु सतीषु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽ-
हुरिति । पश्चाभिराग्नीध्रये वैश्वकर्मणानि जुहोति । पश्चात्प्राप्तत्वा वैश्वकर्मणस्त्वं
सृष्टिग्राहेण । यज्ञपतिं । घोरा ऋषयः । अतन्वाभ्योमवान् । ये पक्षयस्ताः । नमः
पितृभ्य इति पश्चेति भरद्वाजः स्पष्टमाह । एतदाहुत्यात्मकानि कर्माणि वैश्वकर्मणानि
विश्वकर्मण इमानि वैश्वकर्मणानि । एतान्प्राग्नीध्रये जुहोति । अग्नीध्रियमहणमाह-
वनीयन्यावृत्त्यर्थम् । यथापाठमवसानं लब्धतेऽत्र । यत्र विश्वकर्मपदं यावति माग-
आयाति तदनुरोधेनावसानानि कल्प्यन्ते भरद्वाजेन स्पष्टतयोक्तत्वात् ।

यथागृहीतं मरुत्वतीयावादाद्येन्द्राय मरुत्व-
तेऽनुब्रूहीन्द्राय मरुत्वते प्रेक्ष्येति संप्रेष्यति ।

गृहीतौ ग्रहावनतिक्रम्येति यथागृहीतम् । मरुत्वतीयौ ग्रहावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारा-
वादायेत्यर्थः । यजुर्वेदेनाध्वर्युरितिपरिमाणामुच्चादध्वर्युरेव ।

हुत्वा व्ययनयेत्ते ।

वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा व्ययनयेत्ते । अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-
यति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्र इति संपातावनयनं कुरुत इत्यर्थः ।
व्ययनयेते इत्यत्र विशब्दः प्रातःसवनिकसंपातावनयनतोऽत्र वैलक्षण्यद्योतनार्थः । तच्च
वैलक्षण्यमुभयोरप्येकलक्ष्येण न तु संपातावनयनमध्वर्योरेकदेशावनयनं प्रतिप्रस्थातुरि-
त्येवंरूपोऽत्र भेद इत्येवंरूपं वैलक्षण्यम् ।

यथर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थानेन भक्षणंति ।

यथर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थानुपात्रेण प्रथममुखेन भक्षणं तथाऽप्राचीत्यर्थः ।

द्विर्होता सकृत्सकृदितरौ ।

होतुद्विवारभक्षणं वषट्कारानुवषट्कारनिमित्तमितरयोरध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्होताभिवष-
निमित्तं सकृत्सकृत् । तत्राध्वर्योर्मूलतः प्रवृत्तत्वात्तस्यैव प्रथमो भक्षोऽनन्तरं प्रति-
प्रस्थातुः ।

मार्जालीये पात्रं मसाल्प होतुः सकाशे निदधति ।

सकाशो समीपे ।

जनिष्ठा क्षमः सहस्ते तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभि-
मानः । अवर्धञ्जिन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्दीरं दधनद-
निष्ठा । इन्द्र मरुत्व इह पाहीत्यन्यतरेण स्वेन पात्रेणा-
भक्षितेन तृतीयं मरुत्वतीयं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

वाशकदेनैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरवचनं व्यवस्थार्थं विकृतिषु जनिष्ठा इति मन्त्रः
प्रकृताविन्द्र मरुत्व इति । स्वेन पात्रेणामक्षितेनेति प्रातःसवने दक्षितप्रयोजनम् ।
द्वौ मरुत्वतीयौ गृहीतौ । अयं तृतीयो मरुत्वतीयो ग्रहग्रहणकालेऽयं शस्त्रान्मह
इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतज्ज्ञानाभावे यजुर्भेदप्राप्यक्षितं दक्षिणाग्नौ ।

अनुपात्रमारभ्य प्रतिगृणाति ।

आरम्भाऽऽलम्प्य । अत्राऽऽलम्पशब्दार्थो हस्ते ग्रहणमेव । तिष्ठतोऽध्वर्योर्गुरुयाक-
म्पशब्दार्थस्व-पात्रप्रतिगर्ह कर्तुमसंभवात् । अनुपात्रं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा शस्त्रं
प्रतिगृणातीत्यर्थः ।

उक्तं वाचीति शस्त्रं प्रतिगीर्य सर्वत्र माध्यन्दिने सवने जपति ।

स्पष्टम् ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहपादत्वे चमसाश्चमसाध्वर्यव उक्त्यशा
यज सोमस्येति संश्लेष्यति । व्याख्यातपत्रमुपकम्पनं ग्रहना-
राशस्तानां भक्ष आप्पायनसादने च नाराशस्तानाम् ।

ऐन्द्राग्रवच्छस्त्रप्रतिग्रहनाराशस्तमाश्वेत्येव व्याख्यातसूत्रे कर्तव्ये गुरुसूत्रकरणं(१)
शस्त्रप्रतिगरोत्तरमेतत्सूत्रपाठ आवश्यकः । एतदकरणे यन्मुञ्च्यप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति
दक्षिणाग्नौ । अष्टमेवैतत्कलं दृष्टासंभवात् ।

महाः इन्द्रो य ओजसा महाः इन्द्रो नृवदित्यन्यत-
रेण शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं कलशास्तुतशस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

वाकारेणैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरग्रहणं विनिवेशविकल्पार्थम् । रथंतरे पूर्वया ग्रहणं
बृहस्पत्तरया । एतदुक्तं बौधायनेन— बृहस्पृष्टे महाः इन्द्रो नृवदित्येत्येति । उभय-
सांनि तु ग्रहाम्रवत् । वैरागादिस्वनिषयः । विनिवेशविकल्पे द्विवर्हा इति बृहतो
छिन्नमिदमप्यस्ति । एतेन यत्तुल्यविकल्प इति यैरुक्तं तन्निरस्तम् । तृतीयसवनेऽत्र
सवनीयानां निर्वपणमेकं समामनन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रेऽत्रग्रहणेन शापितो माहेन्द्रग्रह-
ग्रहणोत्तरमपि सवनीयनिर्वपणकाळः । तेनात्र पक्षे सवनीयनिर्वपणम् । बौधायनेनाप्यत्र
तार्तीयसवनीयानां निर्वप उक्तः । तच्च दर्शितमेव प्राक् । मारद्वाशादयश्चाऽऽहुः—
अत्र तार्तीयसवनिकमभिषवमभिषुण्वान्स(त्स)वनीयान्सौम्यमिति निर्वपेदाशिरमवनये-
दित्येकं तृतीयसवनमित्यपरमिति । स्तुतशस्त्रवन्तमिति दर्शितप्रयोजनं प्रातःसवने ।

तः सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तज्याख्यात-

मपृष्टृचे स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तज्याख्यातम् ।

व्याख्यातमेतत्प्रातःसवने ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहपादत्वे चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

स्तुते वैश्वदेववच्छस्त्रग्रहनाराशस्तमा इति व्याख्यातकृत्ये गुरुसूत्रकरणप्रयोजनं सूत्र-
पाठावश्यकत्वार्थम् । सूत्रं कृतव्याख्यानम् । शस्त्रं प्रतिगीर्येत्यपि दर्शितप्रयोजनम् ।

अतिग्राह्यानि तरेऽध्वर्यव आग्नेयं प्रतिप्रस्थातैन्द्रं नेष्टा सौर्यमुज्जेता ।

अध्वर्युशब्देन प्रतिप्रस्थातृनेष्टृजेतारः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोभेत्यध्वर्यव
इति सूत्रात् । एतेषां ग्रहाणामादानावसरस्तु आपस्तम्बेन प्रदर्शितः—माहेन्द्रं त्वति-
ग्राह्या अनु गृह्णात इति । आग्नेयमतिग्राह्यं प्रतिप्रस्थाता, ऐन्द्रमतिग्राह्यं नेष्टा सौर्य-
मतिग्राह्यमुज्जेतेत्यर्थः ।

उक्थशा यज सोमस्येति संमेष्यत्यग्ने तेज-
स्विन्तेजस्वीत्येतैर्यथारूपमतिग्राह्याजुदति ।

अग्ने तेजस्वित्ययं मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुराग्नेयातिग्राह्यहोमे । इन्द्रोऽजस्वि-
त्ययं मन्त्रो नेष्टुरेन्द्रातिग्राह्यहोमे । सूर्योऽजस्वित्ययं मन्त्र उभेतुः सौर्यातिग्राह्य-
होम इत्ययं यथारूपशब्दार्थः । एतद्धोमावसरस्त्वापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तः—दुते माहेन्द्रे
पश्चाद्विहोमधर्मेण हूयन्त इति । न त्वस्य वषट्कारी । कुतः । आपस्तम्बसूत्रेऽनु-
हूयन्त इति वचनात् । उक्थशा यज सोमस्येत्येकवचनादेवताभेदाच्च । ततो माहेन्द्र-
स्यानुवषट्कारः ।

मयि मेधां मयि प्रजामित्येतैर्यथारूपमतिग्राह्यान्भक्षयन्ति ।

मयि मेधां मयि प्रजां मध्यग्निस्तेजो दधातु इत्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता भक्षयति । मयि
मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु इत्यैन्द्रं नेष्टा भक्षयति । मयि मेधां मयि प्रजां
मयि सूर्योऽजो दधात्विति सौर्यमुभेता भक्षयतीति यथारूपशब्दार्थः । मन्द्राभिभूतिर्वाग्दे-
वीत्युभयोर्वाचः । अथर्वोर्होमाभिववनिमित्तकभक्षकर्तृत्वादुपह्वानं त्रिभिः कार्यम् ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

स्पष्टम् ।

त्रिभिरुक्थविग्रहैः मचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेनोक्थस्थाप्या उक्थ्यपात्रेण तृतीयांशस्य ग्रहणमायतने
सादनं स्थाप्यप्रत्यमिमर्शनं त्रिषु ग्रहेषु यथाक्रमं तत्तच्छस्त्रिप्रमुखैकादशे समसोऽयनं
पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसस्योऽयनं स्तुतशस्त्रोपाकरणं शस्त्रप्रतिगरादिभक्षा-
न्तानि कर्माणि च प्राप्यन्ते ।

तत्र विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति सर्वत्र ग्रहणसादनौ संनमतः ।

भिन्नावरुणौ, इन्द्र इन्द्राग्नी इत्येता द्वेवता वाभित्वेन्द्रदेवता विधीयते । इन्द्रश-
ब्दवानेव मन्त्रः सर्वत्रेतरवारपि भवति । तत्र ग्रहणमन्त्र उपयामगृहीतोऽतीति । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादनः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणः । साद्यतेऽनेनेति सादनः ।
मन्त्रयोर्विशेषणे एते ।

त्रिष्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानिति सस्थिते जुहोति ।

व्याख्यातं प्राक्तनवने ।

मशास्ताः प्रसुवेति संश्लेष्यति सर्पतेत्याह
 मशास्ता संतिष्ठते माध्यंदिनः सवनम् ॥४॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

गतम् ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
 जिदिसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
 दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
 त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
 शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवम-
 प्रश्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनं तापते ।

प्रथमत आदित्यग्रहविधानादेव सिद्ध इदं वचनं भ्रान्त्याऽऽदित्यग्रहं विस्मृत्य
 वसतीवरीभ्यो निषिच्चेत्याद्येव करोति तदाऽऽदित्यग्रहप्रयुक्तं विधिं सूदृक्त्वात्रः साद-
 यतीत्यन्तं कृत्वा पुनर्वसतीवरीभ्यो निषिच्चेत्यादि कृतमपि करोति न तु विपर्ययसप्र-
 युक्तप्रायश्चित्तेन चरितार्थमितिज्ञापनार्थम् ।

तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो ज्योत्स्नायातः ।

स्पष्टम् ।

अपिधाय हविर्धानस्य द्वारे यदा बहवोऽन्तर्वेदि ।

अपिधायाऽऽच्छाद्य । यदा बहवोऽन्तर्वेदि उपविष्टाः स्युस्तदा द्वाराविधानं नान्यदेति ।
 बहव इत्यनेन ये कर्मानभिज्ञा बहुजनास्तेऽत्र बहवचनेन गृह्यन्ते । तथा चाऽप-
 स्तम्बः—हविर्धानस्थोभे द्वारौ संवृत्य बहुजनायां वेषामिति ।

यदा वाऽस्य भ्रातृव्यः ।

यदाऽस्य यजमानस्य भ्रातृव्यः शत्रुरन्तर्वेद्युपविष्टो भवति तदाऽपि द्वाराविधानम् ।

अन्तर्वेदि यजमानः परनी च भवतोऽथाऽऽदित्यं गृह्णाति ।

अन्तर्वेदि यजमानस्य सत्त्वे सिद्धेऽप्यत्र वचनं वेदिमध्यभागे हविर्धानात्मक उप-
 वेशनविधानार्थं तच्चोभयोः । समाप्ताभावत्साहित्यं न विवक्षितम् । अथशब्दोऽन्तर्वेद्यु-
 भयकर्तृकोपवेशनानन्तर्यार्थः ।

यस्य भ्रातृव्यः सोमेन यजेत याव-
दादित्यं गृहीयात्तावद्बहिर्वेदि तिष्ठेत् ।

यदा गृह्णां मध्ये भ्रातृव्योऽपि अन्तर्वेदि प्रविष्ट एव यजमानो भवेत् । भ्रातृव्य-
कर्तृके सोम आदित्ये गृह्यमाणे तस्य यज्ञे तावत्पर्यन्तं बहिर्वेदि तिष्ठेदित्यर्थः । अमु-
मर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—भ्रातृव्ययज्ञे तु गृह्यमाण आदित्ये बहिर्वेदि तिष्ठेदिति ।
भ्रातृव्ययज्ञे स्वयंगतस्त्वादित्यग्रहणकाष्ठे तत्र बहिर्वेद्येव तिष्ठेदित्यपस्तम्बसूत्रार्थः ।

कदाचन स्तरीरसीति य आदित्यस्था-
स्याः सोमस्तस्यैकदेशपादित्यपात्रेण गृह्णाति ।

सोमोऽत्राऽऽदित्यस्थालीगतो द्विदेवत्पग्रहसंपातात्मकः ।

कदाचन प्रयुच्छसीति श्रुतातद्भूयं दधि ।

यदादित्यग्रहार्थं पूर्वं कृतं दधि तद्गृह्णाति ।

यज्ञो देवानां प्रत्येतीति य आदित्यस्थाल्याः सोमस्तः सर्वं गृह्णाति ।

द्विदेवत्पसंपातात्मकसोमावशेषः सोमस्तं सर्वं गृह्णाति । उपरिष्ठादुपयामा ऋषेति-
परिभाषात एतेषु मन्त्रेष्वन्त उपयामगृहीतोऽसीति भवति ।

विवस्व आदित्येत्युपाशुसवनेनाऽऽदित्यं मेलयति ।

आदित्यग्रहार्थं तत्पात्रे गृहीतं सोमं दधि च मेलयत्वालोक्यतीत्यर्थः ।

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीत्यादित्यं
पयसा दध्ना वोपरिष्ठाद्वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् ।

उपरिष्ठादन्तिमसोमग्रहणानन्तरम् । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन पयसा दध्ना वाऽ-
न्तिमसोमग्रहणानन्तरं श्रयणं करिष्य इति संकल्पः कार्यः । यानि तु कामयतिः
श्रावयतीति दर्शपूर्णमासयज्ञमानसूत्रात् ।

न मध्यतो दधि गृह्णातीत्येकेषाम् ।

एकेषामाचार्याणां मते कदाचन प्रयुच्छसीति श्रुतातद्भूयदधिग्रहणस्य छोपः ।

तस्मिन्नुपाशुसवनं ग्रावाणपवदधाति ।

तस्मिन्गृहीत आदित्यग्रह उपाशुसवनारूपो यो ग्रावा तमुपरि दधाति । अत्र
ग्रावपदं न पठन्त्युदीच्यास्तद्युक्तिसहमेव ।

तमुद्यम्य विज्ञानमुपैति ।

तमुपाशुसवनमुद्धूय गृहीत्वा तस्मादादित्यग्रहाद्विज्ञानं प्राप्तिवृत्तेभिर्हं जानीयात् ।
तदेवाऽऽह—

यद्युद्भुतस्य क्षिप्रं स्तोकः प्रस्कन्दे-
द्वैतकः पर्जन्यः स्याद्यादि चिरमवर्षकः ।

यदि उद्भुतस्योच्छलितस्य सोमरसस्य क्षिप्रं शीघ्रं स्तोको विन्दुः प्रस्कन्देद्वैतः
एतेषां वर्षको वर्षणशीलः पर्जन्यो भवेद्यदि चिरं विद्यम्येन तदाऽवर्षणशील इत्येव
विज्ञानशब्दार्थः । यदि चिरं प्रस्कन्देदिन्यन्वयः ।

न सादयति ।

ग्रहमित्येव शेषः । सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनि सादनं चेति परिभाषातः प्राप्तं
सादनमनेन निषिध्यते । परिमार्जनं तु भवत्येव तस्य निषेधकवचनाभावात् । ग्रावाणां तु
सादयत्येव कार्यानुरोधात्तथोपांशुसवनं ग्रावस्वप्तिमृतीति बोधायनोक्तेः ।

आसमुद्रादान्तरिक्षादिति दर्भैराच्यावयति ।

परिभोजनीयदर्भैरादित्यमाच्यावयति विच्छेदयति ।

अहं परस्तादहमवस्तादिति दर्भैर्हस्तेन वाऽपिदधाति ।

पुनर्दर्भग्रहणादत्रान्ये दर्भा न तु पूर्वगृहीता एव । हस्तेन दक्षिणेनाविदधाति
आच्छादयत्यादित्यग्रहम् ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पात्वित्युत्तिष्ठति ।

स्पष्टम् ।

कविर्यज्ञस्य दितनोति पन्थाविति हरति ।

उत्तरयोर्दं प्रति नयतीत्यर्थः ।

आदित्येभ्यः म्रियेभ्यः म्रियधामभ्यः म्रियध-
तेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षे-
भ्योऽनुग्रहादित्येभ्यः म्रियेभ्यः म्रियधामभ्यः
म्रियधतेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरि-
क्षस्याध्यक्षेभ्यः प्रेष्येति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ।

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भा-

नाहवनीये प्रास्थान्यप्रेक्षमाणो जुहोति ।

अयं मन्त्रः प्रघानीभूतायां होमक्रियायामेवान्वेति न तु दर्भप्राप्ते । यत्तु मन्त्रेण
दर्भप्राप्तं तूष्णीं होम इति केचिद्वदन्ति तत्तच्छम् । आहुतिं घृतस्येति लिङ्गविरोधा-
त्प्रघानीभूतहोमक्रियायामेवान्वयस्य युक्तत्वाच्च ।

उक्तमय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् ।

अनेन मन्त्रेण यास्ते विश्वा इत्यस्य नाशः । तत्स्थानावस्यत्वात्पशानीभूतहोमक्रिया-
विनियोगवदेतस्यापि विनियोगो लिङ्गाभावेऽपि । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन संकल्पः
कार्यो वृष्टिकाम उक्तमय पृथिवीमित्यनेन मन्त्रेणाऽऽदित्यग्रहं होष्यामीति ।

न हुत्वाऽम्बीक्षेत ।

हुतमपि सादनपर्यन्तं न वीक्षेत कुतो होमकाले ।

नानुवषट्करोति न भक्षयति सूदवत्पात्रं सादयति ।

सूदः शेषः । अवधानार्थो निषेधो नानुवषट्करोतीति । होमभिषवनिमित्तको मक्षः
प्रासस्तद्वाधनार्थं न भक्षयतीति । मक्षणामावेऽपि शेषस्थापनं न स्वात्तदर्थं सूदवदिति ।
उत्तरत्र विनियोगादेव शेषस्थापने सिद्ध इदं वचनमवधानार्थम् ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

होतृवमसे वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः स्थेति निग्राभ्याः करोतीत्यनेन
विधिनेत्यर्थः ।

य उपांशुपात्रेऽस्तमृजौषेऽपि सृज्यादाभ्यां-

शुमुपांशुपात्रौ चर्जीषं तूष्णीमभिषुण्वन्ति ।

एतान्वदार्थानृजौषेऽपि सृज्य प्रसिष्येतैः सहर्जौषं तूष्णीमेवाभिषुण्वन्ति । इहाहहेत्य-
त्रापि भवति । तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इति सूत्रात् । नच
तूष्णीमभिषुण्वन्तीति वचनेन विरोधः शङ्क्यः । इहाहहेत्यस्याभिषवकरणत्वाभावात् ।
सूदद्वहृदिति तु न भवति । एतस्याभिषवकरणत्वेन तूष्णीमिति वचनेनैतस्य नाभात् ।

न ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति ।

माध्यंदिनसवनान्तिदेशतः प्रासस्य निषेधः ।

न प्रतिप्रस्थाता ग्राहणोऽनुमोदते ।

अस्यापि माध्यंदिनसवनान्तिदेशतः प्रासस्य निषेधः ।

अत्र सवनीयानां निर्वपणमेकं समापनन्ति ।

अत्राग्निमन्त्रकाले न माध्यंदिने सवने ग्राहेन्द्रग्रहग्रहणोत्तरं नोत्तरत्र विहिते च काले
इत्यर्थः ।

धाराग्रहणकाल आग्रयणं चतसृभ्यो धाराभ्यो

सृष्ट्यादित्यपात्राश्चतुर्थी धारां करोति ।

उक्तमित्यसौ धारा माध्यंदिने सवने । सूदवदादित्यपात्राश्चतुर्थी धारेत्यत्र निषेधः ।
आदित्यपात्रादित्यपात्रस्येन सोमेन ।

तं गृहीत्वा राजानमतिपात्रयति यावन्तं तृतीयसवनायाऽऽप्तं
पन्थसे विरमति धारा प्रविज्य पवित्रं निदधाति ।

क्रियाकृत्वेन शार्धमिदं सूत्रम् । एतत्पाठाभावे यजुर्भेषयायश्चित्तं दक्षिणाग्नी ।

यत्पाकपक्वानग्रहेभ्यस्तस्मिन्कृत आग्नीध्रागारे
पत्न्याशिरं मथित्वाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रवि-
क्ष्यास्मे देवासो वयुषे चिकित्सतेति चतसृभिराशिरं
यजमानः पत्नी च तिरःपवित्रं पूतभृत्यवनयतः ।

यजमानग्रहेभ्यः प्राग्य एकघनैकदेशाश्वाऽऽघवनीयेऽवनीय तिरःपवित्रं पूतभृ-
त्यवनयतीति यत्कर्म तस्मिन्कृते सति आग्नीध्रागार आग्नीध्रगण्डपे । पत्नीयजुर्वे
मुख्येव मथनं पूतभृत्यवनयनं च करोति न तु सर्वाः । चतसृभिरिति यजमानसर्वमग्रा-
न्तेऽवनयनम् । एकमग्राणि कर्माणीति परिभाषाया बाधः । हविर्धाने प्रविश्येत्येतद्-
नन्तरं तिष्ठतीति क्रियाया अध्याहारः । तेनात्रैका पत्नी कर्त्री, उत्तरभोभयोः कर्तृ-
त्वम् । एवं च समानकर्तृकत्वमनुपपन्नमिति पूर्वोत्तरविरोधः प्राप्तः सोऽनेनाध्याहारे-
णोपपन्नो भवति । उत्तरं यदाशिरग्रहणं तदुत्तरं विभज्येति शेषः । तथा च
विभागार्थमुत्तराऽऽशिरग्रहणं सप्रयोगनं भवति पवित्रशब्देन दशापवित्रम् ।

यजमानग्रहान्कलशानाग्रयणं च ग्राहका-

शैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारयन्ते ।

माध्यंदिनसवनवज्याख्येयम् ।

त्रैशुपान्सप्तहोतारं च हुत्वाऽऽर्धवं यजमानः सर्पन्ति

तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कश्यो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

तृतीयसवनस्यर्मुदेवतासंयन्धादाभिवर्त्तनं, तृतीयसवनस्य तदीयसंयन्धित्वेनाऽऽर्धव-
मिति तार्तीयसवनिकपक्वानस्यापि संज्ञा । माध्यंदिनयजमानातिदेशेनोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
विष्णिमं परीत्य दक्षिणेन वा मार्गालीयमन्तरेण वेत्येतत्प्राप्यते ।

जामतः पन्था आदित्या देवता हुकेणापरिपरेण

यथा स्वस्यादित्यानशीयेति मन्त्रः संनमति ।

संनाम ऊहः ।

यदन्पदिष्णिगविहरणात्संमेष्यति प्रतिप्रस्था-

तः पशौ संवदस्वेति संमेषस्यान्तः संनमति ।

अग्नीहोतः स्तूणाहि पुरोडाशाः अलं कुरु प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्येताव-
न्मेषोऽत्र सूत्रसिद्धो भवति । प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्यनुष्ठयमाने विष्णिग-

विहरणादन्याग्रप्रैषजातं तत्संप्रेष्यतीत्यर्थे सिद्धे माध्यंदिनसवनातिदेशाव्यतिप्रस्थात-
र्हविषमेण चरेति प्रैषान्तः प्राप्नुयात्तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अविहृतेष्वन्याघारितेषु धिष्ठियेषु स्तीर्णे

वर्हिषि प्रतिप्रस्थाता सवनीयाभिर्वपति ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे वर्हिषि सति प्रतिप्रस्थाता सवनीयाभिर्वपति । अयमप्येकः सव-
नीयनिर्वापिकाशः ।

द्वादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

अत्र तृतीयसवने माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यतिदेशाच्चाऽऽमिस्त-
विद्यते इत्यामिक्षानिवेधोऽप्यत्र सिद्धो भवति ।

न पशुपुरोडाशो विद्यते ।

माध्यंदिनसवनातिदेशात्पशुपुरोडाशाद्यापि प्राप्तत्वाल्लिखेयः क्रियते ।

अष्टाकपालान्सर्वत्र सवनीयानेके समाम-

नन्त्येकादशकपालानेके द्वादशकपालानेके ।

अत्र मध्यमः पक्ष एकादशकपालानेव प्रातःसवने कुर्यादेकादशकपालान्माध्यंदिने
सवने, एकादशकपालास्तृतीयसवने यज्ञस्य सलोमत्वायेति स्वशास्त्रगत एव ।
इतरो वक्षी शास्त्रान्तरीयी ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता संवाद-

मभूतिना पशुतद्धेण प्रतिपद्यते ।

पूर्वत्र निर्वापेऽपि अत्रैवालंकरणं प्रैषानुरोधात् । जुहुं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पृषदाभ्य-
स्तुवं चाऽऽशयेत्यादि हृदयशूलं प्रज्ञातं निदधातीत्यन्तं यत्पशुतद्धेणं तेन प्रतिपद्यते
तत्करोतीत्यर्थः । पञ्चहोत्रासादनादिरङ्गैः प्रचारोऽध्वर्योः सामर्थ्यात् ।

तस्य दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्तं परिहरति ।

तस्य पश्चोः, दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्तं सुगगतमिडागतं च परिहरति
परितो हरन्ति ।

न यजमानो भक्षान्भक्षयति भक्षणमेके समामनन्ति ।

मसानिति बहुवचनादिवाहविशेषयजमानमागानां निषेधः । भक्षणपक्ष एतेषां
सर्वेषामपि भक्षणमस्ति ।

पुरोडाशानासाध तैः समवदाय प्रच-

रति तृतीयस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थाता हतान्पुरोडाशानासाध तैः पुरोडाशैः समवदार्थं सहावदाय प्रचरति ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीयं दद्यामिः कलशं मृष्टा-
न्युज्यत्युत्थीयमानेभ्यऽनुब्रूहि होतृश्चमसमनुजयध्वं
तीव्रान् आशीर्वतः कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्व-
र्योऽपित्वमुक्तयस्वोभेतः सोमं मभावयेति संभेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः । तीव्रशब्देनातिकट्टम्लवन्तः सोमा
उच्यन्ते । आशीर्वत इत्यनेनाऽऽशिरवन्त उच्यन्ते ।

होतृचमसमुत्थानेकादश चमसानुजयति ।

गतम् ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरेव प्रचरति ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थानं प्रातैः । एतादृशैश्चमसैः सद्भिरेव प्रच-
रति न तु पूर्वमित्यर्थः ।

तृतीयस्य सचनस्यभुमतो विभुमतः मभुमतो वाजयतः सचितृ-
वतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावसस्तीव्रान् आशीर्वत इन्द्राय
सोमान्प्रस्थिताग्नेष्य मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो वष-
ट्कृतानुषपट्कृताङ्गुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकु-
ङ्कुत्वा तीव्रस्थाऽऽशीर्वतोऽभ्युत्थीयोपावर्तध्वमिति संभेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः प्रेषस्य । अत्र होत्रकचमसानां सकृत्सकु-
ङ्कुमे चमसाध्वर्यवो वक्षिणामुक्ता एव न प्राक्मुक्ताः । प्राचीरन्या आहुतयो ह्वयन्ते
प्रत्यक्षौ शुक्रामग्निनाविति शुक्रामग्निर्संयोगवचनात् । उन्नीयमानमूके परिहिते
चमसाध्वर्यभिरितरेष्वालेषु चमसेषु अध्वर्योर्होतृचमसमादायेन प्रेषो ग्रहयोरमाणात् ।

इयेनाय पत्नवे स्वाहेति ॥ ७ ॥ एतैः पुनरभ्युत्थीताङ्गु-
होति वदस्वयमभिगूर्ताय नम इत्यनुवषट्कारान् ।

एतैः पुनरित्यत्र पुनःशब्दोऽप्यर्थकः स चाभ्युत्थीतशब्दानन्तरमन्वेतव्यः । तथा
चैतैर्मन्त्रैरभ्युत्थीतानपि जुहोतीत्यर्थो भवति । एतस्मादर्थकरणाद्धोतृचमसस्यापि संप्रहो-
भवति । तेन प्रथमो मन्त्रः इयेनाय पत्नवे स्वाहेति । अनेन होतृचमसस्य होमः । अन्ये
षण्मन्त्राः प्रशास्त्रादीनां चमसेषु क्रमेण होमाः । साम्वादयमर्थो लभ्यते । तच्च साम्यं
कथमित्याकाङ्क्षायां सप्त मन्त्राः सप्त कर्तारश्च । तथा च सप्त मन्त्राः सप्तसु चमसेषु
संबद्धा भवन्ति । मन्त्रसमुदायविनियोगे षड्भिरित्येवं विनियोगो न कृतः । अवशिष्टो
विकल्पार्थ इत्यपि नोक्तम् । एवं चाऽऽचार्येणैतादृशस्वशैलीपरित्यागेन यत एवमेव सूत्र-

समतः सप्त मन्त्राः सप्तसु संवद्धा भवन्तीत्ययमर्थ एव सूचितो भवति । तथा च जैमिनिः—
सर्वं स्यादधुतस्यादिति । विशेषस्याश्रवणात्ताम्यमेव भवतीत्यर्थः । आश्रवणानेनापीयं
परिभाषोक्ता—बहुषु नहूनामनुदेश आनन्तर्ययोग इति । पाणिनिरपि स्वशास्त्र उपयो-
गित्वात्परिभाषां कृतवान्—यथासंख्यमनुदेशः समानामिति । तथा चैवमेवात्र व्याख्याने
समीचीनं नान्यदिति । यद्वत्त्वमभिगूर्ताय नमः इत्यनुवचदकारान् । अनुवचदकारप्रयु-
क्तान्दोषान् ।

सुस्पन्ताः होत्रा मधोर्ध्वस्थेति हुताननुमज्जयते ।

हुतान्प्रत्येकमनुलक्षीकृत्य मन्त्रयत इत्यर्थः ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो मक्षमक्षः ।

व्याख्यातमेतन्माध्वरिणे सप्तने । अस्मिन्सप्तने होतृचमसेऽध्वर्योर्होनाभिषवप्रयुक्तस्य
मक्षस्य सत्त्वेन प्रतिभक्षितुः सत्त्वद्भोतुः समाख्यामक्षः पृथगेव भवति न तु तन्नेण
सिद्धिः । तत्रित्याऽऽशीर्वतीऽऽध्वर्योर्वावर्तध्वमित्यनेन सकृत्पूरभृत एवोभयनं कर्त-
व्यमिति बोध्यते ।

सन्नेषु नाराशस्त्रेषु स्वः स्वं चमसं न्यन्ते

श्रीःस्त्रीःपुरोडाशशकलान्दक्षिणत उपास्यन्ति ।

स्वं स्वं चमसमित्यनन्तरमनुरध्याहार्यः । अपभ्रष्टो ता सूत्रं । तथा च द्वितीया
पुक्तैव । आपस्तम्बेनैवमेव पठितम्—स्वः स्वं चमसमनु न्यन्ते इति । श्रीःस्त्रीःनिति
बोद्धा सर्वचमसिष्ठापिकर्तृत्वार्था । हविःशेषपुरोडाशसंनन्विशकलान्स्वचमसादाक्षे-
णतः पितृतीर्थेनोपास्यन्ति निक्षिपन्ति । निक्षेपणं तूष्णीमेव । दानप्रभृतिमन्त्राणां अप-
स्यैव विधास्यमानत्वात् । निक्षेपणे यज्ञोपवीत्येव । अग्रे प्राचीनावीतविधानात् ।
अन्यथा प्राचीनावीतं विधायोपासनविधानं कृतं भवेन्न कृतं च तथा । तस्मात्पुरोडाश-
शकलोपासने यज्ञोपवीत्येव । प्राचीनावीतानि कृतोपास्यन्तीत्येवमन्वयः कदाचि-
त्स्यात्तथा चोपासनेऽपि प्राचीनावीतं स्यादितिशक्यानिरसनार्थं सकृत्स्वेत्युपासनानुषासः ।
तदुपासनं कृत्वा । तदित्यस्य तानीत्यर्थः । तानि उपासनानि । सुपां सुष्ठुगित्यनेन
बहुवचनविभक्तेर्लुक् । कर्तृबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् ।

तत्कृत्वा प्राचीनावीतानि कृत्वा बह्वदोत्तारं व्याख्याय

दानप्रभृतीन्मत्स्यादनान्तरान्पिण्डपितृवज्जमचाक्षयन्ति ।

पुरोडाशशकलोपासनकर्तारः सर्वे प्राचीनावीतानि कृत्वा सूर्यं ते अक्षुरिति
बह्वदोत्तारं व्याख्याय वाक्यशः पठित्वा न बाधतेति । एतस्य प्रायश्चित्त एव श्रुतौ

सूत्रे च विनियोगात् । अहोमार्थत्वादग्रहोऽत्र । पितृयज्ञे षड्दोतारमिति श्रुतिरपि ।
 चमससमीप एव षड्दोतृत्याख्यानम् । एतत्ते ततामुकशर्मन्ये च स्वायन्नु । एतत्ते
 पितामहामुकशर्मन्ये च स्वायन्नु । एतत्ते प्रपितामहामुकशर्मन्ये च स्वायन्नु । आपो
 देवीः० । अत्र पितरो यथा० स्वाहोष्म० अमीमदन्त पि० आहूय ततामुकशर्मन् ।
 आहूय पितामहामुकशर्मन् । आहूय प्रपितामहामुकशर्मन् । अभ्यहूय ततामुक-
 शर्मन् । अभ्यहूय पितामहामुकशर्मन् । अभ्यहूय प्रपितामहामुकशर्मन् । एतानि
 वः पितरो० नमो वः पितरो रसाय पितरो नमो वो० नमो वः पितरः शुष्माय पित०
 नमो वः पितरो जीवाय पि० नमो वः पितरः स्वधायै पित० नमो वः पितरो
 मन्यवे पित० नमो वः पितरोऽधोराय पित० ऊर्जस्वतीः स्व० उत्तिष्ठत पितरः प्रे० परेत
 पितरः सो० यन्तु पित० मनो न्वाहु० आ न एतु० पुनर्नः पित० असन्न० प्रज-
 यते न० दानप्रभृतिपत्यायनान्ता एते पिण्डपितृयज्ञमन्त्रा एताञ्जान्त्येव न कर्माणि ।
 वासोदामोदपात्रनिनयनगेस्तु सकृदेव मन्त्रः । यजमानस्य स्वपितृणामुपलक्षणं सिद्ध-
 मेव । इतरेषां चमसिनां तु स्वस्वपितृणामेव । स्वैभ्यः पितृभ्य उपस्थेयुरित्याश्रया-
 नोक्तेः । कात्यायनमते तु यजमानपितृणामुपलक्षणं सर्वेषाम् । तथा च तत्सूत्रम्—
 यजमानस्य पितृभ्यो वा तस्याधिकारादिति । यजमानस्य फलार्थत्वात्फलार्थेषु कर्मसु
 तस्यैवाधिकारः । वाशब्दः स्वपितृणामुपलक्षणं कार्यमिति पूर्वपक्षव्यावर्क इति कात्या-
 यनसूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे यजमानस्य ततामुकशर्मन्, यजमानस्य पितामहामुकशर्मन्,
 यजमानस्य प्रपितामहामुकशर्मन्, यजमानस्य तताहूयामुकशर्मन्यजमानस्य पितामहा-
 हूयामुकशर्मन्यजमानस्य प्रपितामहाहूयामुकशर्मन्यजमानस्य तताभ्यहूयामुकशर्म-
 न्यजमानस्य पितामहाभ्यहूयामुकशर्मन्यजमानस्य प्रपितामहाभ्यहूयामुकशर्मन्,
 इत्येवं मन्त्राणां प्रयोगः । असावितिवचनाभावेऽपि पिण्डपितृयज्ञमन्त्रेषु असावित्येतस्य
 शब्दस्य सत्तात्तत्स्थानिको नामनिर्देशोऽत्रापि भवति । पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपन्ती-
 तिवचनात् । अत्र यजमानः सर्वे वा पुरोडाशशकलोपासनादिकर्मकर्तारो जीवत्पितृकाः
 स्मृतदाऽपि शकलोपासनादिकर्म पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देशेनैव कर्तव्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च सैन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं मृतः ॥ इति वचनात् ।

उद्गाहे पुत्रजनने पिथ्येष्ट्यां सौमिके मसि ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इतिमैत्रायणीयपरिशिष्टवचनाच्च ।

सौमिके मसि इत्यनेन सोममखान्तर्गतं पिण्डदेयकं कर्मोच्यते तन्नेत्यर्थः । एवं च
 जीवत्पितृकैरपि स्वस्य यजमानस्य वाऽपि पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देशेनैव

कार्यमेव । यदि पुरोडाशशकलनाशो देवात्तदा छेपः । विष्टदानछेपमिमित्तकं सर्व-
प्राथम्यं होतव्यम् । यदा तु पितृपितामहौ जीवतस्तदा प्रापितामहवृद्धप्रापितामहा-
तिवृद्धप्रापितामहानुद्दिश्य कर्तव्यम् । यदि प्रापणामपि अपिर्न तदा छेप एव । नात्र
सर्वप्राथम्यमपराधमावात् ।

तस्मिन्कृते वाममद्य सवितरित्येतेषामेकं-

नान्तर्यामिप्राज्ञेण सावित्रमाग्नयणाद्ब्रूयाति ।

शकलोपासनप्रभृतिप्रत्यायनमन्त्रनपान्तसमुदायरूपे कर्मणि कृते सतीत्यर्थः । तस्मि-
न्कृत इत्यनेनाध्ययनेर्देवं कर्मेति सूचितमवमसित्वादिति यावः । इदं सर्वेषामवमसिना-
मुपलक्षणम् । इत्येतेषामेकेनेतिवचनान्मन्त्रत्रयमत्र श्रुतौ पठितमस्ति तत्र येन केनापि-
न्यभ्येण ग्रहणं कर्तव्यमित्यवगतं भवति । सावित्रं सवितृदेवताकं ग्रहमाग्नयणात्पदि-
ष्टवया ।

न सादयत्युपनिष्क्रम्य देवाय सावित्रेऽनु-

ब्रूहि देवाय सवित्रे मेध्येति संमेष्यति ।

अत्रोपनिष्क्रम्येति वचनादन्यत्रैषेभु विशेषवचनामात्रे हविर्धाने स्थित्वाऽपि प्रेषा
अपन्तीति गम्यते । अत्रोपनिष्क्रमणोत्तरमेवेति नियमः । एवमन्यत्रापि । अन्यत्सप्तम् ।

ब्रूत्वा नानुवचदकरोति न भक्षयति सूदकत्प्राज्ञं सादयति ।

द्विदेवत्यनुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवचदकरो विद्यत इत्येतत्सूत्रादेव निवेदे
सिद्धे प्रयोगे सादयत्यवगमार्थम् । होमाभिषेकनिमित्तमक्षस्य प्राप्तत्वाभिषेकः । सूदक-
त्प्राज्ञं सादयतीतिवचनं सर्वहोमस्यावृत्त्यर्थम् ।

अपयाममुदीतोऽसि सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्येतैनैव

प्राप्तेनाभक्षितेन वैश्वदेवं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

न मक्षयतीति निवेदेनैव सिद्धेऽग्रामक्षितेनेतिवचनं ग्रहग्रहणकालेऽयं सावित्र-
ग्रहो न भक्षितस्तस्मिन्नेव वैश्वदेवो गृह्यत इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतदभावे यजुर्भेद-
प्राथम्यं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्री होतव्यम् । शस्त्रवन्तमित्येतस्य प्रयोजनं प्रातःस-
वन ऐन्द्राग्रमहे प्रदर्शितमेव ।

एकया च दशभिश्च स्वभूत इत्येतस्याश्च

शस्त्रमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येषामिति

प्रतिप्रस्थाता द्विदेवत्यप्राप्ताणि विमुच्या-

परया द्वारा निर्द्धृत्य मार्जालीये मक्षारय

पूर्वया द्वारा मपाद्याऽऽयतनेषु सादयति ।

एतस्यामृणि शस्त्रमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येषामिति यज्जेणोत्तरवर्तनीतो द्विदेव-
त्यप्राप्ताणि विमुच्य हविर्धानमण्डपस्यापरया द्वारोपनिर्द्धृत्य मार्जालीये मक्षारय हवि-

मानस्य पूर्वाद्याः क्षामा नीत्या तत्तदापत्तेः सन्दर्भः । प्रतिप्रस्थापनमृणमध्वर्युष्यावृत्त-
र्थम् । उपेत्यनेन स्वपुत्राग्नेये घृता निर्हरणम् । सार्धं च सूत्रान्तरे—मुखसमीपे
द्विदेवस्यपात्राणि घृता निर्हरतीति । नि शब्दे निर्गन्तोत्तरं स्यादितिहरणार्थ इति
उपसर्गवशादयमर्थो भवेत् ।

अथावा यज्ञैः पृथिवी प्रगाढयेत्येत-

स्यात् सस्यमानायामन्यतरतोमोदं प्रति-

शृणानि मोदामोद इत्येवामोद इवेति ।

एतद्वचनमिषिनि प्रथमे विधाने मोदामोद इवेति प्रथम ओवामोद इवेति । अपम-
न्यतरतोमोदः । यथैकस्मिन्प्रतिगते मोदः, इति शब्दः सोऽन्यतरतोमोद इत्युच्यते ।

विहीनयेके समामनन्ति ।

प्रथम ओवामोद इवेति प्रथमे मोदामोद इवेति । स एव प्रथमोऽनन्तराद्याहावादे-
तस्या अत्र आश्रित्यर्थः । सप्तमी पञ्चम्यर्थः । ततः परं तु यथापूर्वमेव प्रतिगुरः । एव
वापुषोऽपिपथे विशेषः ।

लक्ष्यं वाचीश्रायेति शब्दं प्रतिगीर्षं सर्वत्र तृतीयसवने अपत्तिः ।

उक्त्यादिष्वपि ।

शब्दं प्रति गीर्षं ग्रहणादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

वैश्वदेववद्ग्रहणाराध्या इति लक्ष्यं द्रक्तव्ये शब्दं प्रतिगीर्षेतिवचनं तृतीयसवन-
आश्रयायनसूत्रोक्तो यः शस्त्रधर्मोऽभिर्हिकारादिः । एवात्र भवति प्रकृत्यविनियुक्त-
त्वेऽपीतिज्ञापनार्थम् । ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव इत्येतत्सूत्रपाठावश्यकत्वमेवैत-
न्मयोजनं नान्यल्लभ्यते । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेत्यनन्तरं वक्ष्यमाणेनैव ग्रहादा-
नचमसोदानसिद्धेः ।

तेन प्रचरति यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेन ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

तेन वैश्वदेवगृहेण । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवगृहेण प्रचरति तथाऽनेन वैश्वदेवगृ-
हेणापि प्रचरतीत्यर्थः । प्रेषयोरप्यत्र तुल्यत्वात्कृत्स्नोऽतिदेशः कृतः । एतच्च नाशब्दो-

सर्वमीतिदेशार्थम् । तेन सर्वमसाध्यमसा भवन्तीति सिद्धं भवति । तदुक्तारासंते वृत्तौ-
यस्यैवमिति वचनात् ।

इत्थोकोपाह्वीमदग्निहोमयाजिसाहस्रामियुक्तराजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिदिमाहस्रामियुक्तर्षोऽदरीकयाजिगणेशदीक्षिततन्मगोपीनाम्-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढविरचिते श्रौतसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकुण्डलद्वयानसंताप-

श्रामिकायां उद्योत्सनाख्यायां वृत्तौ नवमप्र-

श्नस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

सौम्यस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

पात्रसंसादनप्रभृतीनीत्यनेनान्वाश्रमादि अक्षयप्रमानमदनकरणान्तं निरूप्यते । अत्र
संजुषेदेनाध्वर्युरिति सूत्रादध्वर्युः कर्मसु वेद्योगादिति कात्यायनमन्त्राध्वर्युः कर्ता ।
पक्षे प्रतिप्रस्थानकर्तृकत्वाऽपि । अत्र ह्यपके प्रतिप्रस्थाता सवमोयानां पात्रमभ्यसाद-
नप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति सूत्रे दर्शितमस्ति । सौम्यस्यैव सूत्रकृता विशेषा-
नुपदेशाद्विनातीत्यशैलीस्वीकाराच्च समन्त्रकर्ममन्त्रकं वा सौम्यमन्त्रमिति पक्षद्वयं प्रदर्शितं
भवति । तथा च द्वैधनूत्रम्—सौम्यस्य मन्त्र इति मन्त्रव्यवस्थादिति बोधायनस्तुष्णीक
इति शालिकिरिति । यात्रासादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति उक्तं तत्र पात्राण्ये-
तानि चरुस्थालीशूर्पकृष्णामिनेष्टुल्लङ्घ्यानि प्रस्कन्दनमंत्रवचनार्थं पात्री । प्रणीताप्रण-
यनपात्रमप्यासादयति हविःसंयजनरूपेदृष्टप्रयोगमन्त्राक्ष प्रणीताः प्रणयनोतिनिषेध-
कवचनाभावाच्चतुर्लप्यामिः संपीयीतिविशेषवचनामावाह्य । मदन्तीपात्रमपि अप्रणाम-
मुणावात् । कुटुहपट्टास्नानामवाहः प्रयोजनाभावात् । अस्मिन् द्रव्ये कर्मलंघ्ये यथा
चरौ समाहननमाप्येभ्यो निनयनमिति भरद्वाजोक्तेः । शक्यथा समाहननपक्षे तस्या
अप्यभावाः । स्पृगामिहोन्नहवयोः पिष्टमंयजनार्थमेक्षणवेदमा श्रेष्ठहरणेडायात्रान्वाहार्य-
स्थालीयोक्तचतुर्धाकरणपात्रोपवेवादीनां निवृत्तिः । पात्रुकासादनैव प्रसक्तसिद्धेः ।
अत एव यथार्थमिति नोक्तम् । पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रणयनं समन्त्रपक्षे समन्त्रमन्त्र-
पक्षे मन्त्ररहितं कुर्वीत ।

सौम्यं चरं निर्वपति ।

निर्वापः समन्त्रक एव तूष्णीपक्षेऽपि अग्निहोत्रहव्यंवादानादिः परिकल्पान्तः ।

निर्वापमात्रं वा देवतासंयन्वाहः व्यम्नकोष्ठित्वत् । श्रित्तुलीकरणान्तं कर्म समन्त्रकपक्षे

प्राचीनाधीतो सौम्येन प्रथयतीति प्राचीनाधीनित्वमेवात्राऽऽह । मेषणेन चरुणाधिमि-
 मुन्नादुभयावदानमपि मेषणेनैव प्राप्तं तत्र पूर्ववदाने मेषणं बाधित्वा हस्तो विधीयते ।
 अभियमशङ्काभ्यावृत्त्यर्थं मेषणेनोत्तरं मेनि । उद्धृष्टे केत्येतिवचनमुद्दिशति स्थित्वा
 याग इत्येतदर्थम् । आश्रावः प्रत्याश्रावित इति वचनमाश्रावणविषय आश्रावयेति-
 प्रकारजवमध्य आश्रवयेति प्रथम एव प्रकारोऽथ अन्तीनिर्वाणनार्थम् । प्रत्याश्राव-
 णस्याऽऽश्रावणमेवद्वत्वाद्ब्रुवन्म् । वपदृक्त इति वचनं वपदृक्तारममकालं दानमिति
 यः पक्षस्तद्वारणार्थम् । उददिशति स्थित्वा यागेऽपि प्रकृत्युलः स्थित्वा यागं
 कुर्यादिति स्यात्प्रकृत्यायादिति सूत्रात् । एवद्वानार्थं दक्षिणामुलः इति । अर्पण-
 दाप्तिश्च उत्तरामुलः समुखयव । अर्पणदेव निष्ठतायां प्राप्तायां तिष्ठति वचनं
 घृतयागे प्रकृताऽपि पक्षे भवतीति गमयितुम् । दक्षिणार्धपूर्वार्धे लुहेतीति वचनमाधा-
 रणमु लुहेतीति प्रकृतिप्राप्तस्य स्थानस्य न चनार्थम् ।

घृतस्य वजंति यथा पुरस्तात् ।

घृतयाग इति शेषः ।

अन्यतरतः परीज्यामेके समामनन्ति ।

आश्रावन्ते वेत्यर्थः । सौम्यस्य न स्थिष्टकृदादि । आ एवाऽऽपस्तम्बेन वपदृक्ते
 प्रत्याकृत्याऽऽज्येन चरु निषागोद्गातृभ्यो हस्तीति सूत्रे प्रत्याकृत्याऽऽज्येन चरु-
 निषागैर्यत्नमेन स्थिष्टकृदादीनां निवृत्तेर्दक्षिणस्यात् ।

तमाज्येनाधिगुणोद्गातृभ्यो हरन्ति ।

तं सौम्यम् । आज्येन स्थारयाज्येन । उद्गातृभ्य इति वचनात्पर्यैः सहैव स सौम्य-
 श्रवमाका इत्यर्थास्ति धातो । हरन्ति प्रयच्छन्ति । बहुवचनं परिकल्पयन्गुणान्यवप्र-
 प्राप्त्यर्थम् ।

सक्तोऽथ एतद्यजुः इत्येवेक्षन्ते ।

उद्गातार इत्येव शेषः । बहुवचनमाध्यातेषामेव सांनिध्याच्च । स्पष्टमेतदाहाऽऽ-
 पस्तम्बः—तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते सक्तो एतद्यजुः इत्येवेति । केचित्तु कल्पान्तकारास्त-
 दवेक्षणमाध्वर्यव आज्ञातमित्यध्वर्यवामपिच्छन्ति तस्मिन्मार्थमुद्गातृमहणम् । यस्तु
 भुताधीसन्ते पवित्रं वै सौम्येति तदमुद्गातृकर्म प्रसङ्गावृत्तमिति भावः ।

तस्मिन्मार्थमार्थं परिषद्वन्ति ।

उद्गातार इत्येव । तस्मिन्मार्थमार्थं आज्ये । हिरण्यवारेणे । परिरप्तावनामार्थकः ।
 अवेर्नता भूत्वा पदं गच्छतीत्यर्थः ।

य आत्मानं न परिपश्येदित्यसुः स्यादभि-
रुदि कृत्वा यन्मे मनः परागतमित्यवेक्षेत ।

यस्तस्मिन्नाग्ने प्रनिविष्टोऽप्यतपानमभिवृत्तार्थाज्यवैवाह्यवैवाह्येन न परिपश्येदन्तर्न
पश्येदित्यसुर्गतासुर्गताप्रोवाऽऽश्रयः । स्यादेतद्धं पारिहाराभाभिरुदि कृत्वा यन्मे मनः
परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राक्षसोमेन तद्वयमस्मां धारयामसीति मन्त्रेण
तस्मिन्नेवेतत्तत्तन्मो भूवेक्षेत । अभिरुदिर्नाम रुदिर्नाम । रुदिर्नामभिरुदिर्नाम तदुक्तं बोधाय-
नेन—अभिरुदि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्नुप आश्रयमानीयावेतीति । एवं कृते हि आश्रयस्य
भूयस्त्वद्दृश्यते हि त्वत्त्वमेति । श्रुताश्चन्द्रद्वि उक्तमवेक्षेतस्य प्रयोजनम्—यो यतमनाः
स्यात्तोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राक्षसोमेन तद्वयमस्मां
धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाघ रत्न मनमना भवतीति । आश्रयमेनापि यो यतमनाः
स्यात्तोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतमिति न मनमना भवतीति । योऽयोऽपि कश्चिद्-
तमनाः शून्यदृश्य इव भवति साऽऽवेक्षेतो यत्स्वार्थः ।

आमयाज्यग्राहकामो वा प्राश्नीयात् ।

आमयो रोगज्ज्वरानामग्री, अजायतामनायान्ता चेत्तं सौम्यं चरुं प्राश्नीयात् ।
कमिधानुश्रवणाद्यजमानेन नैकलः कथोऽन्ताद्यजमानः सौम्यचरुयाजनं करिष्य इति ।
आमयाजित्स्नानिष्ठितकपाशने कामयाभावाज संकल्पः ।

यो वाऽल्लक्ष्मणायां सदा यमथायेन नृनाम् ।

यः कथं पुरुषोऽन्तायाः शत्रुपक्षणायां यमर्थः सन्केनचित्प्रतिबन्धेन नात्मन्या-
त्तेन कर्मबहिर्भूतेनापि पुरुषेण प्रादयः । सौम्यश्चरति शेषः । मैवितिकमिदम् ।
विश्वरहितः पाठः प्रामादिकः ।

शल्लकादिभिर्जिह्वानाद्भीधो ज्वलतो विहरति ।

दमर्णां तृणानां च मूकानि शत्रुकास्तानिः सहाऽऽग्नीध्रीपाहनाश्ललकाभिर्ज्व-
लतो विहरति । विहरणं नाम तत्तद्धिग्निषेधु रथानम् ।

नवगृहीतमाज्यधार्युर्दृष्ट्वा ज्वलतो व्याघारयति ।

आहवनीयाग्नीध्रीयहोत्रीयमार्जळीयानामज्यधारेण व्याघारणं न सोमेन । अत एव
नवगृहीतमित्युक्तम् । पुनर्ज्वलत इति वचनं व्याघारणकालेऽपि ज्वलत्तार्थम् । सोमा-
भावाद्भूताभावः ।

सैनमाग्न्यस्य करोति धारयन्ति धिष्णिवाक् ।
धिष्णिधानमग्निम् ।

उपयामपृष्टीतोऽसि मृदस्यातिमुतस्य त इत्यु-
पास्त्रुपात्रेण पाल्नीवतमाग्न्यपणामुद्धाति ।
पाल्नीवन्तं ग्रहं गृह्णातीत्यन्तो मन्त्रस्य ।

तं धिष्णिगवध्याधारणसंपालेनाऽऽज्येन श्रीत्वा न साहचरि ।

तं गृहीतं पाल्नीवन्तं ग्रहम् । पाल्नीवाग्नेयना यस्य स पाल्नीवतस्तं पाल्नीवतम् ।
अग्निरत्र विशेषः । पाल्नीवामिति विशेषणम् । धिष्णिग इति वाक्यप्रतिज्ञा ।
आज्यवचने यद्वचने पाल्नीवनाऽऽग्नीनां वज्रेभ्यै न वशे कृत्वा गृह्णातीति ध्रुतिगतो
वृत्तसंज्ञ आउपमेव व्यापष्टं न पाल्नीवनाज्यमिति प्रदर्शयितुं व्याज्यशब्दः ।

उपनिष्कम्प्याग्नीत्यात्नीवतस्य यजेति संमेष्यति ।

उपनिष्कम्प्येतस्य प्रयाजनं प्रादुर्भावमेव ।

अग्नौ । पाल्नीवा इति वषट्कृते जुहोति ।

वषट् सोमं पिब स्वाहेत्यन्तो मन्त्रस्य ।

कृताकृतोऽनुवपदकारः ।

कृताकृतो वैकलिकः । पाल्नीवतशब्दस्य सूत्रकृतोपांशुत्वावधिधानादुच्यते ।

उपास्त्रुवपदकरोतीत्येकेषाम् ।

अनुवपदकारस्त्वोपांशुत्वेऽपि सोमस्याग्रे बाहीत्यन्तमेवोपांशु, वीपचिति तृचैरेव ।

अग्नीतेषु वपस्यमासीद नेष्टः पत्नीमुद्रानयोद्गात्रा पत्नी

संरुपापयोभेतर्होतृचमसमुखयास्त्रमसानुचमन्तोतृचमसे

ध्रुवायवनकाशं कुरु सर्वे राजानमुचम माऽतिरिचो

दशाभिः कलशौ मुष्टा न्युज्येति संमेष्यति ॥ ९ ॥

उपस्थोऽङ्गस्तमासीद तत्र निषीद सोममस्यार्थं, नेष्टः पत्नीमुद्रानयोद्गात्रमधीपे
संरुपापनार्थम् । उद्गात्रा पत्नीं प्रति हिंकारं हिंकारं प्रति संरुपापय पत्नीमीलयेति
हिंकारोच्चारणकालेऽन्वीलयेक्षणं कारयेत्यर्थः । लाट्याधकदाह्यायणाभ्यामप्येवमेवोक्तम्—
यज्ञापङ्गीयस्य हिंकारं प्रति पत्नीमुद्रातेक्षेत निधनं प्रति पत्नीदक्षिणमूरुमाभिषिञ्चेत्तृती-
यायाऽस्तोत्रीयायां प्रस्तुतायाऽसर्वे तदुदकं मिनयेदिति । यदि कल्पन्तरे यज्ञाप-
ङ्गीयताम आस्ति तदा हिंकारामावात्कदा पत्नीमुद्रातेक्षेतैत्याशङ्क्यामाह— अहिंकारे
तु प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्रातेक्षेतेति । उभेतर्होतृचमसमुखयास्त्रमसानुचमन्तोतृच-
मसे ध्रुवाय ध्रुवावनयनार्थमवकाशं कुरु इत्यर्थः । अवशिष्टमेषः कृतन्याह्वयान् ।

अग्नीषेष्टुरूपस्थमासीरेत्यस्यार्थमाह—

अन्तरा नेष्टारं धिष्ण्यं चाऽऽग्नीषो न्यवसृप्य भक्षयत्पुपस्थे वा
नेष्टुरासीनो नोपस्थ आसीत् यद्युपस्थ आसीत् क्लीबः स्यात् ।

न्यवसृप्य प्रविष्टोपविश्य भक्षयति उपस्थ आसीनो वा । नेष्टुरूपस्थ आसीनो वा
भक्षयति । ननु पूर्वं नेष्टुरूपस्थमासीरेत्युक्तमिदानीं तु नोपस्थ आसीनेत्युच्यते तत्कथ-
मेतत्पूर्वविरुद्धमुच्यते । सत्यमुभयं दुर्घटम् । अत एव विरोधाद्विकल्पः कृतः सूत्रकृता ।
अग्नीषेष्टुरूपस्थमासीरेत्यत्रोपस्थमिति द्वितीया मत्स्यार्थे । इदं च सूत्रकृतेन प्रदर्शित-
मुपस्थे वेतिसत्सम्बन्धनिर्देशेन । अन्तरा नेष्टारं धिष्ण्यं चाऽऽग्नीषो न्यवसृप्येत्यनेन
सामीप्यमुच्यते । अग्नीषेष्टुरूपस्थमासीरेत्यत्र यदा नोपस्थ आसीत् तदाऽऽग्नीषेष्टुरूप-
स्थमासीदेति संश्लेषांशस्य छोप इति कोचित् । सामीप्यार्थकत्वमादायापि सत्सम्बन्धवत्त-
एवेति न छोप इत्यन्ये । क्लीबः षण्डः ।

होतृचमसमुखप्राश्न्यवसानुव्रयति ।

स्पष्टम् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ।

स्पष्टम् ।

प्रउरलविस्वा धिष्णियानग्निष्टोमस्तेऽमुत्राकरोति ।

अग्निष्टोमग्रहणमग्निष्टोमसंस्थाप्रयुक्तं मुख्यं स्तोत्रमिदमिति प्रदर्शनार्थम् ।

अविस्त्रस्य नीवीराचिरिव नाभीः कुर्वाणाः सर्वे सकर्णम् हुता भवन्ति ।

नीवीरित्येवमनङ्गत्वेन । आविः प्रकटा इवेवजाभीः कुर्वाणाः मन्तः सकर्णं यच्छिरो
मुत्तरहिर्न तत्प्रावृन्त्येव तिष्ठन्ति । सर्वग्रहणं कर्मासिद्धिद्वानां सः प्रविष्टानामपि प्रावृत्त-
भिरस्कस्वप्राप्त्यर्थम् ।

तानेवाऽऽह—

ये सदस्याः सदसः ।

सदसः सदःसंबन्धिनो ये सदस्याः समासदस्तेऽपि सकर्णप्रावृता भवन्ति । सदः-
संबन्धित्वं सदःप्रविष्टत्वमेव । षष्ठ्यर्थः संबन्धित्वम् ।

ऋत्विजो यजमानश्चेत्येकेषाम् ।

ऋत्विजोऽपि सर्वे सकर्णप्रावृता भवन्ति न तु स्तोत्रसंबन्धिन एव हि जन्, इत्येतदर्थ-
मत्रापि सर्वग्रहणमुपवर्तनीयम् । यजमानस्य स्तोत्रसंबन्धित्वान्नियमेन प्राप्नोति विकल्पः ।
एकेषामित्यनेन यजमानस्य विकल्पः । एकेषामिति वचनं मङ्गलकरणार्थमिति प्रथम-
पाठक उक्तमेव प्राक् ।

विश्वस्य ते विश्वानतो हृदिवावत इत्युक्त्वा पत्नी संख्यापयति ।
प्रेषाज्जेषाऽप्रकर्ता ।

अगन्देवान्ग्रह इति पत्नी दक्षिणमुखं नमस्कृत्य बद्धगणानाविष्कृत्य ।

दक्षिणमुखं नमस्कृत्यापे दापनं कृतेत्यर्थः । ऊहयं विष्कृत्य न च संख्येऽप्रबुधः ।
अतो बहुवचनम् । अविष्करणं प्राटे कारणम् । अत्राऽऽस्तम्भेने रिंगमय एतस्या-
प्राकट्याप्रोपाय उक्तः — उपरि दृग्मद्वेदा बद्धगणानाविष्करणं ह्यमुक्त्याः प्रमा-
णावत इति विज्ञायते इति । यथेह रंभर्ताऽऽस्तम्भः स्वस्त्ये द्वेद्वासख्या कृते
प्रति अहोतमुखी, अश्वानमुखी, अस्याः पत्न्याः यता जगत् एव कृते सतीत्यर्थः ।

स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा इत्यभ्यन्तरमुखी,

दीप्तिः पत्नी पञ्चजनीरूपेणोपपत्तिरिति ।

उदीची, उद्गुम्भे, ऊहगा दक्षिणेनाः दापनेन पञ्चजनीरूप उपपत्तिरिति अश्व-
न्तरे गमयति । अत्र पञ्चान्नरमाहाऽऽस्तम्भः — ऊर्ध्वरात्र्याभिहितेक इति ।
ऊर्ध्वरेव वा हस्तेन प्रवर्तयति न तु नमस्कृत्यन्तरतो गमयतीत्यर्थः ।

संख्यापनमुपवर्तनं चऽऽतृतीयास्तोत्रीयायाः क्रियते ।

तृतीया स्तोत्रीया प्रथमपर्यायसंबन्धिन्येव । अत्र उत्तमायां स्तोत्रीयायामिति
उत्तमवचनाच्च प्रथमपर्यायसंबन्धिन्येव तृतीया स्तोत्रीया छन्दोगपूजे द्रष्टव्या ।
अत्राऽऽत्मिविधौ । तृतीयास्तोत्रीयाप्रथममिति चार्थः । अर्थः स्पष्टः । इदं पत्नीसंस्कारस्य
प्रतिपत्त्यवर्तते । एकस्यां पर्यायं रतम्बलायां पञ्चजनीग्रहणस्य तत्संबद्धकर्मणां च
स्रोतः । आश्लिषाहृतशस्त्रे विशेषमाहः ऽऽस्तम्भः — अत्र प्रमाश्लिषाहृतं प्रतिगृणातीति ।
अभ्यर्थं स्वरितम् । आश्लिषाहृतोऽपि स्वप्नप्रमाश्लिषाहृतमिति । सुशब्दादिति चारम्भः ।
आपस्तम्बेनाभ्योऽपि विशेषाऽत्रोक्तः — आपो हि छागयोभूत इत्यभिज्ञायापो विवि-
धप्रतिगृणातीति । अपोऽवस्कन्दयन्प्रतिगृणात्यापोहिष्ठौ तृच इत्यर्थः । आश्लिष-
यनः — आपो हि छेति तिव्यो विपतस्य उपस्थसक्तनारज्येष्वपावृणशिरस्क इति ।

स्वादुष्किलायं मधुमाः उतायमित्येतस्याः शस्यमाना-

यामुभयतोमोदं प्रतिगृणाति मदाभोद इव मोदा-

भोद इवेत्याहवादूर्ध्वं व्याहावातिशब्दः प्रतिगरः ।

एतस्यां शस्यमानायामिति सप्तमी पञ्चम्यर्थः । तेनैतस्याः शस्यमानाया अत्र
आरम्भेत्यर्थो भवति । एतस्या अत्र आरम्भोभयतोमोदः प्रतिगरः । मदाभोद
इव मोदामोद इवेत्युभयतः प्रतिगरेऽपि मोदशब्दादुभयतोमोदत्वं प्रतिपत्त्यर्थः ।
अथमुभयतोमोदः प्रतिगरः आ, आहावात्स्वादुष्किलीयासंबन्धिमवयवतनाहावस्येति ।
स्वादुष्किलीयान्तिमाहापो व्याहाव उच्यते । व्याहावादित्यनन्तरं पूर्वतन्त्योर्ध्वशब्द-

स्यानुवृत्तिः । ऊर्ध्वमित्यनन्तरं चकारोऽव्याहर्तव्यः । आहावादूर्ध्वमपि उभयतोभेद एव प्रतिगारः । व्याहावास्तिद्धः प्रतिगारः । व्याहावादारम्भे सिद्धः प्रसिद्ध एव प्रतिगारो भवतीत्यर्थः ।

भूतमसि भूते मा वा इति प्रतिप्रस्थाता ध्रुवमभिमन्त्रयते ।

नेष्टुत्वेतद्व्यावृत्त्यर्थं प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । एतदोरप्यध्वर्युत्वाविशेषात् । अध्वर्यो-
व्यावृत्तिस्तु तस्य व्यावृत्त्यादेव भविष्यति । भूयासमित्यन्तो मन्त्रस्य ।

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णापीति परिगृह्णाति ।

अञ्जलिना ध्रुवं परिगृह्णाति । अञ्जलिना परिगृह्णाऽऽस्त इत्यत्र दर्शनात्स्पष्टतयाऽ-
ञ्जलिना परिगृह्णातीत्यापस्तम्बेनोक्तत्वाच्च ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्याव-

यन्तिवति ध्रुवश्च स्थानोत्प्रच्यावयति ।

प्रच्यावयति स्वस्थानाच्छात्यति । प्रशब्दो ह्यदिति चाछनार्थः । प्रच्यावयन्तिवत्यन्तो
मन्त्रस्य ।

दिवि देवान्दृष्टान्तरिक्षे वपाःसीति हरति ।

होतृचमसमोषं हरतीत्यर्थः । पार्थिवानित्यन्तो मन्त्रस्य ।

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसीति होतृचमसे ध्रुवम-
वनयति परिधानीयायाश्च शस्यमानायाश्च सकृच्छ-
स्तायामादितो वा शस्त्रस्य ॥ १० ॥ मध्यदेशेऽन्ततो वा ।

शस्यमानायामित्यत्राऽऽदित आरम्भाऽऽन्तम् । सकृच्छस्तायामित्यनेन मध्यमे
पर्याये । शस्त्रादौ शस्त्रमध्ये शस्त्रान्ते वेति पञ्च पक्षाः सिद्धा भवन्ति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्ये होतृचमसमध्वर्युरादचे चपसाश्चपसा-
ध्वर्युश्च उक्थशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्येति दर्शितप्रयोजनम् । अवशिष्टं सूत्रमपि दर्शितप्रयोजनम् ।

व्याख्यातश्चपसानां भक्षः ।

यथाचमसं चपसिनो भक्षयन्तीत्यारम्भे तृतीयश्च होत्रका इत्यन्तेन सूत्रेण
व्याख्यात इत्यर्थः ।

सर्वभक्षा नाऽऽध्यायनसादने भवतः ।

अनाराशंसत्वादिति सावः ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतत्प्रभृति पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ।

स्पष्टम् ।

नान्वाजान्ते स्वरं जुहोति न हृत्य-
अलेन चरति यथनुबन्ध्या भवति ।

इदं बहुबन्धयोपलक्षणम् ।

महतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिहित्य हारियोजनेन चरति ।

सस्त्रावेणाभिहित्येतिवचनं परिधिप्रहरणाकं संस्त्रावहोम इतिबोधनार्थम् । सोमाह-
स्यापुनर्वचनम् । हरिरस्मिन्पुज्यते स्वस्थानं प्रति गमनाद्येन्द्रस्येति हरियोजन
इन्द्रस्यसंनन्विग्रहो हारियोजनस्तं संस्त्रावाभिहोमान्ते परिधिप्रहरणास्यकर्मणि कृते
गृह्णातीत्यर्थः ।

वपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजन इत्युक्तेता

द्रोणकलशेन हारियोजनं सर्वमाग्रयणं गृह्णाति ।

अत्र तृतीया सप्तमर्थे । आग्रयणस्थाशीस्थसोमस्य स्यात्स्या अस्याप्राप्तेन द्रोणक-
लशस्य महत्या(हावा)प्राप्तेन तस्माद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । सर्वमाग्रयणमाग्रयणस्थाशीस्थं
सर्वं सोमं द्रोणकलशे हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति ।

तं वहीभिर्धानाभिः श्रित्वा न सादयति ।

धाना अत्र लौकिक्य एव । मजिता यथा धानाः । वहीषायेनाप्युक्तं प्रैव एव—
धाना हारियोजनीः कुरुतेति ।

शीर्षलाभि निधायोपनिष्क्रम्येन्द्राय हरिवतेऽनुगृहीन्द्राय हरिवते मेप्येति
संमेप्यति धानासोमेभ्योऽनुगृही धानासोमान्मस्थितान्मेप्येति वा ।

शीर्षन्, शीर्ष्णि । विभाषा किञ्चोरिति लोपः सप्तम्याः । शीर्षलाभि शीर्ष्णि
उपरीत्यर्थः । उपनिष्क्रम्येत्यनेन हविर्धानाद्वाहिर्गन्तव्यं प्रैवः ।

दरीः स्य ह्योर्धाना इति विक्रम्य वषट्कृते

जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

विक्रम्येति विविधं क्रमणं विक्रमणमग्रतः पृष्ठतश्च पादयोः करणं पुनः पुनः ।
अत्र हेतुः श्रुतौ विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्समृद्ध्या इति । वषट्कारोत्तरं तूष्णीमेव
विक्रमणम् । मन्त्रेण होमः । इन्द्राय स्वाहेति स्वाहाकारलिङ्गात् । हरति भक्षं सवः
प्रति हरति भक्षम् ।

तत् सर्वे समशः प्रतिविभज्योऽनेतयुपहवमिष्टेष्टयजु-

षस्ते देवसोमेति चिश्चिषाकारं धाना भक्षयन्ति ।

वाचनिकोऽत्र भक्षलामो होत्रुक्तेत्यतिरिक्तानामपि निमित्ताभावेऽपि । होतुर्वषट्-
कारप्रयुक्तो भक्षः । उक्तेतुर्होमाभिषवप्रयुक्तो भक्षः । इतरेषां वाचनिकः । तं हारियो-

जनं होता, उन्नेता, अन्ये च । एते सर्वेऽपि हरियोगमगतस्य सोमस्य परान्तरे
धानाभिः सह समान्मागान्कृत्वेत्यर्थः । प्रतिः सामुद्रार्थः । उन्नेतरूपद्वयत्वेति
सर्वेऽप्युज्ज्वलारमपद्मद्वयेष्टयनुवस्ते देवसोमेति मन्त्रेण विश्विषाकारं विश्विषां कृत्वा कृत्वे-
त्यर्थः । विश्विषेति शब्दानुकास्तथा शब्दं कृत्वा धानाम्भो रसं हृदयं ममयन्ति
रसमार्जं निगिरन्ति ।

संदृष्ट्वासंभिन्दन्तो धानानां निष्क्रानि कुर्वन्तो निरवधयन्तः ।

संदृ(१)ष्ट्वा धाना असंभिन्दन्तश्च धाना भेदनं तत्सामकुर्वन्तः । दन्तैर्धानासु विपि-
टाकारतामार्जं कृत्वा निष्क्रानि धानानां स्थूलप्रदेशे निष्क्रानि कुर्वन्तः । स्थूलप्रदेशे निष्क्र-
भानाः कुर्वन्त इति यावत् । निरवधयन्तस्ताम्भो रसं निष्कृष्य विमन्त इत्यर्थः ।

आपूर्णाः स्याऽऽ वा पूरयतेत्युत्तरवेद्यां धाना

निष्ठीक्योपवपन्ति रस्यै त्वा पोषाय स्वेति च ।

निष्कृष्टरसा धाना उत्तरवेदिसमीपे निष्ठीक्य धृतकृत्य वपन्तीत्यर्थः । आपूर्णा इत्य-
मेन रस्यै त्वेति विकल्पते । अत्राऽऽपस्तम्बेनाऽऽचमनमुक्तम्—तत आचामन्तीति ॥
धानाभक्षणोच्छिष्टत्वमिति यावत् ।

दधिक्यकणो अकारिषमित्याग्नीध्रागारे दधिद्रप्ताभ्यक्षयन्ति ।

द्रप्ताशब्देन दध्न उपरितनो वनीमूर्तोऽथ उच्यते ।

एकवचनपरिशेषान्यथाचमसे व्यासिच्य हरिणीर्दूर्वाः संश्लो-

क्रांत्य तीव्रीकृत्य रसं जनयित्वाऽप्सु घृतस्य सोम-

देवत इति रसमवघ्रेण भक्षयित्वा चात्वाल्लेऽवनयन्ति ।

एकवचानां ये परिशेषास्तान्सर्वोभयमसेषु क्रमेण निसिच्य तेषु हरिणीर्हस्ता कूर्वाः
संश्लोक्राव्य मर्दयित्वा तीव्रीकृत्य दूर्वारसंनयनां श्लक्ष्णीकरणं तीव्रीकरणं रसं दूर्वारसं
जनयित्वात्वादयित्वा तं रसमप्सु घृतस्येति मन्त्रेणावघ्रेणाग्निमेव भक्षयित्वा चात्वा-
ल्लेऽवनयन्ति चमसिनः । वधाचमसे व्यासिच्येत्यनेन चमसिनामवेदं कर्म नान्येभ्यश्च-
मसिनामध्यर्थादीनामिति यावत् । अग्रेण चात्वाल्लमस्तावे वेति मक्षणदेश आपस्त-
म्बेनोक्तः ।

यन्म आत्मनो भिन्दाऽमृदिति भिन्द-

यऽऽहवन्मियमुपतिष्ठन्ते ॥ ११ ॥

चमसिनोऽचमसिनश्च । एकैवात्र भिन्दा । एकवचनात् ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि सनुव्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयज-
नमसि परकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यैनस एनसोऽवयजन-
मसि यद्याहमेनो विद्वाश्चकार यद्याविद्वास्तस्यैनसोऽ-
वयजनमसीति प्रतिमन्त्रपाहवनीये शकलानभ्यादधति ।

प्रतिमन्त्रमिति वचनमेकेतिकरणादेक एव मन्त्रस्तदन्ते शकलानामभ्याधानमिति
स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् ।

उभा कवी युवाना सत्यादा घर्मणस्पती । सत्यस्य धर्मण-
स्पते वि सख्यानि सजामह इति सख्यानि विष्टजन्ते ।

सख्याविसर्गोऽत्राद्दोहविसर्गः । तत ऊर्ध्वमद्दोहो द्रोहो वा न तु नियमेन दोह
एव कर्तव्य इति विधिः ।

अभिष्टुष्टे वेदे पत्नीः संयाजयन्ति ।

यजमानेनाभिष्टुष्टे वेदे सति पत्नीः संयाजयन्ति । परिधिषु संस्थापहोमानन्तरं हविः-
शेषप्राशनं चतो वेदाविमर्शस्ततः पत्नीसंवासा इत्येतावानेवात्र क्रम इति प्रकृतितोऽत्र
विशेषः ।

स्तीर्णे वेदे नक्षत्रहीतमाज्यमध्वर्युर्गृहीत्वा धातारातिरित्यन्त-
र्ध्वं स्तिष्ठन्नुदाहऽऽवनीये नव समिष्टयजूंषि जुहोति ।

स्तीर्णे वेद इत्यनेन समिष्टयजूर्होमात्पूर्वं सर्वप्रायश्चित्तहोमोत्तरमत्र वेदस्तरणकाल
इति प्रकृतितोऽत्र विशेषः । अध्वर्युग्रहणं नियमार्थमध्वर्युरेव जुहोति न यजमानोऽपि
अन्वारम्भद्वारा । सूत्रान्तरोऽत्रान्वराम्भ उक्तो यजमानस्य तद्यावृत्पर्यामिदं वचनम् ।
अन्तर्वेदिवचनं दर्विहोमवर्मव्यावृत्त्यर्थम् । ऊर्ध्वत्वस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वेऽपीदं वचनम-
न्यदार्विहोमात्मकेषु होमेषु पक्षे प्रकृताऽपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । जुहूग्रहणं प्रकृति-
प्राप्तब्रह्मव्यावृत्त्यर्थम् । आहवनीयग्रहणप्रयोजनं यद्यप्यत्र नास्ति तथाऽप्याहवनीये नवा-
नामपि समिष्टयजूषामर्थं होम इति प्रयोगकाले स्तरणार्थमित्यदृष्टमेव प्रयोजनं कल्प्यम् ।
एतस्तरणामपि यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । नव समिष्ट-
यजूंषि जुहोति नवभिर्मन्त्रैर्नव समिष्टयजूंषि जुहोतीत्यर्थः । तत्राऽऽद्याः षण्मन्त्रा
ऋचः । अवशिष्टा यजूंषि । ऋग्मन्त्रिणां जुहोति त्रीणि यजूंष्यतीति श्रुतिरपि ।
ऋग्मन्त्रिणां ऋग्मन्त्राणि । ऋग्मन्त्राणीत्यत्रेति । ऋग्मन्त्राणीति । च्छान्दसः पाठः ।
एतास्त्वेषु स्वाहाकारः पादिमावांसिद्धः । यजुःषु तु पठितं एव स्वाहाकारोऽस्ति ।

अथोक्त एवाङ्गलौ पूर्णपात्रानयनं सोमस्य फलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि । उक्त-
धायमर्थो भरद्वाजेन—समानभा समिष्टयजुष इति ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति सुवेण

तस्य जिह्वास्तिष्ठस्तूष्णीं महो वा ।

समिष्टयजुर्होमे यं द्वेष्यं प्रमायुकः सद्योमरणशीलः स्यादिति यो यजमानः काम-
येत तस्यैतादृशकामवतो यजमानस्य प्रयोगे सुवेण जिह्वाः कुटिद्राङ्गस्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
कामनाविषये स्तुवो जिह्वाता च विधीयते । तूष्णीमित्यनेन मन्त्रेषु मानसिकत्वं विधी-
यत उपांशुतां नाधित्वा । प्रह्वो वेत्यनेन पक्षे प्रह्वता विधीयते । जिह्वा इत्यनेन
तिर्यग्भक्ता प्रह्व इत्यनेन पृष्ठवक्रनेत्यनयोर्भेदः । अन्यत्स्पष्टम् । अत्र नार्हयो नानु-
ग्रहरणम् । वेदिमुपोषतीत्यनेन विशेषप्रतिपत्तये विधास्यमानत्वात्, इदं यशूलचर्यातः
प्राक्पशुनत् । अध्वर्योर्वेदादिमोकः । यां घर्मे स्थालीमिति सौम्यस्याग्नीविमोकमत्र
केचिदिच्छन्ति तत्र विमुक्तत्वात्तस्याः पूर्वमेव । प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षदसंयोगादिति
न्यायात् ।

इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति सस्थिते जुहोति ।

संस्थितवचनात्समिष्टयजुषः परमपि कर्षशेषः समापनीय एव । अनुबन्धभावे
इदं यशूलोद्गासनादि यूपोपस्थानान्तं समानं ब्रह्मणतर्पणम् । ततः सोमप्रायश्चित्तानि
सोमस्कन्दनप्रयुक्तानि प्रायश्चित्तानि अन्यान्यपि यथानिमित्तं शास्त्रान्तरोक्तानि प्राय-
श्चित्तानि चात्र कर्तव्यानि सवनाद्भूतेः पूर्वम् । व्याख्या तु प्रातःसवनवदेवात्रापि ।

मशास्तः प्रसुवेति संमेष्यति सर्पतेत्याह

मशास्ता संतिष्ठते तृतीयसवनम् ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

इदमपि व्याख्याते प्रातःसवन एव ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिदिसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकोशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां दृष्टौ नवम-

प्रश्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ नवमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अवभृथस्य तर्चं मक्रमयति ।

अथावभृथस्तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतावन्तेव सिद्धेऽवभृथस्य तर्चं मक्रमयतीत्येवं गुरुसूत्रकरणमध्युक्तमविषय एव तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतस्य प्रवृत्तिर्न ह्यौक्तमविषय इति । तेन देवा यो अप्सु महिम इत्यत्र भवत्येव । भूः प्रपथ इत्यादि तु न भवति वेदेरभावात् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

गृहमेधीयायां प्रायणीयायां च गतार्थम् ।

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्य

ह्योलपराजीं स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

अग्न्यन्वाधानवचनमेतद्वचनाभावे तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इति सूत्रादप्राप्तिः स्वात्तस्य प्राप्त्यर्थम् । कृतव्याख्यानं प्रायणीयायाम् । कालतस्तत्त्वम् । पौर्णमासतन्त्रत्वे ज्योतिरुत्तमं यज्ञायेति, इमामूर्जं ये प्रविष्टा इति च । आम्नावास्त्यतन्त्रत्वे ज्योतिरुत्तममद्य यज्ञाय० इमामूर्जं यथातिथीति । उभयत्रापि आवभृथः हविरिति विशेषः समान एव । न व्रतग्रहणं पूर्वगृहीतजनस्याद्याप्यमुक्तत्वात् । अर्धलोपात् । नेष्माबाहिराहरणम् । तूष्णीमसिद्धमाशय निष्पद्य परिमोजनीयांश्चिद्वशाऽऽहृत्य परिमोजनीयदर्भेभ्यो वेदार्थं दर्भान्गृहीत्वा तेन वेदं कृत्वा परितुणीत नोभावशी कर्मणे वामिति पाणी प्रक्षाल्योलपराजीं यज्ञस्य संततिरसीति मन्त्रेण स्तीर्त्वा यथार्थं यथाप्रयोजनं पात्राणि दर्भेषु प्रक्षालितानि स्थगितानि प्रयुनक्ति । उलपराजीमित्येकवचनप्रयोजनं प्रायणीयायां दर्शितमेव । अत्र कथाप्रत्ययादुलपराजीस्तरणानन्तरमेव पात्राणां प्रयोगः । अवभृथस्य सर्वशेषत्वाच्च ब्रह्मयजमानसदनकरणम् । सुयार्थं कृतान्धामेव सदनः स्यात् सिद्धेः । स्फुटं कपालमेकं महत्तममर्थात् । अग्निहोत्रहवर्णी शूर्वे कृष्णाजिने अश्वामुल्लङ्घं मुसलं दण्डमुपलां कुर्वं जुहूमपभूतं ध्रुवामाज्यस्थाकीं कुटहं पात्रीं मेक्षणं वेदं मदन्तीपात्रमुपवेवं निषेचनपात्रं वेदाग्राणि वक्ष्युगममुत्तुम्बरशाखां चेत्येतावन्ति पात्राणि । न ब्रह्मवरणं प्रथमार्थवरणेनेव सिद्धेः । यजमानोपवेद्यानम् । ततो वाचस्पत इत्याद्येव ब्रह्मणः पवित्रकरणम् ।

न प्रणीताः प्रणयति ।

ब्रह्मजपः प्रणेप्यासीति नास्ति न प्रणीताः प्रणयतीति प्रणयनस्य निषेधात् । वसमानं वाचं यच्छेत्सेतायानेवात्र प्रेषः ।

निर्वपणकाले वारुणमेककपालं निर्वपति ।

संविशन्तां० क्षाय वा० वेषाय० प्रत्युष्टं० यजमान हविर्निर्वप्यमाप्तित्यादि
सुष्ठोप्येत्यन्तं भवति । निर्वपणकाल इत्यनेन संविशन्तामित्यादिसत्त्वं सूचितम् ।
वारुणाय जुष्टं निर्वपामीति वारुणमेककपालं निर्वपति । वरुण हव्यः रसस्य । वरु-
णाय वो जुष्टं प्रोक्षामीति । शुन्धध्वमिति वाग्नप्रोक्षणं कृष्णाग्निनादानादि अव्यवकि-
रन्तीति प्रेषान्तं कर्म प्राकृतं तन्मं वचनाभावेऽपि प्राप्यते । अन्यथाज्ञेया हविष
एवासिद्धेः । मद्गन्धधिश्रवणम् । प्रथमेन मन्त्रेणैव पुरोडाशार्थैककपालोपधानम् ।
निर्दग्धं० भृगुणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्व । अङ्गाराध्यूहनं पात्रोनिष्ठपनादि पिष्टोत्प-
न्नान्तम् ।

यजुरुत्तराभिः संयौति ।

यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे शुद्धा अथ गृहीत्वा त्रेवो यः सविनेति पृच्छः पठित्वा यजुश्चात्म-
केन मन्त्रेण सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमित्येवैहीत्येत्युच्यते ताम्यः क्षुवेण गृहीत्वा समाध इति
पिष्टं मिश्रयतीत्यर्थः । अद्रम्यः परिप्रजाताः स्थेत्यादि । न विभागो न निर्देशः । अर्थलो-
पात् । यजुरुत्पूज्यविधानप्रयोजनं सवनीयनिर्वपणकरणे प्रदर्शितमेव ततो द्रष्टव्यम् ।

अभिवासित आप्यलेपं निनीय संप्रैषेण प्रतिपद्यते ।

अभिवासितशब्देन वेदेन साङ्कारं भस्माध्यूहनमभिवासनमुच्यते । अविदहन्तः
अपयतेति प्रैषनिवृत्तिरनेन क्रियते । प्रैषं विनैवात्राविदाहविशिष्टश्रवणं कर्तव्यम् ।
आप्यलेपं निनीयेति वचनं महावेदेरास्तुतत्वाज्जिह्वुत्तिराशङ्किता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् ।
तूष्णीमेव स्मृत्यादाय संप्रैषेण प्रतिपद्यते । आप्यलेपनिनयनोत्तरं संप्रैष एव नाऽऽप-
स्तम्भोक्ता वेदिरिति प्रदर्शनार्थो ल्यप्प्रत्ययः ।

यदन्यदिध्माबाह्वः पत्नीसंहनाच्च तत्संप्रैष्यति ।

यत्र स्तम्भयजुर्हरणं तत्रैव स्फुटादानं समन्त्रकं मान्यत्र तस्य तदङ्कत्वात् । तत्र
प्रैष एतत्सूत्रात्प्रोक्षणीरासादयं क्षुवं च क्षुचश्च समृद्ध्याभ्येनोवेहीत्येतावान्प्रैषोऽत्र
भवति । यद्यपि प्रोक्षण्यासादनस्य दृष्टार्थना नात्र तथाऽप्यदृष्टार्थं सादनं कर्तव्यमेव ।
इध्माबाह्वः पत्नीसंहनाच्चान्यत्वात् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्ताहितायामथ
आनीयेत्यादिनाऽग्नौ परिमृशतीत्यन्ते निशिताः स्थेत्यादि दिवः शिल्पमित्यन्तं करोति ।
परिमोजनीयदर्भानुदुर्गरास्तां चाऽऽदाय तूष्णीं निष्ठप्य तूष्णीं जुह्वत्संमृग्य पुनर्नि-
ष्ठप्य प्राक्ष्य क्षुचां समीपे निदधाति । तूष्णीं संमार्गनिग्नौ प्रहरति । वक्ष्यमाणसूत्रादिदं
प्राप्यते । न प्राशिवसंमार्गः । तस्यैवामावात् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य

गार्हपत्य आज्यानि शुद्धाति ।

पूषा ते विरिः विष्यत्तित्यादि यत्प्रागाज्यग्रहणात्कर्म तत्कृत्वाऽऽज्यं गार्हपत्य-

समीपे प्रतिहृत्य । प्रतिहरणं नाम पर्यावृत्य हरणं प्रतिहरणम् । गार्हपत्यस्योत्तरत आउपानि गृह्णाति ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

उपभृत्यपि चतुर्गृहीतं द्विर्वेति लाघवाद्भक्तव्य एवं वचनं जुह्वादिषु प्रकृतितः पक्षे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थम् । उपभृति ब्रह्मणस्त्वेत्यादिचतुर्भिः । नोपभृत्य समानयत इति वक्ष्यमाणनिषेधः द्विहर्यमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमित्यवगम्यते । अत औपभृदाज्यस्य प्रयाजसंबन्धाभावात्प्रथमस्य चतुर्गृहीतस्य प्रयाजार्थस्य निवृत्तिः । द्विर्वोपभृतीत्यस्मिन्पक्षे विशेषे त्वा सुशोर्वाथ स्येति द्वाभ्यां द्विवारं ग्रहणम् । प्रकृतिवद्भुज्यायाम् । अपोदृत्याऽऽज्यस्थालीं स्तववेदाभ्यां सह । अन्यत्र कार्यानुरोधेनापोद्धरणं न प्राप्तम् । स्वधा पितृभ्य ऊ० आस्तादितानां प्रोक्षणीनां प्रतिपत्तेरावश्यकत्वादितम् । पवित्रापिसर्जनं तूष्णीमेव वेद्यामेव । प्रस्तरामावात् । प्रस्तरापिसर्जनं एव मन्त्रः । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधातीत्यर्थवादात् ।

अलंकृत्य पुरोडाशमुत्तरेऽंसेऽवभृथं सप्तदायति ।

अलंकृत्य पुरोडाशमित्यनेनेदमहं सेनाया इत्यादिविधिः प्राप्नोते । अत्रापिपूरणे न विद्यते । कृत्स्नस्य प्रधानकर्मण्यप्रदेयत्वात् । स्विष्टकृद्वचनाच्च । उत्तरवेदेरुत्तरेऽंसेऽवभृथे प्रसेपणीयं द्रव्यसमुदायं सप्तदायति एकत्र करोति ।

तमेवाऽऽह—

पुरोडाशमाज्यान्थौकुम्भरीमभिषवणफलके रवर-
पाशमृत्जीपं च यत्किञ्च सोमलिप्तमन्थत्र चत-
सृभ्यः सोमस्थालीभ्य आग्रयणस्थाल्या उ-
वध्यस्थाल्या आदित्यस्थाल्या ध्रुवस्थाल्याः ।

यत्किञ्च सोमलिप्तमित्यनेनाधिषवणचर्मादि गृह्यते । नास्मिन्पुरोडाशसादने याजमानमपूर्वत्वत् । चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्य इत्येतावतैव चतसृणां प्रसिद्धत्वाद्ग्रहणे सिद्धे निर्देशो देविकाहविर्निर्वपक्षे चतस्रः स्थाल्योऽन्यत्र तस्मात्स्थाल्यादपसार्थं प्रज्ञाता अन्यत्र स्थाप्यास्ताश्च प्रथमत आग्रयणस्थालीं स्थाप्या तत उवध्यस्थालीं तत आदित्यस्थालीं ततो ध्रुवस्थालीत्येवं क्रमेणैव स्थाप्या इत्येतादृशक्रमप्राप्त्यर्थम् ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति

जुहोति यतरस्मिन्नाग्नौ श्रपयति ।

अत्रावभृथनिष्कृतेति मन्त्रेण द्वितीयाऽऽहुतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतये इति तृतीयाऽऽहुतिः । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन—आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमभै-
व्यज्रुद्गुहादवभृथनिष्कृतेति च । नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आपते विद्वजणे ।

उद्याने मत्परायणे । आकर्षणे विवर्धने । यो गोपायति तच्छुभ इति चेति । तत्राव-
भूयनिषङ्कुणेति मन्त्रस्य सूत्रकृताऽन्यत्र विनियुक्तत्वात्ताऽऽहुतौ विनियोगः । नमो
रुद्रायेत्यस्य च मन्त्रस्याविनियुक्तत्वाद्न सामान्यपरिभाषया विनियोगः । अने वा
विनियोगः । स च होमोत्तमम् । यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयतीत्यत्राऽऽवृद्धयते वा एतद्यज-
मानोऽग्निभ्यामिति श्रुतिलिङ्गं मूलम् । यदि गार्हपत्ये श्रपणं तदा गार्हपत्य इवमा-
हुतिर्यद्याहवनीये श्रपणं तदाऽऽहवनीय इति ।

समुप्तेऽवभृथे ।

समुप्त औदुम्बर्योमासन्त्यां स्थापिते । आसन्त्यात्रोपस्थितत्वाद्वाजासन्त्येव ।

मस्तोतः सामानि गाथेति संप्रेष्यति सह

पत्न्या विः सर्वे साज्जो निधनमुपयन्ति ।

निधनं साज्जोऽन्त्या भक्तिः । त्रिःशब्दस्योपयन्तीत्यनेमावयवः । तथा च त्रिरुप-
यन्तीत्यन्वयो भवति । त्रिरुपयन्तीत्यस्य त्रिराहुँरित्यर्थः । प्रेषे सामानीति बहुवचनं
देशत्रयकर्तव्यसामानाभिप्रायेण । तेन सकृदेव प्रेषः सिद्धो भवति ।

उरुश्च हि राजा वरुणश्चकारेति चात्वालं

गत्वा वदन्ति चात्वालाद्वा मयान्तो वदन्ति ।

चात्वालं गत्वा चात्वालसमीपे स्थित्वा वदन्तीति प्रथमपदार्थः । चात्वालं त्यक्त्वा
तदग्रे मयान्तो निर्गच्छन्तो वा वदन्तीति द्वितीयपदार्थः ।

अन्तरेण चात्वालोत्कराबुद्धौ निष्कामन्ति ।

उभयपक्षेऽपि चात्वालोत्करावन्तरेण निष्कामन्ति । उदख उदखमुखाः ।

सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाप्नातम् ।

अथ यां दिशं व्रजन्ति सैव प्राची तदनुरोधेन तत्तद्विचक्षणानि कल्पयित-
व्यानि । सर्वेषां मन्त्रः । पत्न्या अपि । सह परन्येति पूर्वमूत्रानुवृत्त्येवं छम्यते ।

नोदीचेन संचरितवा इत्येकेषाम् ।

उदीचेनोदग्निगतेन । इदं पथो विशेषणम् । उदीचेन पथा न संचरेदित्ये-
केषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

मध्यपदेऽपि द्वितीयं साज्जो निधनमुपयन्त्युदकाभ्ते तृतीयम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

शतं ते राजान्निषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपन्ति ।

सर्वेषां बहुवचनञ्जपः । एकवचनपाठेऽध्ययोरिव जपः । बहुवचनपाठे पत्न्या अपि ।

अभिहितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठति ।

उदकान्तं गत्वोदकाभिमुखास्तिष्ठन्ति सर्वे ।

अपः प्रगाढा तिष्ठन्तोऽवबृथेन चरन्ति ।

अपः प्रगाढापो विलोडय । तिष्ठन्तोऽवबृथेन चरन्तीत्यनेनाऽऽपरादापाक्रमण-
प्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिः कियते । दक्षिणतो ब्रह्मा यममानः पन्नो च । उत्तरत आग्नीध्रः
पश्चाद्भोता मध्ये हवींश्चि पात्रान्तरस्थानि केनचिद्भूतानि उच्च मध्ये वाऽऽसन्त्या वा
स्थापयेत् । अपावलोडनं सर्वेषाम् । होताऽनामन्त्रित एव वहिस्तूणीमाचम्य निर्वीती
मूत्वा देवा यो अप्मु महिम इत्याचम्य यज्ञोपवीती भूत्वा पुनराचम्य, अभिहितो
वरुणस्य पाशः, उदकान्तमभितिष्ठति । ततोऽपेऽवलोडय तिष्ठन्नवबृथे न चरति ।

ओढासु देवतासूदकमुपवाज्य क्षुवाचार-

माधार्यमिदुदकं त्रिः समृद्धीति संप्रेष्यति ।

ओढासु आवाहितासु देवतासु स्तीषु । इदं याजुषहीत्रे । ओढासु देवतास्त्रि-
सूत्राद्भोत्रा देवतावाहनं कर्तव्यम् । अग्निप्रश्न आ३० सोममा २० वरुणमा २०
देवा२ आज्यपा२ आ० अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतावा ३० । ओढासु देवतास्त्रितिसूत्रा-
द्यावत्यो देवतास्तासां केवलावाहनमात्रं कार्यं न तु निगदशेषपठनम् । उदकं वेदे-
नोषवाज्य । अहृष्टार्थमिदमुपवाजनम् । क्षुवाचारमाचार्य भुवामाप्याययति । इदं
भुवामप्यायनं भुवां वै रिच्यमानमितिनिषेधस्य प्राधल्यात् । अग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति
संप्रेष्यत्वध्वर्युः । ततः संप्रेषित आग्नीध्र ऊहितेन मन्त्रेणोदकं प्राक्संस्थं त्रिः समाह्वि ।
स चोह इत्यम् — उदकं वाजजिह्वाजं त्वा सरिष्यद्वाजं जेष्यद्वाजि वाजजिह्वाजमित्याथै
समाज्युदकमन्नादमन्नाद्यायेति ।

संमृष्टेऽप्सु तृणं मास्य ।

संमृष्ट इत्यनेन संमार्गः सूच्यते । संमृष्ट इति भूतनिर्देशात्संमार्गोत्तरमप्सु प्राप्तं
संमृष्टे विहितेनोहितेनाऽऽग्नीध्रेण संमृष्ट उदक इत्यर्थः । अत्राग्निंमार्जनानामभावात्त-
स्थाने परिभोजनीयदर्शान्स्पर्शेन सह गृहीत्वा तैः सह स्पर्शेन संमार्गं करोति । अत्र
भरद्वाजेनोक्तम् — चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्यथा गृहमेधीयेऽग्निसंमार्जनानीति ।
गृहमेधीय इत्यवबृथोपसदादीनामग्निसंमार्जनभाववतामुपलक्षणम् । आग्नीध्रेण संमा-
र्गे कृत आहवनीयदेशं संलक्ष्याप्सु तृणं प्रास्यति । अस्मिंस्तृणे सर्वा आहृतयो
होतव्याः । बहिरभेजहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोतीति श्रुतेः ।
भुवनमासि विप्रयत्नादकं यष्टिर्नम इत्यग्निशब्दस्थानं उदकशब्दस्योहः । अत्र-
स्याग्निशब्दस्याऽऽहवनीयपरत्वाद्वाऽऽहवनीयापावाहुदकस्य तत्स्थानीयत्वात् । यष्टु-
शब्दस्य तद्विशेषणत्वाद्बुदकशब्दस्य नमुंसकलिङ्गत्वादितदनुरोधेन विशेषणीभूतो यष्टु-

शब्दोऽपि नपुंसकलिङ्गः कार्यः । सप्रथा नमो देवेभ्य इति मन्त्रस्य तु सप्रथो नमो देवेभ्य इत्युहः । सप्रथा इति शब्दः सान्तः । तस्येदकविशेषणस्य सप्रथ इति नपुंसकलिङ्गकत्वम् । स्वधा पितृभ्यः । जुहो ह्यग्निस्त्वा । उपभृदेहि देवत्वा । सुयमे मे । अग्राविष्णु इति नास्ति । वेदेरभावेन तदभ्युक्तस्याऽऽक्रमणस्य तत्संयन्विमन्त्रस्य चाभावः । विष्णोः स्थानमस्तीति नास्ति । अतिक्रमणाभावात् । अवस्थानस्य तत्संयन्विमन्त्रस्य चाभावः । अन्तर्धेदि दक्षिणं पादमित्यादि द्रुप्यते वेदेरभावात् ।

अग्नेरनीकमप आविवेशेति सूच्यमाधारमिति ।

सूच्यं सूक्तसाध्यम् । अत्रत्याग्निशब्दस्येज्यमानदेवप्रकाशकत्वाजोहः । इत्याऽनुप्राणिति । बृहद्वा इति सूच्यमुद्गृह्णाति । पाहि माऽग्न इति नास्ति प्रत्याक्रमणाभावात् । अग्नय इदमिति त्यागः । वागस्याऽऽग्नेयीत्युहः । समक्तम । उज्जीत रायः सुवीराय स्वाहा । महेन सादयित्वा सुचौ । इध्मसंनहनस्थाने संमार्गतृणानि स्पृश उपसंगृह्य क इदमध्वं क इदमग्नीं । ब्रह्मन्प्रवरमाऽऽश्रावयिष्यामि । वाचस्प । ओ १ माध्या ० आ ३ श्रा ३ ० अस्तु । तिष्ठ होतरिति प्रथमक्रमः ।

यथोपसत्त्वेन प्रवरं प्रवृणीते ॥ १३ ॥ तिष्ठेत्येतावान्प्रवरः ।

होतृ होतरित्युपसत्तु इति तस्यात्र वाचित्वातिष्ठेति विशेषः । अग्निदेवो होतृ स्यादिमानुष इत्यन्तस्य लोपः । नच प्रवरलोपे प्रवरार्थस्यावस्थानादिलोपः स्यादिति वाच्यम् । तिष्ठेत्येतावान्प्रवर इत्यनेनैतादृशप्रवरसत्त्वबोधनेन तदङ्गभूतानामवस्थानादीनामपि बोधनात् । देवाः पितर इत्यारभ्य मां देवेष्वाश्रावयाऽऽयुधे वर्षस इत्येतस्मात्प्राभ्यो मन्त्रवागस्तस्य यस्यर्षेरहमस्मि तं भान्तरेमीत्यर्थकाद्यस्यास्मि न त्वमन्तरेमीति लिङ्गादप्युत्कीर्तनविशिष्टप्रवरसंयन्विन्यत्वे प्रतीयते । प्रकृते तादृशप्रवराभावादेतस्य मन्त्रभागस्य लोपो युक्त एव । तिष्ठेत्येतावत् एव शब्दस्य सूचकता प्रवस्तव्यवहृतिप्रवरत्वं सिद्धं, सिद्धे च प्रवस्तवे तस्य फलजनकत्वमपि । एकं च प्रवरसंयन्विफलवाचनार्थं यत्त्वान्मन्त्रभागोऽत्रानाधितस्त्ववत् एव अपो मां देवेष्वाश्रावयाऽऽयुधे वर्षस इत्येतस्य कर्तव्य एव । होताऽऽग्निहोता वेत्वं देवता । घृतवत् अन् ।

अपवाहः प्रयाजान्यजति ।

अध्वर्युघृतपतीमध्वर्यो लुघमास्यस्तेत्युच्यमाने जुह्वमृतावादायापवाहः प्रयाजान् यजति । प्रयाजाकृत्वात्स्नुमादापनम् । यज । पृथिवी हाता । वक्ता । अपगतो बहिः प्रयाजो येभ्यस्ते प्रयाजा अपवाहः । नहिर्न चत्वारः प्रयाजा मवन्तीत्यर्थः ।

नोपभृतः समानयते ।

प्रयाजेषु नोपभृतः समानयते । एतस्य बहिरर्थत्वात्प्रकृते तस्याभावात् । एतस्मादेव ज्ञायते बहिरर्थमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमपि । अतः स्वाहाकारार्थं

प्रकृतायाज्यमवशेषणीयमित्यवगम्यते । अत्र प्रथमशेषेण ध्रुवां वारुणं पुरोडाशमी-
पमृतं चाभिधारयति । शेषप्रतिपत्तेरावश्यकत्वादेतस्य प्राप्तिः ।

अप्सुमन्तावाज्यभागौ ।

अप्सु इति शब्दो यथोक्तावप्सुमन्तो । तौ च अप्सवमे साविष्टव, अप्सु मे सोमो
अवधीदिति ।

ताभ्यां मघर्यं पुरोडाशाद्वरुणं यजति ।

ताभ्यां प्रचर्येतिवचनमप्सुशब्दघटिताभ्यामेव प्रचारे न तु चातुर्भास्यप्रकरणगत-
श्रुतिपठितया वृषा सोमं ध्रुमाः असीतिद्वितीयाज्यभागसंनन्धिवैकस्विकपुरोनुवाक्येत्ये-
तदर्थम्, मध्ये नैमित्तिकप्रायश्चित्ताननुष्ठानार्थं वा । तर्हीदं कुत्र कर्तव्यमिति चेदन्या-
जान्ते कर्तव्यमित्यर्थः । अग्निर्होतिरिति याजमानं पुरोडाशाद्वरुणं यजति । अत्र न
कृत्स्नावदानं तस्य स्विष्टकृत्येषु विधास्यमानत्वात् । जुहामुपस्तीर्य ध्रुवापाप्याय्य वा
मेरित्वभिमुख्य द्विस्वदायाभिचार्यं ध्रुवां नाऽऽप्याययति । यदवदानमीति प्रत्यभि-
चार्यं वरुणायानुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्राविते वरुणं यमेति प्रयोगो वरुणयागस्य,
इमं मे वरुण श्रुषी० तत्त्वां यामि ब्रह्मणा० मोषीषी० इति याज्यानुवाक्ये वरुणामेह०
वरुणस्याहं देवयज्ययाऽजादो भूयासमिति ।

कृत्स्नं पुरोडाशमवदायाग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति ।

तस्य प्रयोगः— जुहामुपस्तीर्य ध्रुवां नाऽऽप्याययति । कृत्स्नं पुरोडाशमवदाय द्विरभि-
धारयति । उभयत्रापि ध्रुवां नाऽऽप्याययति । एताभ्यामभिधारणाभ्यां औवसमाप्तिः ।
अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्नीवरुणौ स्विष्ट-
कृतौ यजेति । उत्तरपूर्वार्धस्थानं संलक्ष्य यागः स्विष्टकृत इति प्रयोगः । ॥ नो अग्ने
वरु० मुमुग्धवस्मो२५ । ये२ यजामहेऽग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ सू० वरयावन्निरग्नेः प्रिया
धामान्यवाद्भूमस्य प्रिया धामान्यवाद्वरुणस्य प्रिया धामान्यवाद्देवानामाज्यधामां
प्रिया धामानि यस्तद्भूमवरुणयोः स्विष्टकृतोर्होत्रोः प्रिया धामानि यस्तस्त्वं महि०
सुवता२ हविः स ॥ नो अग्नेऽवमो० एषी२ दौ० इति होतृविशेषः । यज० अग्नी-
वरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामिदम् । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोरहं देवयज्ययाऽऽप्युप्याय-
ज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । अग्नीवरुणौ मे दुरिष्टास्यातः सविताऽप्यशःसाद्यो मेऽन्ति दूरेऽ-
रातीयति ताभेतेन जेषमिति । वैश्वानरे हवि० परिधिदेशं संलक्ष्य प्रस्ताब्धं निनयति ।

अग्नीदुदकं सकुदसंयुद्धीति संवेध्यति ।

संमार्गोऽत्रापि अर्थादिस्तद्वः समृद्ध इतिवचनायामेऽपि । आग्नीशः स्फुपवर्जितैस्तै-
देव परिमोजनीयैर्नैरुदकं संमार्हि ऊदकं यजनिद्वाजं स्वा सत्त्वयद्वाजं मिगिषद्वाजि

वाजिद्राजजित्ययि समाज्युदकमजादमजायायेति । तूष्णीमेव समार्गदर्शान्मु प्रक्षि-
पति । नात्र यो भूतानामधिपतिरिति । हुतं तव स्वाहेतिष्ठिर्विरोधात् । नास्ति वेदि-
र्वाहिर्निष्ठविरोधात् ।

अथवाहिवावनूयाजो यजति देवौ यज
यजेति पूर्वमनूयाजः संप्रेष्यति यजेत्युत्तरम् ।

ब्रह्माहविर्होता । उद्गाता । यदुपभृशायं तज्जुह्वामासीथ तेनापवाहिवावनूयाजो
यजति । अथगते बर्हस्पतिस्तौ बर्हस्पतिरिक्तावनूयाजो यजति । देवौ यज यजेति
पूर्वं प्रथममनूयाजं संप्रेष्यति । यज इत्युत्तरमनूयाजम् । प्रथमस्यानूयाजस्य द्विवजित्वाद्य-
भिद्वयम् । उत्तरस्यैकवजित्वादेक एव यजिः । अहिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकै-
रहोपुरिति नाराशंसानूयाजे अयः ।

एतावत्क्रियते ।

नान्यदुत्तरं कर्मेत्यर्थः ।

यत्ने प्राप्ता धिच्छिदुः सोम राजग्निदायकानि
स्वधिता पशून्धि । तत्संघत्स्वाऽऽज्येनोत वर्ध-
यस्वानागसो अधमित्संक्षयेम । यत्ने प्राप्ता
बाहुच्युतो अचुच्युर्नरो यत्ने बुहुर्दक्षिणेन ।
तत्त आप्तायता तत्ते निष्ठायता देव सोम ।
यत्ने त्वत्वं विभिदुर्यश्च योनि यदा स्थानात्म-
च्युतो वेनसि त्मना । त्वया तत्सोम गुप्तमस्तु नः
सा नः संधासत्परमे व्योमन् । अहाच्छरीरं पयसा
समेत्यान्योऽन्यो भवति वर्णो अस्य । तस्मिन्वय-
मुपहृतास्तव स्म आ नो भज सद्सि विश्वरूप
इति षतसृभिरुम्बरशास्त्रया दधर्जोपभिक्षुहोति
पशभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वा ।

जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारस्तत्तदगन्तेषु । षतसृभिर्दग्भिः सुक्तेमार्गानन्तरं
नासंमृष्टेन पात्रेण जुहुवाच्छास्त्रान्तरप्रापितसंमार्गयौमुम्बरशास्त्रया लौकिकेन दधर्जी-
पमभिः षड्जीवस्योपरि जुहोति । पशभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वेति । पृथ-
क्पृथग्गुणादानं समसंख्याव्यावृत्त्यर्थम् । आज्येनेति केचित्तत्संघत्स्वाऽऽज्येनेति छिन्नात् ।
तदयुक्तम् । दग्नेतिवचनविरोधापत्तेः । प्रोक्षणशब्ददेवाऽऽज्यशब्दस्य दध्युपपत्तेश्च ।

ऋजीवस्य सुचं पूरयित्वा समुद्रे ते हृदयमित्यप्सूपमारयति ।

ऋजीवस्येति षष्ठ्यवयवे । तेनर्जीवैकदेशेन सुक्पूरणम् । सुचं प्रचरणीम् । तस्या
एव सोमसंनिधत्वात् । अन्या वा लौकिकीम् । लौकिकसुक्प्रहणपक्षेऽवमृषपत्रप्रयोगो
एतस्या अपि प्रयोगः । प्रोक्षणं संमार्गश्च तूष्णीं जुहुवत् । ऋजीवैकदेशेन पूरितां
सुक्पमप्सूपमारयति अप्सु निमज्जयतीत्यर्थः ।

अप्सु धौतस्य सोमदेवत इति यो भिन्दूना-

मुष्मरति तमवध्रेण मक्षयत्पुपस्पृशति वा ।

यो भिन्दूनामुष्मरति उच्छळति रजयोः सावर्ण्यात्, भिन्दूनां भिन्दूनां मध्ये यो
महत्वाद्धेतोर्भिन्दुस्तृष्टवने तमवध्रेणावध्रेणेन मक्षयति उपपृशति वा तं बिन्दुमवध्रेणप-
र्यन्तं तस्य स्थातुमशक्यत्वं उपस्पर्शः ।

अवधृयनिचक्रुणेत्यवधृयः संप्रविध्यन्ति ।

महुवचनादध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेतारो यजमानश्च संप्रविध्यन्ति अवमृषमवमृषद्वय-
समुदायं सन्धक्प्रक्षिपन्ति उदक इत्यर्थः ।

देवीराप इत्युपतिष्ठन्ते ।

महुवचनात्सर्वे याजुषाः ।

सुमित्रा न इति मार्जयन्ते ॥ १४ ॥

पूर्ववत्सर्वे याजुषाः ।

उन्नेतर्वसीयो न उन्नयाभ्युत्तु त्ये मधुमघमा गिरः
स्तोमास ईरते सत्राजितो धनसा अक्षितोत्तयो
वाजयन्तो रथा इव कण्वा इव भृगवः सूर्या
इव विश्वमिद्धीतमानशुरित्युन्नेतारः संप्रेष्यति ।

वसीय इत्युन्नेतृविशेषणम् । अभि उदकतीराभिमुखं नोऽस्मान्नुजयोसारयेति ।
मधुमत्तमा इत्यध्विनोत्तार्यविशेषणानि तन्माहात्म्यार्थकानि ।

उदेत मजामुत वर्चो दधाना मुष्माभ्या उत यज्ञा
असृशत । गायत्रं छन्दोऽनुसंरभध्वमया स्याम सुरभयो

शूरेष्वित्युन्नेता होतृमयमान्यजमानप्रथमान्वोन्नयति ।

सर्वोत्थिजः । यजमानं परीक्ष्य । सकृदेव मन्त्रः । उदेतेति महुवचनलिङ्गात् ।

प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रतियौति ।

अन्तिमसीमास्थमुदकं प्रतिछोदयति ।

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्य ।

अन्तिमसमीपमुदकं पादाम्रेण प्रत्यस्वेत्यर्थः । अमुपर्यमाह बौधायनः—पराङ्मा-
युतः प्रपदेनोदकान्तं प्रत्यस्यतीत्यर्थः (स्वेति) । प्रत्यस्येति क्यपोऽप्रतीक्षमायन्तीत्यत्रा-
न्त्ययः । बहुवचनात्सर्वकर्तृकता प्रत्यक्षनेऽनेवेक्षमाणाः प्रत्यायन्तीत्यत्र च ।

औदुम्बरीः समिधो धारयन्तः ।

सर्वं अद्विजो यजमानः पत्नी चेत्येकैकामौदुम्बरीं समिधं धारयन्ति । समिध इति
बहुवचनमनेककर्तृमिप्रायम् ।

अपाम सोमममृता अभुमेति महीयां जपन्तः ।

अपाम सोममित्यस्या ऋचः समाख्या महोयेति । संज्ञायाः प्रयोजनं व्याख्यात-
मुत्पन्नं महोयेत्यत्रैतस्याः संप्रत्ययार्थम् । बहुवचनान्तर्येषां जपः ।

उज्जेतारं पुरस्कृत्वाऽप्रतीक्षमायन्ति ।

पुरस्कृत्वा सर्वेषामग्रे कृत्वाऽवमृथदेशमप्रतीक्षमप्रतीक्षमाणा आयन्ति विहारं प्रति
आगच्छन्तीत्यर्थः ।

परोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां वसतिस्थानं तस्य परः पुरोवर्ती यो देशस्तत्र मार्जयन्ते सर्वं अद्विजो
यजमानः पत्नी च । अत्र सुमित्रा न इति मन्त्रमाह मरद्वाजः ।

एधोऽस्येधिर्षिःमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधति ।

तत औत्तरवेदिकेऽग्नौ गृहीतां स्वां स्वाधौदुम्बरीं समिधमभ्यादधति । आदौ
यजमानः । ततः सर्वं अद्विजः । तेनैव मन्त्रेणौत्तरवेदिकेऽग्नौवेव ।

अपो अन्वचारिषमित्युपसृतिष्ठन्ते ।

समिधाधानक्रमेणोपसृतिष्ठन्ते ।

एवं पत्नी मार्हपत्येऽभ्याधापोपसृतिष्ठते ॥ २५ ॥

अनन्तरं पाठात्सर्वेषामन्ते पत्नीकर्तृकाभ्याधानमुपस्थानं च । एवमिति यथा सर्वैर्मन्त्रे-
णाभ्याधानोपस्थाने कृते तथाऽनयाऽपि कर्तव्ये इत्येतदर्थम् । औत्तरवेदिकाग्रेरति-
देशतः प्राप्तस्य माधन्यार्थं मार्हपत्यग्रहणम् । तत्र पयस्वत्यग्र आगमं तां सा सशृज्ज
अर्पेति मन्त्र ऊहः ।

इत्योक्तोपाहश्रीमदधिष्ठोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिहिसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

त्र्याम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

श्रामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां तृतीयो नवमः-

अस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ मधुमन्त्रो वृद्धः पृथक् ॥

भाग्यश्च ज्ञेयनीयायास्तर्णं प्रक्रमयति ।

प्राग्ब्रह्मज्ञाने विधानम् । तत्र प्रक्रमयतीत्यनुभवं । प्राग्ब्रह्मविधानम् । एषोऽ-
त्राऽऽहवनीयो यतः प्रणोषते स गार्हपत्य इति शास्त्रमुल्लेखं गार्हपत्यकर्मण्योऽन्व-
पस्यन्ति तत्र गार्हपत्यकर्मणि किञ्चन दृग्गेषाम् स्यात् सूत्राभ्यामौत्तरवेदिकाग्निराहवनीयः
शालामुल्लेखो गार्हपत्य इति प्राप्तं तथोर्वानृतितः किम्योऽनेन । तेन प्राकृत्येष्वग्नि-
बुद्धयनीयेति सिद्धं भवति । तत्र प्रक्रमयतीत्यनुवादोऽस्याभिष्टावपि होत्रविषये
नास्त्यपूर्वता किंत्वाध्वर्यवविषय एवेत्येतदर्थमेव तत्र प्रक्रमयतीतिवचनम् ।

तस्याः प्रायश्चित्त्या कल्पो उपारूपातः ।

तस्या उद्दयनीयायाः प्रायणीयया कल्पः प्रकारोऽभ्यन्तानादिको व्याख्यात
उक्तः ।

अनूयाजसमिधपुपसंनद्धति ।

अत्रैतावान्विशेषः प्रायणीयातः । अर्थः स्पष्टः ।

यस्याः स्यादस्यां प्रायणीयः भवति तस्याः
सनिष्कासायां तेन मेक्षणेन श्रवति ।

सनिष्कासायामित्यस्यार्थः—निष्कासमग्निं निरुहद्विविक्कायामिति । तेन न क्षुति-
विरोधः ।

पत्नी संनद्धति ।

शोकप्रस्थानमृषे त्यक्तत्वादिति भावः ।

न जुहामाज्यं गृह्णाति यदि प्रयाजा न भवन्ति ।

स्पष्टम् ।

कृताकृताः मथाजाः ।

एतस्या इष्टेः कृत्स्नत्वेऽपि प्रयाजामूयाजानां कृताकृतत्वमेवेतिज्ञापनार्थं यदि प्रयाजा न भवन्तीत्येतावतैव पक्षिकत्वेऽवगते कृताकृताः प्रयाजा इति वर्णनम् ।

अत्र वेदंताक्रमे विशेषमाह—

पठ्याः स्वस्तिमुच्यमायायेन देवतां यजति ।

अग्निः सोमः सविता यथा स्वस्तिरदितिरित्येवं देवताक्रमोऽप्येत्ययं विशेषः ।
देशक्रमस्तु तत्तद्देवतानुरोधेनैव । तथा च ॥५५॥स्तम्भः—तेष्वेव देशेष्वग्निसाग्यमागानां

प्रथमं यजति पथ्याः स्वस्तिमुत्तमामिति । यत्र देशे वा देवता प्रागिष्टा तत्रैव तां यजतीत्यापस्तम्बसूत्रार्थः । अन्यच्च विशेष उक्त आपस्तम्बसूत्रे—याः प्रायणीयस्य याज्ञा इत्युक्तमिति । याग्यानुवाक्यानां विपर्यासोऽपि ब्राह्मणोक्तोऽनुसंधेय इत्यापस्तम्बसूत्रार्थः ।

न स्थालीं निष्कासं मेक्षणं च निदधाति ।

अग्रे प्रयोजनाभावादिति भावः ।

न धुवायाः शेषं करोति ।

प्रयोजनाभावात् ।

कृत्वा संतिष्ठते ।

श्राद्धस्तव्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अनूचन्ध्यायास्तर्धं प्रक्रमयति ।

अत्र तर्धं प्रक्रमयतीति वचनमुद्घननीयात्तमाप्यव्यवहितोत्तरमेव तन्मप्रक्रमः कर्तव्य इत्येतदर्थम् ।

तस्या निरुद्धपशुवन्धेम कल्पो व्याख्यातः ।

तस्या अनूचन्ध्याया निरुद्धपशुवन्धेनैन्द्राग्नेन सौर्येण प्राजापरयेन वा कल्पः प्रकाशो व्याख्यात उक्तः । यज्ञमनु यज्ञममाप्तिमनु वधयत इत्यनूचन्ध्या दीर्घ आर्वः । षड्दोता पश्चिदिष्टाहमृते न विधेते इति सूत्रात्पशुवन्धेनैन्द्राग्नेनैव न स्तः ।

यैत्रावरुणीं यज्ञमुपाकरोति ।

यैत्रावरुणा । सा च गौः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन गोपशघटितानेक प्रियावृत्तौ-मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसोऽनुब्राहे मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्येति संप्रैषविति । उभयोर्वशागोशब्दयोरपि वा प्रयोगः । यशाशब्देनेदमपि ज्ञायते गोशब्देन स्त्रीजातिरत्र गृह्यत इति । हविरवशानप्रेषविषयेऽप्यापस्तम्बः—एवमवदा-नेषु हविष इत्यन्ती नमतीति । वपाया मेदस इत्येतस्य स्थाने हविष इत्यूह इत्यर्थः । षड्वपशूनां मध्ये त्र्यक्षरोर्ध्वसंख्यकासंख्यादस्त्रीचोमीय एवैतस्याः प्रकृतिः । तेनास्त्रीचो-मीये तद्विकारेषु चाऽऽध्वनाशः प्रस्तर ऐतयो विधृती कार्मर्यमयोऽपि(?) काः पौतुद्वारवे-र्योऽमुष्मा अमुष्य व्याया मेदसः प्रेष्यामुष्मै पुरोडाशस्य प्रेष्यामुष्मा अमुष्य हविषः प्रेष्येत्येतत्सूत्रोपात्ता धर्मा अत्र भवन्ति । अत्र स्त्रीपशुत्वादमुष्मा इत्येतस्य स्थानेऽ-मुष्मा इत्यूह इति विशेषः ।

तिस्रो वा द्विरूपां मैत्रावरुणीं बहुरूपां
वैश्वदेवीं च शितिपृष्ठां बार्हस्पत्यामिति ।

द्विरूपा द्विवर्णा मैत्रावरुणी । बहुरूपाऽनेकवर्णा वैश्वदेवी । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठा
बार्हस्पत्या एवं तिस्रः । शितिपृष्ठायां द्विरूपत्वेऽपि पृष्ठे श्वेतवर्णसत्त्वं नियतमिति
द्विरूपवशातो विशेषः । इतिशब्दे बार्हस्पत्यान्वन्ध्याविषये प्रकारान्तरमप्यस्तीति-
ज्ञापनार्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तो रोहिणो बार्हस्पत्येति सेहितवर्णोऽपि पक्षे सिद्धो
भवति ।

उपांशु मध्यतो वैश्वदेव्या मचरत्याश्रुतम-
स्याश्रुते अष्टुपांशु भवत उचैरितराभ्याम् ।

यदि मध्यतस्तदैव वैश्वदेव्या उपांशुत्वं नाऽऽदायन्ततो वा । तेनाऽऽदायन्ते
वाऽपि यामपक्षोऽस्तीति अवगम्यते । अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रवेशश्च इति सूत्रा-
स्यासत्याऽऽश्रावणस्योच्चैष्टस्यानेन नाशः । आश्रावणग्रहणमस्मिन्मुखे प्रत्याश्रावणोप-
लक्षणम् । अपिशब्दात्संप्रवेशो अष्टुपांशु भवतीति सूचनार्थम् । परप्रत्यायनं तु
हस्ताङ्गुलिस्फोटनयुपायेन सूत्रकृद्विधानमलादनन्यगतिकत्वाच्चेदं कल्प्यते । इतराभ्यां
मैत्रावरुणीबार्हस्पत्याभ्याम् । अनियमशङ्कायावृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अन्वन्ध्यावि-
श्वपक्ष एव विकृतिविशेष एव समावेश इत्याहोऽपस्तम्बः—तत्र न सर्वत्राऽऽलपन्ते
वामपक्षे राजसूये तत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वेति । अन्यत्र विशेषोऽस्मिन्पक्षे तत्रैवोक्तः—यः
कामयेत सर्वो मे यज्ञः स्यात्तत्तरस इति स एतास्तिस्रोऽन्वन्ध्या आलभेतेति । अनेन
तु कामेन सर्वत्राऽऽलम्बः । तरतो वीर्षवान् । प्रस्तरस्यैवाऽऽहरणं बर्हिषः कल्पेनात्र ।
युपरशनात्स्वरुद्धयशूलानां प्रयोगाभावः । उत्तरवेदिदेश एव पाशुकाव्यग्रतणम् । अग्रे
वर्षेनामावाहः । पुंलिङ्गशब्देषु लीलिङ्गेनोहः सर्वमन्त्रेषु । मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया
मेदसोऽनुवृद्दि । मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेथेत्यूहः । मित्रावरुणाभ्यां
गोः पुरोडाशस्थानुवृद्दि । मित्रावरुणाभ्यां गोः पुरोडाशस्य प्रेथ । मित्रावरुणाभ्यां
गोर्हविषोऽनुवृद्दि । मित्रावरुणाभ्यां गोर्हविषः प्रेथेति प्रेषाः । गोशब्दानन्तरं सर्वत्र
कशाञ्जदो वा प्रेषेषु ।

अन्वन्ध्यायाः पशुपुरोडाशं निरुह(क)-

प्य दैविकानि हवींष्यनुनिर्वपति ।

दैविकानामिमानि दैविकानि दैविकालवदेवतासंभवन्वीनोत्तर्यः ।

भात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथा समाम्नातम् ।

भात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं तिर्गिवाक्ये
चरुं कुहै चरुमित्येतानि पञ्च । पञ्चेति स्पष्टमेवापठदायस्तम्बः । भात्रे पुरोडाशं द्वादश-

[१५० पटलः] गोपीनाथमहकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

१५३

कपाठं निर्वपत्यनुवत्यै चरुः राकायै चरुः सिनीवास्यै चरुः कुड्डे चरुमित्यत्र यथा
सामान्यार्तं तथेत्यर्थः ।

सोमस्थास्त्रीध्वेते चरुः पयासि श्रप्यन्ते ।

चात्रे द्वादशकपाठः पुरोडाशः । आम्रपणस्थास्यामनुवत्यै चरुः । उक्त्यस्यास्यां
राकायै चरुः । अदित्यस्यास्यां सिनीवास्यै चरुः । पुष्यस्यास्यां कुड्डे चरुमित्यर्थः ।

अनूचन्ध्यायाः पशुपुरोडाशस्य देविका-

हविषां च समानः स्विष्टकृदिदम् ।

स्पष्टम् ।

मैत्रावरुणीं पुरोनुवाक्यामन्वाह ।

स्पष्टम् । मैत्रावरुणीं पुरोनुवाक्यामन्वाहेतिवचनं प्रकृतावेकैवानुबन्ध्या त्रित्व-
स्तु अनन्तरप्रदर्शितविकृतिविषय एवेतिज्ञापनार्थम् ।

संप्रैषश्च भवति ।

अग्नीषोमीयविकृतिस्त्वमेव न तु स्त्रीत्वसामान्यमादाय सरस्वतीविकृतिस्त्वमितिज्ञाप-
नायेवं सूत्रम् । सौरीर्नैव स्वेता वशा अनूचन्ध्या भवन्ति पञ्चदश वेत्यश्वमेधे वा
अनूचन्ध्यास्तास्वपि अनूचन्ध्यानामातिदेशात्तत्त्वम्प्यतोऽतिदेशात्तत्रापि संप्रैषो भवति ।
एवं सर्वास्वप्यनूचन्ध्यासु ।

अनूवाजान्ते स्वर्कं जुहोति हृदयमूलेन शरति यथा पुरस्तात् ।

पारिषिप्रहरणोपलक्षणमिदम् ।

मैत्रावरुणीमापिस्तामेकेऽनूचन्ध्यायाः स्थाने समापनन्ति

हविराहुतिप्रभृति ॥ १६ ॥ इद्वान्ता संतिष्ठते ।

स्थान इत्यनेनानूचन्ध्याकार्यसंपादनमाप्तिसंज्ञा क्रियतेऽस्त्वत्वेऽप्येतस्याऽऽपिस्ताकर्मण
इति सूच्यते । कलौ गवाक्षम्पस्य—

अग्निहोत्रं गवाक्षम्पं संस्थाप्तं पलपैतृकम् ।

देवराज सुतोस्पतिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति गवाक्षम्पस्य निषेधनादामिज्ञायाम एव । स्थानशब्दस्मारस्यादेतस्याः
प्रतिनिधित्वं नास्ति । हविराहुतिप्रभृति प्रकृतप्रभृतौक्तान्ता भवतीत्यर्थः । इद्वान्ताः
समाप्तिर्यस्याः सेद्वान्ता । इद्वान्तेत्यनेनैव संस्थायां सिद्धायां पुनः संतिष्ठत इतिवचनं
प्रतिपत्तिकर्मणाऽपि संस्थाऽऽवश्यकीतिद्योतनार्थम् । तेन वाजिनयागस्य निष्पन्नद्रव्य-
प्रतिपत्तिरूपत्वात्कर्तव्यता सिद्धा भवति । तथा च भरद्वाजः—निष्पन्ने द्रव्ये न
कर्मलोप इति । आश्वलायनोऽपि आश्वलायनप्रभृति वाजिनान्तेति । हविराहुतिप्रभृती-

त्यनेन ब्रह्मोत्पादकानि यावन्ति कर्माणि ताकन्त्येव कर्तव्यानि नान्यन्याधानादित्यं-
मिति सूच्यते । लौकिकेन ब्रह्मेवाऽऽमिताऽत्र । सार्वभौहावचनात् । सण्डेष्टिरांमिक्षा
समाह्वयता । ततो देविकाहविषां यागः । अन्यान्वाधानादिमाह्वयतर्पणान्तकर्मकला-
पेन(?) । उभयोस्तर्पणं तु न भवति । स्वरूपविरोधात् । आपस्तम्बस्त्वत्राप्येतेषामनुनि-
र्वापमिच्छति तामनु देविकाहवीर्यवि- निर्वापतीति । औपायनोऽथानुग्रहमाह— आज्येन
देविका यजेदित्याज्जीगतिरिति । मरद्धानोऽप्याह—आमिक्षां करिष्यन्नाज्येन देविका
इति । आज्यपक्ष उपांशुयानधर्मेण यागः । निर्वापपक्षेऽत्रापि समानं स्पष्टकृद्विदम् ।
तथा वाऽऽपस्तम्ब आमिक्षायागं प्रकृत्य समानं तु स्पष्टकृद्विदमिति । इदमपि
स्वीकार्यमशक्यं । एषकाराश्रयणात् ।

सदोहविधानानां प्रथमकृतान्ग्रन्थीन्विस्त-

स्योदीची हविर्धाने बहिर्देदि निर्वर्त्य ।

सदस्य हविर्धाने च सदोहविधानानि तेषां सदोहविधानानां हविर्धानयोर्दक्षिण-
मण्डेणाऽऽहवनीयमुरक्तोत्वा बहिर्देदि निर्गमयति अव्यवाधायकम् । प्रथमं कृताः
सदसो हविर्धानस्य हविर्धानयोश्च ॥ ग्रन्थयस्तान्निस्तस्य । एतेन ज्ञायते प्रथमग्रन्थयः
प्रज्ञाता भवन्तीति । यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रन्थोयावत्तं न विस्तृतस्येदमेहेनाध्वर्युः प्रसी-
येत तस्मात्त विस्तस्य इति श्रुतौ दोषश्रवणादावश्यकं ग्रन्थिविस्तृतम् । अमेहेन
सूत्रनिरोधेनेत्यर्थः । उदीची उदगमे निर्वर्त्याव्यवायेन निष्काश्य ।

यत्कुसीदममतीचमित्याहवनीयाद्देदिमुपोषति ।

वेदिमुपोषतीत्यत्र स्तवर्हिषा वेदेर्वाहेन स्वरूपनाशासंभवाह्वयणया तत्सर्वं बहिर्दे-
क्ष्यते । तेन वेद्यां स्तीर्णस्य बहिर्षो दाहः सिध्यति । न च्छर्दोष्यपि । यदोषधीर्मेव-
दि० स्तुणाति यदनुपोष्य प्रयायादिति ब्राह्मणेन स्तीर्णस्य बहिर्ष एव दाहविधानात् ।

प्राग्ब्रह्मे गार्हपत्यात्पत्नी ।

एतस्मादेव सूत्राज्ज्ञायते—उदयनीयेष्टिवर्हिषः प्रहरणं नैव समिष्टयजुर्होमे । अप्रह-
तस्योदयनीयेष्टिवर्हिष उषोषणं पत्न्या कार्यमिति । उप मुख दाह इति वातुर्वाहेऽर्थे
वर्तते । उपशब्दः समीपेऽन्यस्यानर्थः ।

एत० सधस्य परि ते ददामीति तिसृभिर्धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

बहिर्वाहजन्यं धूममुद्यन्तमुदूर्ध्वं यन्तमनुमन्त्रयत इत्यर्थः ।

मिथ्यसोप विश्वदत्तस्य स्वा संजुहोमीत्यज्जाहिना सक्-

त्पदाज्ये तुहुयाद्यदि मिथ्यमिव कुरित्वा मन्यते ।

सक्कुसुन्दो यवपिष्टेषु रुढो नित्यं बहुवचनात्तः शब्दस्याभावात् । अत्र मि-

तानामेव यवार्था सक्तयोः प्राज्ञाः । होमे विनियोग्यमाणात्मा । यदि साधवसाधु
मिश्रमिव यज्ञे चरितवानिति मन्यते तदा प्रदान्ये वेष्टुषोषणेऽग्नौ सफुल्लौकिकाभ्यु-
त्थात् । श्रुतिरपि—यदि मिश्रमिव शरेदजलिना सफुल्लप्रदान्ये जुहुयादेव । सा अग्नि-
श्चानरो यत्प्रदान्यः स एवैतत् स्वदयतीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—आह्वा
विधान्यामित्युक्तमिति । योऽर्वाक्षसंवरत्तरादात्मनः शुभाशुभे जिज्ञासते तस्यायमयज्ञ-
संयुक्तः कल्पः कर्मप्राप्तो ब्राह्मणस्यः प्रदद्यते इत्येतस्याऽऽपस्तम्बसूत्रस्यार्थः । उक्तं
ब्राह्मण इति शेषः । तच्च ब्राह्मणम्—अह्ना विधान्याभिकाष्टकायामपूर्वं चतुःशरावं
पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुखावेद्यादि दहति पुण्यसमं भवति यदि ॥ दहति ॥ पापसमभेतेन
ह स्य वा भूषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्तीति । तत्रैकाष्टकां स्वयमेव गृही
वहति—अष्टकां व्याख्यास्यामो माध्याः पौर्णमास्या योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टके-
स्याचक्षत इति । अष्टका नाम नित्यः पितृकार्यसमुदायस्तं व्याख्यास्यामः । मवाभिः
प्रायेणोपयुज्यते सा माघी पौर्णमासी माघमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । तस्याः समीपे
योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टकेत्याचक्षत आचार्याः । एकशब्दः प्रधानवाची । एका
प्रधानाऽष्टका । येनपुरुष इत्यत्र प्रधानपुरुष उच्यते । किमप्येष्व प्राधान्यमिति
वेदुच्यते—हेमन्तशिशिरोभ्युत्थानमपरपक्षाणां यावत्तस्मिन्नाष्टम्यस्ताः सर्वा इष्टकास्ता
अपेक्ष्य । किमर्थमेतद्वचनं तस्याः पूर्वगुरुत्तरेष्वथ कर्मत्रिधानार्थम् । यद्येवं तस्य
सप्तम्यामनूराधैरित्येव वक्तव्यम् । एवं तर्हि कालसंयोगादष्टकाशब्दः कर्मणीदमेव
आष्टकादीनां प्राधान्यमिति ज्ञापनार्थम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं समारूपासामर्थ्या-
स्तत्तत्स्वप्यष्टकास्तिच्छातः क्रिया स्यादस्यास्तु प्राधान्याजियतता च । एकाष्टकायां
दीक्षेराजिति एकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति च । अत्राप्यस्याः संप्रत्यय इत्येतदर्थ-
मेतस्या एकाष्टकाया एव विशेषणमह्नां विधान्यमिति । सा हि संवत्सरस्याहानि
विद्वाति प्रक्रमयति । कथं संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेराजिति श्रुतेः ।
तस्यां प्रातश्चतुःशरावजोहिषिष्ठसंमितमपूर्वं पक्त्वाऽङ्गारसारकृत्वा तेनारण्ये कथं संव-
हेत्त वेदपूः प्रदीप्तो दहति कथं तदा पुण्यसमं शुभं भविष्यतीति विद्यात् । विपर्यये
त्वशुभमिति । एषमृषयः पुरा परीक्ष्य दीर्घसत्रेष्वेव दीक्षयन्तीति ।

पृथगरणीज्वलीन्समारोपयते प्राजिहितं गार्हपत्यं

दक्षिणाग्निं आह्वायुत्सीयं गतश्रियस्तृतीयम् ।

गतश्रियस्तृतीयमित्यनेनाऽऽहवनीयामस्तस्य एवेदमिति बोध्यते । समारोपयत
इत्यनेनाऽऽस्तसमारोपेऽप्यत्राभिपतः । आपस्तम्बोक्तिवद्वत्तरत्र निर्भयेत्यवचनात् ।

प्राचीनमुदीचीने बोद्धवसाय विहारः साययित्वोदव-
सानीयामिष्टिं निर्वपत्यायेयमष्टाकपालं पञ्चकपालं वा ।

उदवसानार्थेष्टिरुदवसानीया तां निर्वपतीत्यर्थः । अग्न्यन्वाधानादिजाह्नमतर्जानो-
पमिष्टिः । अष्टाकपालस्तः शास्त्रान्तरीयः पञ्चकपालस्तः स्वशास्त्रगतः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्योपाश्रु सर्वं कियत् ओत्तमादनूयाजात् ।

तस्याष्टाकपालस्य पञ्चकपालस्य वा । सर्वमित्यनेन तन्मसहितस्य सर्वस्य प्रधान-
स्याऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणसंश्रयादिसहितस्योपाश्रुता विधीयते । परप्रत्ययने संज्ञया ।
आ, उत्तमानूयानात् । अत्राऽऽश्रुमर्गदायाम् । तेनोत्तमादनूयाजात्प्रामिरयमर्थो-
मयति । उत्तमानूयाजप्रभृति प्राकृत एव स्वर इत्यर्थात् । अत्राऽऽमस्तस्यो हीने
विशेषमाह—यदि पञ्चकपाले गायत्र्यै संवाज्ये यद्यष्टाकपालः पञ्चकपालेति । दक्षि-
णाविशेषोऽपि तेनोक्तः—अनङ्गान्दक्षिणाऽनङ्गदहं वा हिरण्यमिति । अश्वत्थाने-
नापि पौनराधेयिकया धर्मा उक्ताः—पौनराधेयिकयविकृतेति ।

सह विष्णो चिक्रमस्वेति पूर्णाहुतिमेक

उदवसानीयायाः स्थाने समामनन्ति ।

द्वादशमृहीतेन सूत्रं पूरयित्वाऽन्तर्ध्वंस्तिष्ठन्नित्यापस्तम्बः ।

सा यावद्रात्रौ कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते तदैव

सायमग्निहोत्रं जुहुयात्काल एव प्रातर्होमः ।

सेष्टिरुदवसानीया । यावती चासौ रात्रिश्च यावद्रात्रिः । तत्र रात्रिर्द्विविधा
महती, अल्पा च । एतयोरुभयोरपि रात्र्योः कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते । कियदित्यनेन
कालानियमः सूच्यते । कियद्रात्रिर्यत्र कियद्रात्रः कालः । यदा संतिष्ठते तदैव सायम-
ग्निहोत्रमतिपन्नकालमपि जुहुयात् । गौणकाश्रयनतिपातात् । प्रातर्होमं त्वागामिनं स्वकाल
एव जुहोति । नन्वस्मिन्काले कः प्रसङ्गः । अस्ति प्रसङ्गः । उदवसानीयान्ते सायंप्रात-
राहुतिरिति श्रुतेः । सूत्रकारमताच्च । यथाऽऽह बोधायनः—सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुहो-
तीति । सूत्रकाराभिप्रायस्तु सायमाहुतिश्चुनिस्तावजित्वाया एव सायमाहुतेरतीतका-
लाया गौणकालानुज्ञार्थः । प्रातराहुतिश्चुतिरपि प्रसङ्गाज्जविन्वाः प्रातराहुतेरनुवा-
दिका नत्वपूर्वाग्निहोत्रविधायिकेति । अत एवोक्तं काले प्रातर्होम इति । केचित्तु अग्नि-
होत्रद्वयमिदं सोमाङ्गं संतिष्ठतेऽग्निहोम इत्युत्तरत्र वचनादिति प्राहुः । तथा चोदव-
सानीयं प्रकृत्याऽऽह कात्यायनः—तदन्ते सायमाहुतिः सोमाङ्गं संतिष्ठतिविरोधाभ्यां
नित्या वा प्रातराहुतेरिति श्रुतेरिति । एतेषां मतेऽनारब्धेऽग्निहोत्रेऽपि कर्तव्यमग्निहो-

त्रम् । अनन्तरे काले दशहोत्रादिर्घेण यावज्जीवसंकल्पेनाऽऽरब्धव्यमिति । जैमिनि-
नाऽपि उक्तं षष्ठाध्याये सप्तमे पादे दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः
प्राप्तकालत्वात् । उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणमिति । दैवाद्वयमृथो-
त्कर्षे दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादसमाप्तत्वाभियतानामतिक्रमेऽप्यनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वा-
दिति पूर्वमूत्रार्थः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । दीक्षितत्वाद्देवाया अनुमुक्तत्वा-
दुत्कर्ष एव हि यस्यादविशिष्टं पूर्वेण तुल्यमेव कारणमत इत्यर्थो द्वितीयमूत्रस्य । स
एव तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् । कालप्राधान्यात् । तत्र दैवाद्वयसानी-
येष्टजुत्कर्षे यथा पूर्वेषां यथाऽवमृथेष्टेः पूर्वतना होमास्तेषां प्रतिहोमो न विद्यते तथा
दैवाद्वयकृष्टाया उदवसानायाया उत्तरेषामपीति प्रथममूत्रार्थः । कालप्राधान्यात् ।
सा यावदात्रो कियद्वात्रेण वा संनिष्ठे तदैव सायमग्निहोत्रं जुहुयादिति कालप्राधा-
न्यादपि प्रतिहोमो न विद्यत इति द्वितीयमूत्रार्थः । अन्यच्च जैमिनिः—प्रतिषेध ऊर्ध्व-
मवमृथादिष्टेरिति । अवमृथेष्टेरूर्ध्वमिष्टेः प्रकृतिभूतायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अन्यच्च
स एवाऽऽह प्रतिहोमाभ्येतसायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेरञ्जिति । प्रातस्तु षोडशिनोति
च । देवान्मानुषाह्वा विष्ण्वाद्भुतरेषुत्कृष्टा यद्युदवसानाया तदोत्तरस्यैव हः सायं होमः
कर्तव्यो न पूर्वस्य । अर्वागुदवसानायेष्टेरग्निहोत्रेऽनधिकारात् । अयमर्थ एताभ्यां
जैमिनिसूत्राभ्यां लभ्यते । अतिरपि—एतया पुनराधेयसंमितयेष्टेष्टाऽग्निहोत्रे जुहुया-
दिति । सर्वप्रायश्चित्तं तु होतव्यम् । उदवसानोपारकत्वात् । यत्र तु ऋतुवशादुत्कर्-
षस्तत्र न प्रायश्चित्तम् । यथाऽतिरात्रे । भारद्वाजस्तत्राऽऽह—सुखावदग्निहोत्रप्र-
त्याग्निहोत्राण्यतिपञ्चानि प्रतिजुहुयात् वा प्रतिजुहुयादिति ।

संतिष्ठतेऽग्निहोमः ॥ १७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

संतिष्ठतेऽग्निहोम इति षष्ठमग्निहोत्रवृत्तस्य सोमाकृत्यं षष्ठम् । अर्थः स्पष्टः ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निहोमयाजिसाहस्रामियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख्या-

जिह्वेसाहस्रामियुक्तपौण्डरीकयाजिमण्येक्षदीक्षितसन्जगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नारूप्यायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ १ ॥

अथ नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामया-

मिष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ति ।

एवं तावत्सर्वेभ्योतिष्ठोम इति सूत्रकृतप्रदर्शितज्योतिष्ठोमस्वरूपन्यापकधर्मावच्छिन्न-
ज्योतिष्ठोमावाप्तरगतमिष्टोमस्वरूपन्याप्यधर्मावच्छिन्नाक्रान्ता सर्वकामोऽग्निष्टोम इत्या-
दिना सूत्रकारेणामिष्टोमशब्देन व्यवहृतसर्वकाहाहीनसम्पूर्णप्रकृतिभूतामिष्टोमसंस्था-
न्याख्याता । इदानीं संस्थान्तराणि व्याख्यायन्ते । तत्रेवं तावद्वक्तव्यं कियत्तयोऽस्य
संस्था इति । तिल इत्येकः पक्षश्चतस्र इत्यपरः पक्षः । तत्र त्रित्वे तावद्विज्ञानि
यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधीं निमाँष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वेदम्प्रपद्यत इति,
यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्थानुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीतेति, याव-
दग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुप.प्नोति यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति यावदतिरात्रे-
णोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । अथ चतुष्टेऽपि नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न
षोडशी नातिरात्र इति एतद्वा अग्निष्टोमे प्रथममुपपन्नयथोक्त्यमथ षोडशिनमयाति-
रात्रमिति । तानग्निष्टोमेन नाऽऽप्नोत्तानुक्थ्येन नाऽऽप्नोत्तान्पोडाशेना नाऽऽप्नोत्ता-
न्नाग्निना नाऽऽप्नोदित्यादि । द्रष्टव्यम् । तत्र कैश्चित्कन्यकारैस्त्रित्वकल्प आश्रितः ।
यथा छाट्यायनदाक्षायणादिभिरुक्तं—स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्ठोमस्य संस्थाकल्पा अग्नि-
ष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमित्यादि अन्यैराचार्यैस्तु चतस्र एताः संस्थाः प्रकृत्यधिकारेऽनु-
क्रान्ता यथाऽऽश्वलायनादिभिः । एवं मतभेदे संष्ठवमाने स्वमतनाऽऽचार्यः प्रकृति-
संस्था दर्शयति उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामयाग्निष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ती-
त्यनेन सूत्रेण । व्यापस्तम्बेनाप्येषम् । तत्रायमभिप्रायः सूत्रकारस्य—अग्निष्टोम एव
तावत्सर्वसोमानां मौलिकी प्रकृतिः । यथा च वक्ष्यति सप्तदशप्रश्ने प्रथमे खण्डे
सर्वकृतज्ञां प्रकृतिरग्निष्टोम इति । संस्थान्तराणि तु दाक्षायणयज्ञादय इव दर्शपूर्ण-
मासयोस्तस्यैव गुणविकारमात्राणि भवन्ति न तु त्रिकद्रुकादिव क्रान्तान्तराणि अग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरादेरग्निष्टोमस्य प्रकृतिः । उक्थ्यो गवादेरुक्थ्यस्य । षोडशी च
गामपेयादिषोडशिनः । अतिरात्रो विश्वजिदादेरतिरात्रस्य । अप्तोर्यामः सप्तदशो
प्रश्ने द्वादशे खण्डे—अप्तोर्यामेण पशुकामो यस्मात्पशवः प्रमेव अश्वेशरभित्ये-
कादशिनः पशवो भवन्तीति । एतस्यैव संवात्मकत्वं वक्ष्यति त्रयोदशे प्रश्ने त्रयोदशे
खण्डे सप्तप्रकरणे व्याख्यातोऽप्तोर्याम इत्यनेन सूत्रेण । सप्तप्रकरणा-
त्सवात्मकत्वमप्येतस्य । नामातिदेशमात्रमत्र । एवं च ये सर्वपृष्ठाः सर्व-
स्तोमा विश्वजित्प्रकृतेरप्तोर्यामनाम्नो वैकृतातिरात्रविशेष एव । अतो नाप्तोर्यामो

नाम ज्योतिष्टोमः प्रकृतिं भूतोऽस्तीति संगिरन्ते ते प्रत्युक्ता भवन्ति । तस्यापीह ज्योति-
ष्टोमसंस्थाधिकारवचनात्प्रकृत्याधिकाराद्यास्त्येव प्रकृतिभूतत्वम् । भरद्वाजेनाप्यत्र
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य पञ्चैताः प्रकृतिसंस्था अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशितिरात्रोऽतोर्था-
म इत्युक्त्वा यज्ञपुच्छमभिधायान्तत उपसंहृतं संतिष्ठते ज्योतिष्टोम इति । अत्रोऽप्य-
स्त्येव प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमोऽसंतीत्येव इति । ननु गौतमाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोम-
स्वोपदिशन्ति अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वामपेयोऽतिरात्रोऽतोर्थांम इति
सप्त सोमयज्ञसंस्था इति । तामु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारा एतत्केन
विशेषेणात्यग्निष्टोमवामपेययोरनुपादानमिति चेन्न । प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मयानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न तु सोमसंस्थामात्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्यग्निष्टोमः कस्यचित्क्रताः प्रकृतिः । वाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योति-
ष्टोमः सर्वसप्तदशत्वाद्वाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं
पञ्चशास्त्रोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वक्रतूनां प्रकृति-
रग्निष्टोम इत्येतदभिप्रायं प्रष्टव्यम् । न चाग्निं व्याख्यास्यामः स उत्तरक्रत्वर्थ इति
सूत्रादुत्तरक्रत्वर्थत्वस्याग्निविषये विधानेनार्थादग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्तम्बेन
परिभाषासूत्रेऽग्निष्टोम उत्तरवेदिसत्तरेषु कनुष्यग्निरिति स्पष्टवचनाच्चोक्त्यादीनामग्निष्टो-
मविकारत्वादुक्त्यादिष्वप्यग्निचित्यानिषेधोऽस्तिवति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण
तेषामनग्निष्टोगत्वादुत्तरकतुत्वाच्च । न चाग्निष्टोम उत्तरवेदिरित्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्च-
शास्त्रप्रकृत्यभिप्रायमुत्तरेषु क्रतुष्विति नु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साय-
नकेभ्यो वाजपेयार्थेऽशिन इति षोडशिपर्युदासानुपपत्तेः । न च षोडशिविकाराद्वाजपे-
यादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशीयोज्य(१) इति वाच्यम् । व्यभिचाराभावेन विशो-
षणवैयर्थ्यात् । संभवद्व्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदित्वमियुक्तोक्तेः । न ह्यषोडश-
विकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्वेत् । किमिदानीमुक्त्या-
दिषु लभ्यत एवोत्तरवेदिः । नैवम् । सर्वस्वेव विकृतिषु लभ्यते विकल्पेन । सप्तदशे
प्रश्ने एकादशे खण्डेऽपचितिकामोऽपचितिम्यामुभयसामानौ भवतः पक्षिभ्यां साऽग्निचि-
त्याभ्यामित्यत्र नियमदर्शनात् । अनग्निकस्या यज्ञक्रतूनाहरेदिति बौधायनोक्तेश्च ।
तस्मादसिद्धमुक्त्यादिष्वपि भवत्येव पक्षेऽशिवेत्येति । उक्थ्यपर्यायैः सह संस्था यस्य ॥
उक्थ्यः । षोडशेन स्तुतेन शस्त्रेण च संस्था यस्य स षोडशी । राजिमतीत्य संस्था यस्य
सोऽतिरात्रः । यदाग्रोत्तदसोर्धामस्यासोर्धामरमिःयुक्तमसोर्धामस्य निर्बचनम् । अथवाऽसुः
सोमः, आश्रयणावसुं प्रस्कन्दयतीति बौधायनोपे दर्शनत्वात्स्यातिरिक्त्यपनमस्मिन्नित्य-
सोर्धाम इति । एतदुदाहृतं बौधायनेन—सोमो वा अपमतिरिचपदानमनुपायन्तो देवा

अमुवक्रतोर्वा अयमतिरेषितः को याम इति तदसौर्षोमस्यासौर्षोमत्वं तस्मा एतानि
स्तोत्राण्यवकल्पयाचकुरितीति । नित्यानां कर्मणां संस्थानां च वेदः संस्थावाक्यार्थश्च
मत्कृतसंस्काररत्नमालायां मत्कृतश्रीतोषयोग्युपोद्घातप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

उक्त्येन पञ्चकामो यजेत ।

पुण्यविकारास्ते ते कानास्तेन सत्सु कामेष्वेव यजन्ति नासत्सु कामेषु । गौतमेन तु
नर्षीपानपुंसवनसोमन्तोमवनजातकर्मनामकरणाग्नप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेद-
ज्ज्ञानानि ज्ञानं सहर्षवर्षादिणीसंयोगः पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं आश्वि-
ग्रहायणी वैश्याश्वयुजोति सप्त सप्तवक्षसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातु-
र्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्बक्षसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽष्टोर्षोम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारि-
विंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणा दद्या सर्वभूतेषु क्षण्तिरनसूया शौचमनायासो माकृष्यम-
कार्पण्यमसृहेति यस्मैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यमा-
प्नोतीति फलश्रवणात्काम्यता, यो ह्येतांस्तंस्काराक करोति स चापीवान्भवतीति दोष-
श्रवणानित्यताऽप्येषामुक्ता । तेनैतेषां काम्यत्वं नित्यत्वं च ।

सत्याग्निष्टोमेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्योक्त्यस्य ।

तत्र विशेषमाह—

पञ्चदशकादि सप्तः ।

नियमविधिरयम् ।

क्रतुकरणं ह्रस्वैतेनैव मन्त्रेण मध्यमे

परिधावभ्यन्तरं लेपं निमाहृष्टि ।

यस्योऽस्य मर्त्यमिति मन्त्रसाध्यो होमः क्रतुकरणसंज्ञकस्तं हुत्वा । एतेनैव यमग्रे
पुंसु मर्त्यमिति मन्त्रेणैव ।

ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्वितीयं सवनं नियमालभते ।

द्वितीयवचनात्समम्युच्यः सवनोपपन्नोऽवगम्यते । उक्त्याधिकारे पुनरुक्त्यग्रहण-
मसमम्युच्यपक्षोऽप्यस्तीतिज्ञापनार्थम् । अत एवाक्तमापस्तम्बेन समम्युच्यवद्वेके समा-
मनन्तीति । अयं च शास्त्रान्तरीयः पक्षः । स्वशास्त्रायां तु वाजपेयप्रकरणे श्रुतावेक-
केन पशुनैकैकसंस्था प्रदर्शिता ।

द्वितीयसवने धाराग्रहकाल आग्रयणं गृहीत्वोक्त्यं गृह्णाति ।

स्पष्टम् ।

अत्र विशेषमाह—

अग्निष्टोमचमसानुस्यः स्तिभ्यश्चम-
सगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

अग्निष्टोमचमसानुस्यकाले त्रिभ्यश्चमसगणेभ्यश्चमसगणत्रयार्थं राजानमतिरेचयति
अतिरिक्तं करोति ।

सर्वः राजानमुस्य साऽतिरीरिचो दद्या-
भिः कलशौ मृष्टा न्युञ्जेति च लुप्यते ।

अस्त्वर्थेऽत्र ।

अथैतदुपयोगिपरिभाषामारभयति—

एतदग्निष्टोमचमसानां संश्लेषस्य यो य-
उत्तमः संस्थानचमसगणस्तमुस्यजेतत्संश्लेष्यति ।

एतत्सर्वः राजानमुस्य साऽतिरीरिचो दद्याभिः कलशौ मृष्टा न्युञ्जेत्येतत्संश्लेषस्यै-
वोऽशौ यो य उत्तमः संस्थानचमसगणः संस्थासनापनभूतश्चमसगणस्तानुज्यस्तत्र
वक्तव्य इत्यर्थः । यो य इति वीक्ष्य सर्वैकतुसंस्थानचमसगणविषयत्वं बोध-
यितुम् ।

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्थं त्रिभिरुपध्वनिग्रहैः प्रचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेन सर्वोऽपि प्रातःसवनिको विकिः प्राप्यते ।

अत्र विशेषमाह—

इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेति प्रथमे ग्रहणसादनौ संनमतीन्द्रावृह-
स्पतिभ्यां त्वेति द्वितीये इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेति तृतीये ।

स्पष्टम् ।

षोडशिनो वीर्यकायः ।

वीर्यं बलम् ।

तस्योपध्वेन कस्यो व्याख्यातः ।

तस्य षोडशिनः ।

तस्य शुण्ठ्याऽधीलोचकर्णया सोमं क्रीणाति ।

अधिकारादेव षोडशिनः प्राप्तौ तस्येतिवचनं काम्यत्वपक्ष एवैतादृशसोमकयो न
नित्यत्वपक्षे । एतस्माज्ज्ञापकादपि नित्यत्वमप्यवगम्यते । शुण्ठाऽरुकाया ह्रस्वेति
यावत् । अधीलोचकर्णं चक्षुषोरधि उपरि लम्बमानकर्णा कर्णस्योपरि वर्णान्तरं यस्या-
इति वा ।

सप्तदशछदि सदः ।

नियमविधिरपम् ।

पात्रसंसादनकाल उत्तरेऽसे स्वा-

दिरं चतुःस्रक्ति षोडशिपात्रं प्रयुनक्ति ।

आग्निष्टोमिकपात्रसंसादनकाले सर्वाग्रासादनानन्तरमागन्तुमन्ते निवेश इति न्यायेनान्ते यथावकाशं कर्त्तव्येति मन्त्रेण प्रयुनक्ति । तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि विक-
कृतस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्थेत्यनेन होमार्थत्वाद्द्विककृते प्राप्ते तद्वधनाय
स्वादिरेमिति । उल्लूखलाकारता प्रकृतितः प्राप्ता सा चतुःस्रकीत्यनेन बाध्यते ।

ऋतुकरणं द्रुत्वैतेनैव मन्त्रेण द्रोणकलशं ररादौ षोपस्पृशति ।

स्पष्टम् ।

ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सवनीयमालभते ।

वृष्णिर्मेघः । षोडशिग्रहणप्रयोजनं तृतीयग्रहणप्रयोजनवत् ।

आतिष्ठ वृत्रहभित्तयेषामेकेन षोडशिनं गृह्णाति ।

एतेषां षण्णां मन्त्राणामेकेनान्यतमेन मन्त्रेण ।

पुरस्तादुत्तमादुक्थ्यपर्यायात्पूर्वयोः सवनयोर्द्रोणकलशाद्वृह्णाति

सर्वेष्वुक्थ्यपर्यायैः प्रचरित आग्रयणाचृतीयसवने ॥ १८ ॥

पूर्वयोः सवनयोः प्रातःसवने साध्यंदिने सवने च । अन्यत्स्पष्टम् ।

यस्माज्जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश

भुवनानि विश्वा । मजापतिः मजया संविदान-

स्त्रीणि ज्योतींश्चि सचते ॥ षोडशी । एष अस्मा

य ऋत्विग इन्द्रो नाम भूतो गणे य ते महे चिदधे

संक्षिप्य हरी । य ऋत्विगः य ते वन्वे वनुषो

हर्षतं मदम् । इन्द्रो नाम घृतं न यो हरिभिश्चारु

सेचने । भूतो गण आत्वा विशन्तु हरिर्वर्षसं गिर

इति सर्वेषु ग्रहणेषु षोडशिनमभिमन्त्रयते ।

सर्वेषु ग्रहणेष्वित्यनेन ग्रहणं ग्रहणं प्रत्यभिमन्त्रणम् ।

अच्छावाकचमसमुल्लयाश्चमसानुस्रयणे-

कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

व्यारूपानं गतार्थम् ।

तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरति ।

अच्छावाकचमसमुखैश्चमैः प्रचरतीत्येकचममध्वर्युमुख्यत्वाभिप्रायेण । बहुवच-
नपाठस्तत्रैव । ननु तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरतीतिर्यज्योधितसमानकर्तृकत्वमनुपप-
न्नम् । अच्छावाकचमसमुल्थानां चमसानां प्रचरणस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वात्षोडशि-
प्रचारस्याध्वर्युकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । तैः प्रचर्येत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातरि स्थित इति
समानकर्तृकत्वनिर्वाहायाध्याहार आवश्यकः । अन्यथा समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं स्यात् ।
बौधायनमतात् सवने सवने गृह्णातीति पक्षे प्रथमे त्रयः क्रमात्तत्र तत्र सवने
सवनग्रहणार्था उत्तरे तु त्रयस्तैरेव विकल्पन्ते ।

समयाविधिते सूर्ये हिरण्येन बर्हिर्भ्या

ष षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति ।

समयाविधित आदित्येऽस्त्रं गच्छति सति स्तोत्रोपाकरणमित्यर्थः ।

नेतमश्वं पुरस्ताद्धारयत्यरुणपिच्छं कृष्णं वा ।

पुरस्ताच्छब्देन समीपप्रदेश उच्यते । उद्गातृभ्य इति शेषः । अरुणो लोहित-
वर्णः । पिच्छो गौरोचनवर्णः । एतदुभयवर्णानित्यर्थः । अश्वधारणप्रदेशनियमो
छाट्यायनद्राह्यायणाम्यामुक्तः—अश्वः कृष्णः पूर्वस्थाः सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखस्ति-
ष्ठेदिति धानेनरूपोऽपरस्थां प्राङ्मुख इति शाण्डिल्य इति । सर्वथा विहितवर्णाश्वस्या-
भावस्तदोपाय उक्तस्ताभ्यामेव—तदभावे ■ः कश्चेति । उक्तवर्णाश्वस्याभावे यः
कश्चन नास्मिन्वर्णनियमः । यदि ■ सर्वथाऽश्वस्यैवामावस्तदा प्रतिनिधिरुक्तस्ताभ्या-
मेव गौर्वाऽजो वाऽश्वभाव इति । गौरश्च बलीवर्द् एव स्त्रीत्वज्ञात्वात् ।

हिरण्यं संप्रदायं स्तुवते ।

अध्वर्युणा दत्तं हिरण्यं संप्रदायं संप्रदायं स्वस्वभक्तिगानकाळे परस्परं संप्रदायं
संप्रदायं स्तुवते । उद्गातार इति शेषः सामर्थ्यात् । छाट्यायनद्राह्यायणाम्यापि उक्तम्—
यो यः सामाङ्गं ब्रूयात्स हिरण्यं धारयेदुद्गाता निधनमुपयस्तु सर्वे वाऽभिमृशेयुरिति ।

हरिवच्छस्रम् ।

भवतीति शेषः । हरिपदकर्ममुदायवर्धितं शस्रं भवतीत्यर्थः ।

उपरिष्ठात्स्तोभिवानुरुपाभ्यामोथामोद इव मदे-

मदामोद इवोमथेति व्यत्यासं प्रतिशृणाति ।

यामुद्गातृभिर्गानं कृतं ता ऋचः स्तोत्रिया उच्यन्ते । तदुत्तरभूता ऋचोऽनुरुपा
उच्यन्ते । एताभ्य उभयौभ्य ऋग्योऽनन्तरमोथामोद इव मदेमदामोद इवोमथेति ।

आ स्वा वहन्तु हरय इत्याहस्यावसानप्रणवकमेण व्यत्यासमवसान ओधामोद इव भव
इति प्रणवे मोदामोद इवोमथेति एवं क्रमेणानुष्टुम्भ्यः । अपमवधिरनुष्टुप्सु सिद्धः
प्रतिगर इति सूत्राच्छम्भ्यते ।

अनुष्टुप्सु सिद्धः प्रतिगरः ।

प्रमवक्षिष्टमभिधमित्यनुष्टुप् आरम्भ्य प्रसिद्धः प्रतिगर ओधामोद इव, ओधामोद
इवेति प्रतिगर इत्यर्थः । एकवचनं जात्यभिप्रायं प्रतिगर इति ।

सकं प्रतिगीर्यं ग्रहपादसे चमसाधमसाधवर्षव
उवथञ्च यत्न सोमानामिति संश्लेष्यति ॥ १९ ॥

शकं प्रतिगीर्येति वचनं दाक्षिण्यप्रयोजनम् । अव्यवधानार्थता वाऽप्यत्र । अक्षर-
धेताऽप्यत्र सूत्रपाठस्य ।

इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामागु-
प्यन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुर्विति षोडशिनं जुहोति ।

वषट्कृतेऽनेन मन्त्रेण जुहोति । तूष्णीमेव होमोऽनुवषट्कारे ।

इन्द्रश्च सप्तम्राह्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्र-
तुरग्र एतं तयोरनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुषाणा
सोमस्य मृष्यतिवति ग्रहस्य भक्षयति ।

ग्रहस्य षोडशिनो ग्रहस्य । ग्रहस्येति षष्ठी द्वितीयाधे । होत्रा वषट्कारनिमित्त-
ककृतभक्षं होमाभिषवनिमित्तं षोडशिनं ग्रहं भक्ष्यतीत्यर्थः ।

आदित्यवद्गणेन चमसानाम् ।

षोडशिनस्त्विन्द्रश्च सप्तम्राहित्येव नित्यं पक्षमन्त्रः प्राकृतं मक्षणमर्चं वाधिरवा ।
चमसांस्तु प्राकृतैरेव मन्त्रैर्यक्षयन्ति मक्षेहीत्यादिभिर्व्यजमन्त्रादयः ।

अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रः संनमति ।

अनुष्टुप्छन्दस इति शकृदं जगतीछन्दस इत्येतस्य स्थाने धोमयतीत्यर्थः । यथाऽऽ-
दित्यवद्गणस्य सोमदेवते गतिविदस्तृतीयस्य सवनस्थानुष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्येति मन्त्रो
भवति ।

अतिरात्रेण ऋतवर्षसंकापः ।

स्पष्टम् ।

तस्य षोडशिना कस्यो व्याहृतः ।

तस्यातिरात्रस्य ।

एकविंशतिछवि सवः ।

नियमार्थमिदम् ।

न क्रतुकरणं जुहोति न द्रोणकलशः रराटीं षोडस्पृष्ट-

स्येतदेव यजुर्वेदन्हविर्धाने प्रपद्यत एतावान्क्रतुकरणः ।

एतावान्यजुर्वेदन्हविर्धानप्रपदनमेवेत्यर्थः । होम उपस्पर्शनं चेत्येतदुभयस्याऽयं न
यस्या क्रियेत्यर्थः । यथोक्त्येव समुच्चयस्तथाऽयं समुच्चयन्यावृत्तिरेव क्रियते ।

सारस्वतीं मेधीमतिरात्रे चतुर्थीं

सवनीयामालभते मेधमित्येकेषाम् ।

सारस्वतः प्रचरणकस्तोऽयं, ऐन्द्रे सारस्वत्यां च दार्शणीर्णमासिकः प्रचरणकरूप
इति सूत्रात् । सर्वे यज्ञप्रेषाः प्रधानेषु मेधावरुणव्यापारामास इत्यर्थः ।

षोडशिनश्चमसानुजयः सप्तयोदशभ्यश्च-

मसगणोभ्यो राजानमतिरेचयति ।

षोडशिनः षोडशसंनन्धींश्चमसानुजयः सप्तयोदशभ्यश्च मिलित्वा द्वादश चमसगणा
आश्विनसंनन्धीं त्रयोदशश्चमसगण एवं त्रयोदश चमसगणास्तेष्वस्तदर्थं राजानम-
तिरेचयति अतिरिक्तं करोति षोडशिनश्चमसानुजयमिति पूर्वसूत्रे च नित्यवदनुवादा-
भित्यः षोडशी प्रदर्श्यते । पूर्वं तु काम्यतयोक्तः कथमिदमुपपन्नं घटिष्यत इति चेत् ।
नात्र किञ्चिद्दुर्घटम् । दक्षिणग्रहणित्यस्यापि काम्यत्वाविरोधात् । केषिणु पुनरत्र
विरोधाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च षोडशिनो वैकल्पिकत्वमातस्मिरे ।

तैः प्रचर्य रात्रिपर्यायैः प्रचरति ।

ननु तैः प्रचर्येत्यत्र समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं षोडशिप्रचारस्याध्ययुमात्रकर्तृकत्वा-
द्वात्रिपर्यायाणामुपपन्नकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । स्वसूत्रे सर्वेषां पर्यायाणामप्यध्ययु-
कर्तृकताया एवोक्तत्वेन समानकर्तृकत्वानुपपत्त्यभावात् । उपपन्नकर्तृकत्वे हि समान-
कर्तृकत्वानुपपत्तिः । सूत्र उत्तरयोः पर्याययोः प्रतिप्रस्थातृविधानामावाप्तास्ति सा ।

उपथामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वाऽपि सर्व-

रायेति मुख्यं मुख्यं चमसमुच्यति ।

वीप्सा सर्वचमसगणार्था । उक्तेति शेषः सामर्थ्यात् ।

स्तुतश्च भवतः ।

स्पष्टम् ।

होतृचमसमुख्यान्प्रथमानुभयति । यैत्रावरुणचम-
समुख्यान्दितीयान्ब्राह्मणाच्छरसिचमसमुख्या-
स्तृतीयान्छावाकचमसमुख्याश्चतुर्थान् ।

प्रथमान्प्रथमगणान् । एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थगणान् ।

स प्रथमा रात्रिपर्यायः ।

रात्रिसंबन्धी पर्यायः । आवर्त्यानि स्तुतशस्त्राणि पर्यायशब्देनोच्यन्ते ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च रात्रिपर्यायः ।

स्पष्टम् ।

तैः प्रचर्याऽऽश्विनस्य पात्रसंसादनमभूतीनि
कर्माणि प्रतिपद्यत आश्विनं द्विकपालं निर्वपति ।

अत्रापि समानकर्तृकत्वान्प्रथमानुपपत्त्या प्रतिप्रस्थातुर्वचनाभावाच्चाऽऽश्विनपात्र-
संसादनानि कमध्ययोरेव । पात्राणि कपालद्वयशूर्पकृष्णानिनोलूतलमुसलदृषदुपलपात्री-
मेषणात्मकानि पात्राणि । द्वंद्वसंपत्तिस्त्विदं कपालार्था सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं शूर्पकृ-
ष्णाग्निने द्वंद्वम् । उलूखलमुसले द्वंद्वं दृषदुपले द्वंद्वं फुटरुणा सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं
पात्रमिक्षणे द्वंद्वं मदन्तीपात्रेण सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं सोमापण्ड्यस्थास्याः सत्वात्सैवा-
ऽऽज्यस्थाली तदेव चाऽऽज्यम् । संयवनरूपप्रयोजनसत्वात्प्रणीताप्रणयनं कर्तव्य-
मेव । प्राशिग्रहरणेष्वापात्रचतुर्धाकरणपिष्टलेपपात्रकलीकरणपात्राणि न सन्ति
अकृत्स्नत्वात्प्रयोजनमावाञ्छ । समन्त्रं निर्वपः पवित्रकरणादिनिर्वपणकालेऽश्विनार्था
जुष्टं निर्वपामीति । अश्विनौ हव्यं रक्षेयां वो जुष्टं प्रोक्षाम्यश्विन्याम् । पात्रप्रो-
क्षणादि यवाग्रयणोत्तरमेतदनुष्ठाने यवमय एव पुरोडाशः । ब्रह्मिष्यं पुरोडाशं
निर्वपतीत्येतादृशवचनस्याध्यामावात् । त्रिष्कलीकरणान्ते मदन्तीराशिश्रित्य कपाल-
द्वयमुपदधाति आद्याभ्यां मन्त्राभ्यामाप्यनिनयनान्ते ।

तमासाद्य ।

तमाश्विनं पुरोडाशमुद्गासनविधिना वेषां प्रियेण नाम्ना प्रियं सद् आसीदतिव्या-
साद्य । व्यक्षरनामत्वाद्देन्द्राग्निकारः । अत एव तूष्णीमभिचारणम् ।

होतृचमसमुख्यान्संधिचमसानुभयति ।

अहोरात्रयोः संधौ नाथन्त इति संधिचमसास्तानुभयति उल्लेखेव सामर्थ्यात् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ॥ २० ॥

स्पष्टम् ।

त्रित्वाद्यन्तरं संधिस्तोत्रम् ।

त्रिवृच्छब्देन नवसंख्योच्यते । राधन्तरमिति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । नवसंख्यु राधन्तरे
भातव्यमुद्गातृभिरित्यर्थः ।

आश्विनः शस्त्रम् ।

आश्विनौ देवता यस्य तदाश्विनम् । अधिदेवताकं शस्त्रं होता शंसतीत्यर्थः । तत्र
परःसहस्रमित्यापस्तम्बाश्वलायनादयः ।

उदित आदित्य आश्विनं परिधाय होतृचम-
समध्वर्युरादौ पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता च ।

उदिते सौर्याणि प्रतिपद्यत इत्याश्वलायनः । आश्विनं परिधायाऽऽश्विनशस्त्रस्य
परिधानोत्तरं होतृचमसमध्वर्युरादौ पुरोडाशमाश्विनं पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता । अत्र
चस्त्वर्थे । प्रतिप्रस्थाता चोत्तरत्र प्रतिप्रस्थातृविधानेनाश्विनोः प्राप्तेरर्थासिद्धि-
रत्र वचने पक्षे पर्यायत्रये सर्वपर्यायसंबन्धन्तिमग्नद्वयसंबन्धितोऽश्विनोपाकर-
णादावाश्विननिर्वापादिसादनात्प्राक्तनकर्मणि च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकताऽप्यस्तीतिज्ञापना-
र्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बविधानमभरद्धानसूत्रैः सहाविरोधः सिद्धो भवति । परिधावेत्यन्ना-
न्तर्भावितिजर्थो विवक्षणीयः समानकर्तृकत्वमिर्वाहाय । अत्रैव प्रतिप्रस्थातृविधाना-
त्पूर्वत्र प्रतिप्रस्थातृधर्मापारो नैवास्तीत्यवगम्यते । तेन पक्षद्वयमत्र सिद्धं भवति ।

आददते चमसां चमसाध्वर्यवः ।

होतृचमसव्यतिरिक्तां चमसांस्तत्तच्चमसाध्वर्यव आददते होतृचमसस्याध्वर्युर्गोऽऽ-
स्तत्वात् । तस्य चमसाध्वर्युर्वैरमति । गतम् ।

आश्विन्यां तिरोअद्विषामां सोमानामनुब्रूक्षन्विभर्षा
तिरोअद्विषान्सोमान्मस्थितान्मेण्येति संभ्रूयति ।

संधिना तिरोहितेनाद्वि तापन्त इति तिरोअद्विषाः । इदं च सोमविशेषणम् ।

सह सोमैः पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

सर्वहुतं कृत्स्नम् । जुहूपभृतावादाय प्रत्याक्रम्येत्यादि सर्वं वर्तते । अपर्यावर्तनादयो
धर्मा नात्र भवन्ति । एककपालत्वाभावात् । वाचनिकं कृत्स्नावदानम् ।

पङ्क्तिच्छन्दस इति भसमसः संनमति ।

आदित्यवद्वृणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य पङ्क्तिच्छन्दस इन्द्रपी-
तस्येति मन्त्रे संनाम ऊहः कार्य इत्यर्थः ।

अतोर्वामेण पशुकामः ।

पशवो गवाश्चादयः ।

तस्यातिरात्रेण कल्पो व्याख्यातः ।

तस्यातोर्वामेस्य कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्तः ।

संधिचमसानुस्यश्चतुर्थ्यमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

वतार्षम् ।

चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्मेत्रा-

वरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिनोऽच्छावाकस्य च ।

चतुर्थ्यमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयतित्येतावन्तैव गणचतुष्टे सिद्धे चत्वारश्चमस-
गणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्मेत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिनोऽच्छावाकस्य चेतिवचनं
राजातिरेककाले चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्त एको गणो होतुर्द्वितीयो मेत्रावरु-
णस्य तृतीयो ब्राह्मणाच्छंसिनश्चतुर्थोऽच्छावाकस्येतिस्मरणावश्यकत्वार्थम् । अन्यस्य
प्रयोजनस्याभावात् ।

तेषां संधिचमसैः प्रचरणकल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—आग्नेवांमप्रधानुस्यस्यैन्द्रान्द्वितीया-
मैश्वदेवास्तृतीयान्यैष्णवाश्चतुर्थीति । चमसगणानामेतानि विशेषणानि । तानग्नि-
सिंहिता स्तोमेन नाऽऽप्नोदित्यार्थवादोक्ता अन्यादय एव तस्य तस्य चमसगणस्य
देवता इति भावः । अन्योऽपि विशेषस्तेनैवाक्तः—तेषां संधिचमसप्रचरणकल्प
इत्येक इति । अथवा संधिचमसप्रदेवाऽऽश्विनान्येव सर्वेषां स्तुतशस्त्राणि भवन्ति ।
संधिचमसविकारस्वादुत्तरेषां गणानामिति भावः । तदुक्तं बौधायनेन—तदु वा आहुः
सर्वाण्येवाऽऽश्विनानि स्तुतशस्त्राणि स्युः पराश्रमतिरेच्यते यत्सर्वं तदाश्विनमिति
यैकमथापरं त्रिवृत्पञ्चदशं सप्तदशमेकविंशमप्येतेषां देवता अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
विष्णुरिति । परद्वाजश्चाऽऽह—तत्र चत्वारि स्तोत्राणि शस्त्राण्याश्विनानि सयाग्ना-
न्यासातानि भवन्तीति । आश्वलायनेनापि शस्त्रमुक्तानि सथाऽयान्याश्विनान्येवो-
क्तानि स्तोत्रियानुरूपास्त्याग्नेव्यादयः कृता यथोपचमनगृहीतं स्यादिति । तत्र संधि-
चमसप्रकल्पोऽश्विन्याः सोमानामनुब्रूयाश्विन्याः सोमानां प्रेष्येति संप्रैषौ नूतन्यशा
यत्र सोमानामिति । नच तिरोहोद्विधानामिति भवति संधितिरोहानामावादेषां सोमाना-
मिति द्रष्टव्यम् ।

अतिच्छन्दाश्छन्दस इति भक्षमश्च संनमति ।

आदित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्यातिच्छन्दाश्छन्द इन्द्रपीत-
स्येति मन्त्र उक्तः कर्तव्य इत्यर्थः ।

अग्नीदौषयजानक्षारानाहरेत्येतत्प्रभृतीनि प्राशुकानि कर्माणि
सर्वासु संस्थासु समानानि क्रियन्ते आ प्रातरग्निहोत्रात् ॥२१॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अग्नीदौषयजानक्षारानाहरेत्येतदादीनि पशुसंयन्त्रिकर्माणि प्रातरग्निहोत्रपर्यन्तानि
सर्वासु संस्थासु समानानि क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः । प्रातरग्निहोत्रस्याप्यङ्गत्वं इदमपि
चित्तम् ।

इत्येकोपाह श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीपद्मगवस्तस्याष्टादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वानसंस्थाप-

त्रायिकायां ज्योत्स्नाख्यायां द्विषौ नवम-

प्रश्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

कतुपदाश्च ऐकादशिनाम् विकल्पन्ते ।

एवं सर्वसोमप्रकृतिभूता अग्निष्टोमादिसंस्कारूप ज्योतिष्टोमा व्याख्याताः ।
इदानीं सर्वपशुगणप्रकृतिभूता ऐकादशिना व्याख्यायन्ते । एकादशस्याः पञ्चम इत्ये-
कादशिनीज्या तत्र मथा ऐकादशिनाः । के पुनस्ते, आग्नेयः कृष्णमीनः सारस्वती
मेघी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः इयामः शितिपृष्ठो बर्हस्पत्यः शिखो वैश्वेदेव ऐन्द्रोऽरुणो
वास्तः कर्मणः ऐन्द्रामः सश्विनोऽवोरामः सावित्रो वरुणः पेत्य इत्यनुशाक उपात्ताः ।
कतुपदाश्च प्रागेव तत्संस्थासु दक्षिताः । उच्ये चैते प्रकृतावेव वृषक्यात्प्रास्ता-
तास्तु स्यात्प्रास्तिकल्पन्ते ।

तेषां समवाये विभवन्ति तत्तत्पदान्यविभ-

वन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते ।

तेषामैकादशिनानां समवाये सह प्रथमे यान्वहानि अदृष्टार्थानि सकृत्कृतान्येव
अर्थेषामुपकर्तुं प्रभवन्ति तान्यहानि तत्रैव भवन्ति सकृदेव क्रियन्ते यथाऽऽरादुपकार-
काणि प्रयाजादीनि । अविभवन्ति तन्मासंमयीनि यानि प्रत्यक्षं दृष्टोऽर्थः प्रयोजनं
येषां तानि प्रत्यक्षार्थानि प्रत्यक्षोपकारकसंनिपत्तौनि तान्यावर्तन्ते । आवर्तमानानि च
कानि संस्कारं संस्कारमभ्यावर्तन्ते । एतावता किमुक्तं भवति पदार्थानुसमयेनैकैक-

संस्कारः सर्वेषां कार्यः, न तु काण्डानुसमयेनैकैक इत्यर्थः । तद्यथा सर्वानुपाकृत्य
सर्वानियुनक्ति ततः सर्वान्प्रोक्षतीत्यादिप्रोक्षणस्यादृष्टार्थत्वे(त्वं) संभवे तत्रमपि क्रमस्तेषां
यः पशूनां क्रमः ॥ एवोपाकरणनियोजनादीनां क्रम इत्यर्थसिद्धम् । स्पष्टमुक्तमाप-
स्तम्बेन—यथाचोदितं संस्कारा इति ।

यथार्थमूहः ।

विकृतौ यथार्थमूह इति परिभाषणात्प्रकृतानुवृत्तिवृत्तिं मा शङ्कीति पुनरुक्तवचनम् ।
तेन पशुभिरेहि पशुषु संपदस्व पशवो मायूनकृषतेत्याद्युक्त एव ।

यूपाहुतिः ५ हुत्वाऽग्निष्ठमथमानेकादश

यूपानुपशयपाल्नीवतौ च च्छिनत्ति ।

पुनर्यूपाहुतिवचनाद्दीक्षितस्यापि हूयते यूपाहुतिर्निवेधे सत्यपि । सा चैकैवाऽऽरा-
दुपकारित्वादुपशयस्यापि ।

एकयूपेन विकल्पते ।

एकयूपेनेयं यूपैकादशिनो प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन विकल्पते । यूपसंस्कारविषय
आपस्तम्बः—सर्वेषां शकलाहरणाग्रधनहोमा इति । उपशयपात्रोवतौ च च्छिनत्ती-
त्युक्तं तत्र च्छेदनार्था धर्मा आशयशेषः स्तुवं चाऽऽदत्त इत्यादयोऽस्यन्यानगामित्याद-
यश्चाच्छेदनास्ता एकैकस्य यूपस्याऽऽवर्तन्ते । विभवंति तन्ममङ्गान्यविभवंति प्रत्य-
सार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते इति परिभाषासूत्रात् । मानं तक्षणं चैकैकस्य सर्वेषां
प्रथमशकलपाताहरणमवधार्यत्वात्नोपशयस्यावट्यभावात्तस्य सर्वत्र स्थाप्याहुतिः । स्पष्ट-
मप्येतदुक्तमापस्तम्बेन—सर्वेषां शकलाहरणाग्रधनहोमा इति । शकलस्यावटसंस्का-
रार्थत्वादनवटस्योपशयस्य न शकल उपशयस्यावटनिक्षेपणमावात्सर्वस्यैव तक्षणं
नोपरार्थमवशेषणमित्यर्थसिद्धमिति सूत्रकृता नोक्तम् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेतदुक्तं सर्व-
मुपशयं तक्षतीति । उपशयशब्दार्थस्तु तत्तद्यूपस्योप समीपे शेत् एव नावटं स्थाप्यत
इति । पाल्नीवतमपि तथैव च्छिनत्ति । तस्यास्त्येवोपरः । अधोनाभिमित्यग्रे वक्ष्यमाण-
त्वादधोनाभिसंमितो यथा भविष्यति तावत्परिमाणं छिनत्ति । अथपालमित्यग्रे वक्ष्य-
माणत्वाच्चपालरहितः ।

दशरथाभाभेकादशोपराः ५ रज्जुं धीत्वा तस्याग्रतुर्वि-

धेन भागेन वेदिं विमिमीति प्रक्रमस्थानीया भवति ।

वेदिमानकाले चतुरधिकशताङ्गुलां रज्जुं दशकृत्वोऽभ्यस्तां कृत्वैकादशोपरां रज्जुं
तस्यामुपसमस्यति यानति देश एकादशयूपमूलानि स्थापयन्ति तावतो रज्जुरेकादशो-

परा दशरथाद्या, एकादशोपरमितायास्तस्याश्चतुर्विंशो मागः पञ्चतिथौनैकोनपञ्चाशद-
कुलत्पि कस्तप्रमाणेन दण्डेन वेदिं विमिमीत इत्यर्थः । इयं चतुर्विंशमागसंमिता रज्जुः
प्रक्रमस्थानीया भवति । इयमेव रज्जुरत्र प्रक्रमो भवति न तु द्विपदस्त्रिपदो वा प्रक्रमः
इतिशुल्बमूत्रोक्तोऽत्रेत्यर्थः ।

अग्निष्ठे द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीथैकाद-
शिनीरशना अग्निष्ठे परिवीथ वासयति ।

अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठस्तं संवाथ तं द्वाभ्यां रशनाभ्यां युगपत्परिन्वयति ।
तत्र रशनादाने द्विवदूहः । परिवीरसीति मोक्षते यूपामिधानात् । ततोऽभ्या एका-
दशिनीरशना एकादशीनीसंबन्धिरशना एकादशिनीरशना अवशिष्टा दशमिष्ठे परि-
वीथ परिवेष्टा वासयति । अवशिष्टा एकादशिनीरशना अग्निष्ठ एव यावत्पर्यन्तं यथा
यथाऽऽता विनियोगस्तावत्पर्यन्तं तदहरेव परिवेष्टिता एव स्थापिता भवन्तीत्यर्थः ।

शोभत आग्निनं गृहीत्वा यूपान्संमिनोति ।

गतम् ।

पूर्वेष्टुः संमानमेके समापनान्ति ।

पूर्वेष्टुरग्निष्ठेन सहैवोपस्थापयतीत्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । नास्मिन्पक्षेऽग्निष्ठे
रशना वासयति । परिवीता एव तु यूपास्तिष्ठन्ति । अन्यथाऽङ्गनाद्यापरिव्ययणाद्यम-
मानस्य यूपानुत्सर्गविरोधात् ।

तत्रपञ्चैरादानं परिलेखनोऽभ्यावर्तते ।

विभवन्ति तन्ममङ्कानीत्युक्तस्यैव न्यायस्य दर्शनार्थमिदं वचनम् । परिलेखनो
निधिरभ्यावर्तते । अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थान्यभ्यावर्तन्त इत्यस्य न्यायस्य दर्शनार्थमिदं
वचनम् ।

परिलेखने क्रमविशेषमाह—

दक्षिणमग्निष्ठात्परिलिख्योत्तरं परि-

लिखत्येवं व्यत्यासमुदगपवर्गान् ।

उदङ्गनायानीतिपरिभाषाप्रसोदगपवर्गत्वनाधनायाधं क्रमविशेषः । अग्निष्ठाद्यु-
पावटादक्षिणं यूपवटं परिलिख्योत्तरं यूपवटं परिलिखति । ततो दक्षिणयूपावटाद-
क्षिणं यूपवटं तत उत्तरयूपावटादुत्तरं यूपवटं ततस्ततोऽपि दक्षिणं ततस्ततोऽप्युत्त-
रम् । एवं रीत्या यावद्दश यूपवटाः स्युस्तावतः पञ्च दक्षिणतः पञ्चोत्तरतः परिलि-
खति । उदगपवर्गवचनं दक्षिणस्य कृत्योत्तरस्य क्रिययोदगपवर्गान्संमिनोति न तूपक-
मानुसारेण दक्षिणावर्गानिति भावः ।

रथासप्तमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति ।

रथासप्तपुरधिकशताङ्गुलः । तिर्यगक्षश्चतुःशतमितिगुल्मसूत्रात् । चतुःशतं चतुरधि-
कशतं चतुःशतम् । चतुरधिकशताङ्गुलो रथास इत्यर्थो भवति ।

वेदिसंघिता वा भिनोति ।

पावप्रमाणा वेदिश्चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्नीति प्राकृतप्रमाणसिद्धा वेदिसास्यामे-
वैकादश यूपवटान्परिच्छिन्नति न तु दशरथासामेकादशोपरी २ रज्जुं नीत्वा तस्या-
श्चतुर्विंशेन भागेन वेदिं विभिमते प्रक्रमस्थानीया भवतांस्त्वैकप्रमणां ॥ नीत्वा
तस्यामेकादश यूपवटान्परिच्छिन्नीतिविधिर्भवति ।

समानभातीयेनैकैकमनुसमेति कृत्स्नमेकै-

कमाञ्जनप्रभृति द्विरञ्जनप्रपवर्णयति ।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंघन्विनी क्रियमाण-
प्रकारत्वात्समानभातीया व्यक्तिर्न तु सैव व्यक्तिः । नहि पूर्वपदार्थे कृतानद्योत्तरत्र
संश्रद्धा कर्तुं शक्या तस्माद्व्यक्तिभेदे जातिरवश्यं वाच्यः । तस्या अभिव्यञ्जकं तु तत्त-
द्विधिविहितत्वमात्रम् । तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण
समातीयेनैकैककर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति । समेति संघञ्जातिः ।
सोऽयं पदार्थानुसमय इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः । तत्रैवं कर्मक्रमः परिच्छेदन-
क्रमेणैवावटखननयूपप्रस्ताखनप्रोक्षणाद्येकैकस्य करोति । ततः प्रोक्षणीशेषनिनयनादि-
शकलाभिहोमान्तमध्येकैकस्य करोति । अवटसंस्कारार्थेनैककर्मत्वात् । कृत्स्नं समु-
दायीमूर्तं कर्माजनादि परिव्ययणान्तमपि कर्म काण्डानुसमयेनैकैकस्य करोति । मध्ये
यूपोत्सर्गविरोधाद्यजमानस्य व्यक्तवचनात्तेत्यभिप्रेत्यानेन काण्डानुसमयमाह—कृत्स्न-
मेकैकमित्यादिनाऽपवर्णयतीत्यन्तेन सूत्रेण । आञ्जनप्रभृतिरूपानुसमप्रभृति द्विरञ्जनं
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्ययतीत्यन्तेन स्वविभर्दण्यसि प्रवयतीति विधिनाऽप-
वर्णयति । अपवर्गः समासिस्तं गमयतीत्यर्थः । मीमांसकाश्चाऽऽहुः—वचनात्तु परि-
व्ययणान्तमञ्जनादीति । तत्रोपशयस्य निखननाभावाद्यवटसंस्कारा निवर्तन्ते । पात्नी-
वतस्य तु सर्वेऽप्युत्तरत्र भविष्यन्ति ।

मतिरूपः स्वरवः ।

यूपः स्वरः प्रयोजको न तु पञ्चजनमतो न प्रतिपञ्च भवन्तीति भावः । द्विः
सूनवः स्वेति तन्मेण स्वरूपाभासजानामादानं तेषां विभवन्ति तन्ममह्वानीति सूत्राद-
न्तरिक्षस्य त्वेत्यमूहेनावगूहनं यूपभेदाक्षोपशयस्य ।

उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य ।

यस्यामुपरा एव समानाः सोपरसमितेत्युच्यते । पितृलोकं कामयतोयजमानस्ये-
त्यर्थः ।

रश्मसंमितां मध्ये च संमितां मनुष्यलोककामस्य ।

यस्यां रश्मिना एव समाना यूपानां मध्यभागाश्च समानास्ताम् । अस्मिन्मनुष्यलोक-
इतरेणातुलतां पुमुषुर्ननुष्यलोककाम इत्युच्यते ।

चणालसंमितामिन्द्रियकामस्य ।

यस्यां चणालाः समानास्तामिन्द्रियकामस्य, इन्द्रियं सर्वेन्द्रियपाटवं तत्काम इन्द्रि-
यकाम इत्युच्यते ।

सर्वांसमान्मतिष्ठाकामस्य ।

मिनुयादिति सर्वत्र शेषः । उपरसंमितामित्युपराणामापामस्ताम्यमवगन्तव्यम् ।
यन्मध्यसंमितत्वं रश्मसंमितत्वं च तद्यूपमध्यानां रश्मानां च तिर्यक्त्वस्याप्येतस्ता-
म्यम् । यच्चणालसंमितत्वं तच्चणालपृथुत्वस्याम्यम् । एतदर्थे प्रमाणीयत्वं सूत्रमाध्यामत
उपराणीत्येतद्वारम्य प्रथितश्चणालानीत्येतदन्तमग्रे वक्ष्यते ।

ये अयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्य व्यति-

पजेदितरान्प्रजपैवैनं पशुभिर्व्यतिषजति ।

मध्यमां मध्यतना ये अयो यूयास्तान्समान्कुर्वीत्यशुकामस्य । मध्यतनेभ्य इतरान्व्य-
तिषजेत् । एकैकान्तरिता मध्यमेभ्य इतरे ये ते न समा भवन्ति किं तु विषमा एवाऽऽ-
भवन्ति । एतेन व्यतिषक्केनेन यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यतिषिक्तं विशेषेणातिविक्तं
समृद्धं करोतीत्यर्थः । उपयोः पार्श्वधोरभिष्टोदैकैकान्तरितास्ते न समा भवन्ती-
तरे विषमा एव व्यतिषक्त इत्यापस्तम्बः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य

मिनुयादुत्तरार्धे वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयसः ।

यं यजमानं प्रमायुको मृष्टिति मरणशाली स्यादिति यः कामयेत तस्य यजमा-
नस्य गर्तमितमेकादशिनयूपानां गर्तेन मितं परिमाणं मिनुयात् । गर्तमितस्वरूपमाहु-
स्तत्तत्तार्धे वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयस इत्यनेन । इयं परिभाषिकी संज्ञा । उत्तरार्धे भव
उत्तरार्धस्तमुत्तरार्धे वर्षिष्ठं स्थविष्ठम् । अथशब्दः क्रमार्थः । उत्तरार्धस्य वर्षि-
ष्ठस्वसंवादनोत्तरमितरेषु हसीयस्वसंवादनमिति ।

दक्षिणार्धे वर्षिष्ठं मिनुयात्स्वर्गका-

मस्यायेतरान्हसीयसो हसीयसः ।

अत्र वर्षिष्ठता वैधर्षेण । हसीयसो हसीयस इति वीप्साश्रवणादितरेषां किञ्चित्कि-

विदुत्तरोत्तरं हृत्तीयस्त्वभित्तिशानार्थं पूर्वत्र जीप्ताया अश्रवणादुत्तरोत्तरं हृत्तीयस्त्व
नास्ति किंतु तुर्यं हृत्तीयस्त्वमिति ।

आरात्रामभिरुत्तरोत्तराभिष्टं वर्षि-

हृत्तीयसो हृत्तीयसः ।

आरात्रास्वरूपं तेषामभिष्टं वर्षिहृत्तीयसो हृत्तीयस इत्येतेन सूत्रेणोच्यते ।
अत्रापि वर्षिहृत्ता दैर्घ्येण । पूर्ववद्गीप्ताश्रवणादितरेषां किंचित्किंचिदुत्तरोत्तरं हृत्तीय-
स्त्वम् । आरात्रास्वरूपं स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—मध्य उन्नता भवत्यनुपूर्वमन्तो निनता-
मिति । अभिष्ट उन्नतो भवति ततः प्रभृति क्रमेणान्ता निनता भवति दक्षिणत
उत्तरतश्चैवाऽऽरात्रेत्यर्थः । आरमिवाग्रं मध्यभागो यस्याः साऽऽरात्रेति । आरश-
ब्देणोच्यते ।

समवस्त्राविणीं वृष्टिकामस्य तेषामभिष्टं

हृत्तीयसो हृत्तीयसः ।

तेषां युवानां मध्येऽभिष्टं हृत्तीयमितरान्वर्षीयसो वर्षीयसः । वर्षीयसो वर्षीयस
इति जीप्ताया क्रमेणोत्तरोत्तरमभिष्टव्यतिरिक्तानां वर्षीयसः । अथशब्दः क्रमाधोऽ-
भिष्टस्य हृत्तीयस्त्वसंपादनोत्तरमितरेषु क्रमाद्वर्षीयस्त्वसंपादनमिति । सम्यगवस्त्राव-
णमुच्चप्रदेशादाकाशात् । निनतायां पृथिव्यां सम्यगवस्त्रावणमिव यस्यां सा समवस्त्रावि-
णीति । वृष्टिर्वर्षणम् ।

व्यत्यस्तं भ्रातृव्यवतो ह्रस्वं दीर्घं च व्यतिषजेत् ।

ह्रस्वं दीर्घं च व्यत्यस्तमेकैकान्तरितं व्यतिषज्येद्योजयेदित्यर्थः । स्पष्टमनुपूर्वमा-
हऽऽपस्तम्बः—व्यतिषक्तां भ्रातृव्यवत उभयोः पार्श्वयोरभिष्टादेकैकान्तरितास्तेन
समा भवन्तीतरे विधया एष व्यतिषज् इति ।

यदि कामयेत विद्वत्तन्नादोजीयसी स्यादिति चेऽ-

मिष्टादक्षिणे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो मिनूयात् ।

यदि यजमानः सन्नात्सत्रियजातेर्विद्वैश्यजातिरोजीयसी नजीयसी स्यादिति काम-
येत तदा येऽभिष्टादक्षिणतो युपास्तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण मिनूया-
दध्यर्चुरित्यर्थः ।

यदि कामयेत सत्रं विश ओजीयः स्यादिति चेऽभिष्टा-

दुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो मिनूयात् ॥ २२ ॥

सत्रं सत्रियजातिर्विशो वैश्यजातेरोजीयो बलिष्ठं स्यादिति यदि यजमानः काम-
येत तदा येऽभिष्टादुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण मिनूयादित्यर्थः ।
अर्थादुभयजातशिष्टानां हृत्तीयस्त्वम् ।

आयामत उपराणि समानानि स्युस्तिर्यक्तो
मध्यानि रशनाश्च प्रथिन्नचषालानि ।

आयामतो दैर्घ्येण समानान्युपराणि भवन्ति । मध्यानि रशनाश्च तिर्यक्तस्तिर्यक्त्वेन
समानानि भवन्ति । प्रथिन्नः स्थावरेण चषालानि समानानि भवन्ति । उपरसंमिता
मिनुयात्, रशनसंमिता मध्येन संमिता मिनुयाच्चषालसंमिता मिनुयादित्येतेषूपयुज्यत
इदं सूत्रम् ।

उपस्यमस्कृत्वा द्वाभ्यां रशनाभ्यां परि-

धीयाग्रेण दक्षिणार्धं यूपं निदध्यात् ।

दक्षिणार्धे मधो दक्षिणार्धस्तं दक्षिणार्धं यूपमग्रेणोपशयं निदध्यात् । दक्षिणेन
वेत्यापस्तम्बः ।

यद्यभिचरेदिदमहममुमागुण्यायणमिन्द्रस्य धजे-

णामिनिदधामीति प्राञ्चमुपशयं निदध्यात् ।

अभिचार एव प्रागग्रयूपनिधानं न तु नित्यतया निधाने सूत्रकृता प्राक्त्वस्यात्रैव
विधानात् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तं प्राक्त्वं न नित्यतया निधाने भवति । अमुमित्यत्र
द्वितीयाविभक्त्येकवचनान्नव्यावहारिकमान्नो ग्रहणम् । तच्च शर्मन्ते ब्राह्मणस्य येन
व्यवहित इति वासिष्ठसूत्रात् । आयुण्यायणमित्यनेन गान्धर्वयुक्तनामनिर्देशः । यथा
वासिष्ठमिति । येन व्यवहित इति वासिष्ठसूत्राच्छर्मान्तता व्यावहारिकनामविषय
एव भान्यनामसु ।

पशुकाल आग्नेयमसितशीर्षमग्निष्ठ उपाकरोति सार-

स्वर्तो मेघोमुत्तरतः सौम्यं धञ्जं दक्षिणत एवं व्यत्वासं

दक्षिणापवर्गान्यौषगं इयामं शितिपृष्ठं बाह-

स्पत्यं शिल्पं वैश्वदेवमैन्द्रवरुणं मारुतं कल्माषमैन्द्रा-

ग्रं संहितमधोरामं सावित्रं वारुणं पेशवमुत्तमम् ।

अभितं कृष्णं शिरो यस्य सोऽसितशीर्षः । अत्रैवा(शीर्ष)शब्देन मुलमप्युपलक्ष्यते ।
मेघो प्रसिद्धः । वज्रः कविलः । इयामः कृष्णः सर्वोऽपि । शितिपृष्ठः श्वनपृष्ठः ।
शिल्पो छत्रवर्णीः । अरुणो लोहितवर्णः । कल्माषः कृष्णविन्दुयुक्तवर्णान्तरः ।
संहितोऽन्यवर्णमिश्रितवर्णः । अधोराम उदरप्रदेशे कृष्णवर्णः । पेश्वोऽपगतपुंश्को
मेघः । अग्निष्ठेऽग्निष्ठयूपसमीप आग्नेयमसितशीर्षमुपाकरोति । सारस्वर्तो मेघोमुत्तरयूपे
सौम्यं धञ्जं दक्षिणयूपे पौष्णं इयामं उत्तरयूपे बाहस्पत्यं शितिपृष्ठं दक्षिणयूपं

वैश्वदेवं शिख्यमुत्तरयूषे, ऐन्द्रमरुतं दक्षिणयूषे मारुतं कसमापमुत्तरयूषे, ऐन्द्रां
संहितं दक्षिणयूषे सावित्रमधोराममुत्तरयूषे वारुणं पेत्यं दक्षिणयूषे । एवं व्यत्यासं
व्यत्यस्य व्यत्यस्य दक्षिणापवर्गानितान्पशूनुपाकरोति । एवमुत्तरमुत्तरमुपाकृत्य दक्षिणं
दक्षिणमुपकुर्वन्नितरान्पौष्णादीनापि पशूनुपाकरोति । तत्र व्यत्यासक्रमार्थसिद्धे दक्षि-
णापवर्गस्थे पुनर्वचनं यत्राप्येकयूषे पक्षेकादक्षिणी तत्राप्येवमपवर्गार्थम् । नैतेषां
पशूनुपाकरणकाले प्राच्यादिदिगभिमुखत्वनियमः । अर्धादेवोत्तमत्वे सिद्ध उत्तमपवर्गं
वक्ष्यमाण ऐन्द्रस्य लोके वारुणमालभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रमित्यनेन सूत्रेण विहिते
स्थानव्यत्यासेऽपि वारुण एवोत्तम इत्येतदर्थम् ।

यदि कामयेत योऽवगतः सोऽपरुध्यतां योऽप-

कृद्धः सोऽवगच्छति ऐन्द्रस्य लोके वारुणमा-

लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः

सोऽपरुध्यते योऽपकृद्धः सोऽवगच्छति ।

यदि यजमानो योऽवगतो द्वेष्यः किञ्चिदपरुध्य प्राप्तराज्यः स्यात्सोऽपरुध्यताये-
न्नर्याद्विभ्रष्टो भवतु । वस्तु तेनापरुद्धोऽपकृद्धः सोऽवगच्छतु प्राप्तैश्वर्यो भवतु इति यो
यजमानः कामयेत तदाऽध्ययुरेतादृशयजमानकर्तृके कर्मणि ऐन्द्रस्य लोके स्थाने
वारुणं पशुमालभेत वारुणस्य पशोलोक ऐन्द्रं पशुमालभेत । एतत्फलं य एवावगतः
सोऽपरुध्यते योऽपकृद्धः सोऽवगच्छति । गतार्थं कामनावाक्येनैवेदम् ।

यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति पशून्व-

तिषजेदिति प्रजा एव मोहयति ।

प्रजा मुह्येयुः प्रजा मोहं गच्छेयुरिति यदि यजमानः कामयेत तदैकेकान्तरितान्प-
शूनुपाकर्षादेव व्यतिषङ्गो नाम । यथाऽग्निष्ठ आग्नेयमुपाकृत्य सौम्यमुत्तर आलभते
ततः सारस्वतीं मेघं दक्षिणे बार्हस्पत्यमुत्तरे पौष्णं दक्षिण ऐन्द्रमुत्तरे वैश्वदेवं दक्षिण
ऐन्द्राग्रमुत्तरे मारुतं दक्षिणे वारुणमुत्तरे सावित्रं दक्षिणे । एवं पशूनां व्यतिषङ्गः ।
अस्मिन्कल्पे वारुणं पेत्यमुत्तममित्यस्य बाधः । स्थानव्यतिषङ्गमात्रं वाऽत्र । यथा-
वस्तु कर्मणैवोपाकरणीया इति पक्षे दक्षिणापवर्गानित्यस्य बाधः । एतत्फलमाह प्रजा
एव मोहयतीत्यनेन ।

यदि वा हसोऽपी वारुणमालभेत प्रजा वरुणो

गृहीयादक्षिणत उदञ्चमालभतेऽप वा हतः ।

यदि वा यजमानः अपामिति पशून् द्वितीयाये । संमुखं तमीपं स्वगृहसमीपं नद्या-

दिगता औष आगच्छेत्पुनरिति बो यत्प्रमातुः कामयेत तदा प्राज्ञे वारुणमात्मनेतः तत्तदा
प्रमा वरुणो गृहीयात् । प्रमा वरुणो गृहीयादिति दोषश्चलनात्प्रत्यक्षमुखमेवोपाकुर्वन् ।
प्राप्तवता नैव दोषोऽनिवार्यतो (३) भवति । इति च तत् उद्वेगवशात्प्रमेतः ५५ वा. इत्यर्थः

आरुण्यं पशुमाहूँ वोपशये निदिशत्यसौ ते पशुरिति

निर्दिशेयं द्विष्याद्यदि न द्विष्यादात्सुस्ते पञ्चरिति द्रव्यात् ।

उपशय आरण्यं पशुं गवयाद्यन्यतममाखुं वा पशुत्वेन मुद्रय्या निर्दिशेयथा गव-
यस्ते पशुराखुस्ते पशुरिति । अथ वा यं द्विष्यात्तमेव द्वेष्यं पशुत्वेन निर्दिशेदमुक्तस्ते-
पशुरिति । यदि न द्विष्याद्वेष्यो नास्त्येव तदाऽऽखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । यस्तु
संततमपि द्वेष्यस्तपि न द्विषते तस्याऽऽखुस्ते पशुरित्येव निर्देशो न गवयाद्यन्यतमो
विकल्पते । केपलं द्वेष्येव न स्वयं द्विष्यमाणस्तथा पूर्वं एव विधिः । सति द्वेष्ये द्विष्य-
माणे च पूर्वतरो विधिर्विकल्पते । सत्यपि तस्मिन् द्विष्यमाणे त्वयमेव विधिरिति ।

सर्वेषां प्रतिपक्षं दर्शयितुं यथाशक्यः

कुरुभ्यो नमःपशून्ताः सुसशाखाश्च ।

पशुसमुदायापेक्षं नहिरेदिषु नहुवचनम् । नहिरेदीनि यथाविहितानि प्रतिपशु
भवन्तीत्यर्थः ।

तच्चममेर्हरणमधिगुरुत्वमः प्रयाजस्तथा पूर्णः परिवर्ण्योऽन्ततः

संज्ञसहोभो रश्नानानामुद्सनमुत्तरः परिवर्त्यो अपहृष्य-

शीनामनुषहरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २३ ॥

एतान्यङ्गानि सर्वेषां पशूनां तन्त्रेण भवन्ति । प्रतिप्रथमे गुणावृत्तिरिति न्यायेन
द्वयपृथक्त्वेऽन्यावर्तते यथाऽऽन्यग्रहणे लघ्वे स्तरणे चेति सूत्रस्याऽऽन्यग्रहणादि-
वत्पशूनामपि द्वयभेदादत्रापि प्रवृत्तेः । अग्निहरणादीनां प्रतिप्रथमवृत्तौ प्राप्तायाम-
न्तेषु तन्त्रविधानम् । तत्रायं कर्मकमः—सर्वान्पशून्नापयित्वेवे त्वेतिमन्त्रावृत्त्या बार्हिषी
आदायोपवीरसीति ऋक्षशाखाग्रये स्वा जुष्टमुपाकरोम्युषो देवानित्यामेयमग्नि-
ष्टममीपमासितश्रीर्वमुपाकरोति । प्रज्ञाते बार्हिषी निधायि । पुनरिषे त्वेत्यादि
सरस्वत्ये स्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्टस्योत्तरस्विन्यूप मेघीमुपाकरोति । निधाय
प्रज्ञाते बार्हिषी पुनरिषे त्वेत्यादि सोमस्य स्वाजुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्टस्य दक्षिणे
यूपे वज्रं सौम्यमुपाकरोति । प्रज्ञाते बार्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि पुष्णे

* अत्र 'सन्तमपि द्वेषं न द्विष्टे' इत्यपेक्षितम् ।

त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्पुत्रे पौष्णं इयाममुपाकरोति प्रज्ञाते बर्हिषी
 निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे शिति-
 पृष्ठं बर्हिस्पत्यमुपाकरोति ॥ प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि विश्वेभ्यो देवे-
 भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्पुत्रे वैश्वदेवमुपाकरोति । प्रज्ञाते
 बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादीन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठस्य दक्षिणेऽ-
 रुणमैन्द्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपा-
 करोमीत्याग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्कन्मायं मारुतमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे
 त्वेत्यादीन्द्राग्निष्ठ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे संहितमैन्द्राममुपाकरोति ।
 प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि सवित्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठ-
 स्योत्तरस्मिन्सधोरामं सवित्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि
 बरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे पेत्य बारुगमुपाकरोति । तत उपाकृतेषु
 पशुषु आरण्यपशुनिर्देशं द्वेष्यानिर्देशं वोपशययुपे कृत्वेपकृत्य पञ्च जुहोति ।
 एतस्य होमस्य विभक्तित तन्ममहानीति सूत्रात्तन्मेव होमः । तत्र पशूनां बहुत्वा-
 त्पश्वभिधानशब्देषु बहुवचनान्त ऊहः सर्वत्र । सुवर्धं यात० प्रतिष्ठित० निष्क्रीता
 इमे० यन्तु० बन्धमानान्० उपार्कनाञ्छानानान्यद्० अपियन्तु पायः० जीवशब्देऽ-
 प्युहं केषिदिच्छन्ति । ततो मन्थनं तन्मेव विभवन्ति तन्ममहानीति सूत्राददष्टार्थ-
 त्वस्य प्रत्यक्षतः सिद्धत्वात् । सावित्रेण रशनादानादि नियोजनान्तमेकैकस्य ।
 अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिमश्रुकारमग्रावर्तन्ति इति सूत्रात् । संयुक्तानि त्वेकाप-
 वर्गणीति परिभाषया कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्काण्डः नृसमयः । यूपस्य दक्षि-
 णतः पशुनियोजनं पूर्वोक्तक्रमेण । प्रोक्षणाद्यपस्तादुपोक्षणात्तमेकैकस्य क्रमेण
 करोति । सर्वेषां मेध्यकरणस्वरूपयोजनैक्यत्वात्संयुक्तत्वं संयुक्तत्वादपस्तादुपोक्षणा-
 न्तानां पदार्थानामेव कर्मत्वम् । कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्संयुक्तानि त्वेकाप-
 वर्गणीति सूत्राच्च । स्वदत्तैनामिति मेध्यां मन्त्र ऊहः । मुख्यभावाय प्रत्याक्रम्य से ते
 प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिराशिषेत्यन्तं क्रमेण सर्वेषाम् । अज्जनरूपपदार्थस्यैकत्वात् । ततो
 भुवासमञ्जनादि दश प्रयानास्तेषां तन्ममेव । विभवन्ति तन्ममहानीति सूत्रात् । नचोत्तमप-
 यानस्य तन्मविधानादितेषां तन्म न भवतीति वाच्यम् । अन्तिमप्रयानस्य निष्पन्नपदार्थ-
 पदव्यसंस्कारकत्वेन संनिहितत्वेन च साक्षादुपकारकत्वात्प्रतिवर्ष प्राप्तिः शङ्किता स्यात्त-
 निवृत्त्यर्थं वचनस्याऽऽवश्यकत्वात् । इतरेषां प्रयानानां तु वषारूपद्रव्याधारसंस्का-
 रकत्वेन संनिहितत्वाभावेन च साक्षादुपकारकत्वाभावादर्थदेवाऽऽवृत्तेरप्राप्तेर्न तन्मवि-
 धाने सूत्रं कृतपाचार्येण । दशप्रयानेऽप्यनन्तरं जुह्वा प्रथमं स्वरुमकृत्वा स्वधिति
 चाकृत्वाऽऽग्नेयपशोः शिरोऽङ्गनादि श्रोत्र्यङ्गनान्तं करोति । स्वधित्तिरेक एव ।
 तस्य च पुनः पुनरङ्गनं पूर्वकृतान्गनाभ्यस्य पूर्वपशौ विनियुक्तत्वात् । पूर्वसित्या

सर्वेषां पशूनां तत्तत्स्वर्गजमादि कृत्वा शिरोज्जनादि श्रोत्रपञ्चनान्तमेकैकस्य क्रमेण करोति । श्रमित्रे स्वधितिप्रदानान्ते तस्य तस्य स्वरोः क्रमेण तत्तत्स्वस्वस्थान उपगू-
हनं श्रमित्रे स्वधितिं प्रयच्छति यथास्थानं स्वरूपवगूह्येति पशुपूत्रे श्रमित्रे स्वधितेः
प्रदानानन्तरं स्वर्गवगूहनस्य विहितत्वात् । अवगूहनपर्यन्तं क्रमेण प्रज्ञाताः स्वर्गो
भूमावेव स्थापिता भवेयुः । पर्यग्निकरणं तन्मेण विभवन्ति तन्ममज्ञानीतिसूत्रात् ।
पर्यग्निस्यः क्रियमाणेभ्योऽनुग्रहीति प्रैष ऊहः । यत्तु केचित्पारितो हियमाणो योऽग्निरि-
त्यन्यभिधानादनूह इति वदन्ति तदयुक्तम् । पर्यग्निकरोति पर्यग्निकृत्वेत्यादौ
नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेः । ननु तथापि गर्भेष्वां पशौ पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोतीति श्रुतौ
पुंलिङ्गानुपपत्तिः पर्यग्नौ क्रियमाणायामिति तदा स्यात् । नायमास्ति दोषः । तत्र
पशोर्विशेष्यत्वेन पुंलिङ्गाविरोधात् । तस्माद्युक्त एवोहः । पर्यग्निकरणं सकृदगूह्येति नै-
वोक्तुमेव । तत्र प्रतिपशु पर्यग्निकरणम् । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति सूत्रात् ।
तत्रापाव्यहोमः प्रथमवष्टैकादशसंख्याविशिष्टपशूनां पर्यग्निकरणे प्रथमे प्रथमापाव्य-
होमः । षष्ठे द्वितीयापाव्यहोमः । एकादशे तृतीयापाव्यहोमः । पर्यग्नौ क्रियमाण
इतिवर्तमानाः कशात्तत्रयोक्तम् । तत्रोपाकुलाञ्छशमानान्यदस्थान्जीवं देवानामपि यस्तु
पाथ इति पूर्ववद्दहः । क्रमेण पशून्समुच्चाऽऽब्राव्य प्रत्याक्षावित उप प्रेष्य होतृहव्या
देवेभ्य इति प्रैषः सकृदेव । विभवन्ति तन्ममज्ञानीति सूत्रात् । रेवतीर्धनपतिं
प्रियथा विशतेति मन्त्रेण बहिर्ध्यां वपाश्रवणीभ्यां मूलशालाया च पश्चारम्भः पशुसं-
स्कारकत्वात्प्रतिपशु । यत्तु मुख्यत्वेन पशोरन्वारम्भं केविदिच्छन्ति तदसत् ।
विभवन्ति तन्ममज्ञानीतिसूत्रविरोधाद्धोर्हर्षश्रवणीमूलशालायां भेदेन प्रतिपश्चारम्भ-
स्यार्थादेव सिद्धेति । नहि अन्यत्रोपाश्रवणीमूलशालाभिरन्यस्य पशोरारम्भः
संस्कारोपयोगी भवति । एतेन यावतां पशूनामन्वारम्भस्तन्मेण संभवति तावत्सु
तन्ममित्यपि निरस्तम् । यजमानाभिमुखं तन्मेण विभवन्ति तन्ममज्ञानीतिसूत्रात् ।
अत्र नानाप्रणो यजमानस्य पशुभिर्यज्ञमिति विशेषो मन्त्रे । अग्नेर्हरणं तन्म तन्ममग्ने-
र्हरणमिति सूत्रात् । एतस्याग्नेः पाकप्रयोजनत्वेन प्रत्यक्षार्थत्वाद्व्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत
इति सूत्राच्च प्रतिपशु प्राप्नो तन्ममग्नेर्हरणमिति वचनम् । एकस्वैयाग्नेः पुरस्ताज्यने
पाकरूपदृष्टप्रयोजनवत्त्वानुरोधेन रसोपहननरूपादृष्टकृत्स्यापि सिद्धेरिति भावः ।
यावच्छामित्रदेशनयनं तावत्पर्यन्तमन्वारम्भ इति नियमाभावः । एतादृशवचनाभावात् ।
पशूनां नयनेऽनुग्रहमाह वीधायनः—यथाऽऽग्नेयमेवाध्वर्युर्वपाश्रवणीभ्यामन्वारमते पृथगि-
तरान्परिकर्मिण उदधौ नयन्त्यनुपूर्वमप्यतिव्रजन्त इति । अन्वारम्भः पृथक्पृथक्मेव भवति
न शमितकर्तृकं परिकर्मिकर्तृकं वा । अग्निमुस्तन्मेण । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति
प्राप्ताविदं वचनम् । तत्रेत्यं याजुषहोत्रानुसारिप्रयोगः—देव्याः शमितार उत० मेघपति-
भ्यो मेघान्भ्यो आग्ने० रन्वेनेन्माता० उदीचीनानेपां० पृथिवीं० शरीराणि एकधे-

प्रभास्यः सशोभ्यो मृदत० न्यषदत० कृत० मृदत० वाशिद्वं० कृत० मृदत० समु-
 र्कमिद्वं० कृत० मृदत० निमेष० कृत० मृदत० शकृत्कुरुष० कृत० मृदत० एत-
 त्प्रायश्चित्तद्वयं सूत्रान्तरीयम् । एतद्वयमुपलक्षणपरत्वेनाऽऽनेयम् । सप्तशतं० कृत०
 मृदत० एतत्प्रायश्चित्तमकामसंज्ञपननिमित्तम् । अकामसंज्ञपने स्वतःसिद्धं मरणम् ।
 यथायिद्वं० कृत० मृदत० निष्पन्त्योत्थापने मन्त्रावृत्तिः । संज्ञासहोममध्ये यत्पशवो
 चायुमकृषतोरो वा पद्मिराजत इति ऊहः । शमितार उपे० वाशोभ्यः पशुप्रमुखत०
 अंशतीयन्तमघरं कृणोमि ये द्विप्मस्तस्मिन्प्रतिमुञ्चामि पाशानिति । तत्तदेकशूलया तां
 तां रशानामुपसृज्य तन्त्रेण चारवाले न्यासस्तां पूर्णपात्रानयनादिमार्जनान्तं तन्त्रम् ।
 विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । वाक् आप्यायतामित्याप्यायनं प्रतिपश्चाद्वर्तते ।
 आविषयन्त्यावर्तन्ते प्रत्यक्षार्थानीति सूत्रात् । अवशेषनिनयनं तन्त्रम् । विभवन्ति
 तन्त्रमङ्गानीति । पशौ तुणान्तर्धानादि उत्कृन्तनान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । ओषधे प्राय-
 स्स्वेनामिति मेघ्यामूहः । यथादेवतं यपोत्कृन्तनम् । अग्नये स्वा जुष्टामुत्कृन्तामि सर-
 स्वत्ये स्वा जुष्टामु० सोमाय स्वा जुष्टामु० पूष्णे स्वा जुष्टामु० बृहस्पतये स्वा जुष्टामु०
 विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा जुष्टामु० इन्द्राय स्वा जुष्टामु० मरुभ्यस्त्वा जुष्टामु० इन्द्राग्निभ्यां
 स्वा जुष्टामु० सवित्रे स्वा जुष्टामु० परुणाय स्वा जुष्टामु० अक्षिन्न इति वा सर्वे-
 याम् । सर्वाण्यग्नाणि पाणौ कृत्वा सर्वाणि स्वयिमन्ति लोहितेनाङ्कत्वा प्रज्ञातानि
 निधाय युगपदन्ते निरस्यति । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । तत्राग्नाणां पाकार्यं
 विभागेन प्रतिपन्नं पृथक्पृथक् । उरमुकहरणस्य पूर्ववदेव तन्त्रम् । तन्त्रमग्नेर्हरणमि-
 ति वचनात् । विभागपक्षे सर्वेषामग्नीनामेकीभावं कृत्वा तस्योत्पुक्कस्याऽऽहरणं तन्त्रेणैव ।
 अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । उर्वन्तारिस्तन्निर्वाहोत्पत्तिमन्त्रे केचिद्वदन्ति तत्संविदमेव
 सप्तमीयनहिराहरणे । पुनरन्तारम्भणं पूर्ववत् । उपायनं तन्त्रेणैव । विभवन्ति तन्त्रम-
 ङ्गानीति सूत्रात् । उरमुकविसर्जनं तन्त्रेणैव । अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । यपानिग्रहणमग्र-
 प्राप्तेन च । सह प्रतिप्रस्थाता श्रवयति । तत्तद्वाहिरग्रस्य तस्यास्तस्या यपाया अपा-
 स्तादपासनम् । अभिहोमस्तन्त्रेण । एतस्य तन्त्रसाध्यकर्मसु परिगणनात् । प्रादुर्भूतेषु
 तन्त्रे स्तोकसंक्षेपः । श्रुताभिवारणं तन्त्रेण । ये व आत्मानः पशुषु० आत्मन्वन्तः
 सोमवृतयन्तो हि भूत्वा देवान्कृणुत सुवर्चिन्दत यजमानाय मन्त्रमिति । अन्हो वा ।
 उर्वांसनेमपि तन्त्रेणैव । दृष्टव्यं गा० दक्षिणस्यां वेदिभ्योऽप्यां तत्तत्प्रसशास्त्रायां तां
 तां गन्दिधति । प्रसशास्त्राभेदाद्भेदेन निधानं मन्त्रभेदश्च । यथाश्रवणीप्रवृत्तमाव-
 र्तते । आविषयन्त्यावर्तन्ते इति सूत्रात् । यानमानं तन्त्रम् । इमा इन्द्रिय० मामिरि०
 ताभिर्देवा० सनेयश्शृता मयि श्रयन्ताम् । अयं य० अग्निर्होता, इति यपां यपां
 अत्यभिमर्शः । क्षुमादानाद्याज्यमायान्तं प्रकृतिवत्कृत्वा प्रयानशेषेण यथाकर्म द्विरभि-

पारयति । प्रचरणकालेऽग्नये छागस्य वषाया मेदसोऽनुमूरेहि । आश्राव्यः प्रत्याश्रा-
 वितेऽग्नये छागस्य वषाया मेदसः प्रेष्यः स्नाहा देवेभ्यः । प्रथमवषायामेवात्रैव पूर्वः
 परिवप्यहोमः । तथा पूर्वः परिवप्य इति सूत्रात् । सरस्वत्यै मेघ्या वषाया मेदसोऽनु-
 सरस्वत्यै मेघ्या वषाया मेदसः प्रेष्यः । पञ्चपशुप्रकृतिवपस्य ऐन्द्रे सारस्वत्या तद्वि-
 कारेषु च दार्शपौर्णमासिकः प्रचरणकल्प इति सूत्राद्यतिशेया एव सर्वे । मैत्राव-
 रुणव्यपारः प्रधानहविःपुत्रास्ति । अग्नीषोमीयविकारपक्षे प्रकृतिवत् । अस्मिन्पक्षेऽग्नी-
 षोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्वत्थाः प्रस्तर ऐतसी विधृती इत्यारभ्यामुपवा अमुष्य
 हविषः प्रेष्येत्येतदन्तासूत्रादेनेषामग्नीषोमीयधर्माणां पक्षे सर्वेषु पशुषु प्राप्तिः । सर-
 स्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्नाद्यं पुत्रेयं सोमाय रुद्राः सोमस्याहं देवयज्ययेन्द्रि-
 यावी मू० पूष्णे छा० पूष्णेऽहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान् मू० बृहस्पतये छा०
 बृहस्पतेरहं दे० येन्द्रियावी मू० विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छा० विश्वेषां देवानामहं देवा दे०
 याः प्राणैः सा० इन्द्राय छा० अत्र दार्शपौर्णमासिकः पक्षे प्रचरणकल्पः पक्षेऽग्नीषोमी-
 यस्य, इन्द्रस्यःहं दे० येन्द्रियावी मू० मरुत्तद्वा० मरुगामहं दे० येन्द्रियावी मू०
 इन्द्राग्निम्यां छा० इन्द्राग्निगौरहं दे० येन्द्रियावी मू० सभिन्न उपांशु । अयोचैः,
 छाग० सर्वत्रोपांशु सभिन्नैककपालगोदेवता यजनीति चातुर्मस्यसूत्रात्सर्वत्र सवितु-
 शब्द उपांशु । देवतावाचिनां पशूनामन्येषामप्युपांशुरवशाश्च शयनेनोक्तम्—आर-
 द्रसज्जुषस्करद्वयमीदृति देवतानामिति । एतत्प्रयोगस्तु मैत्रावरुणप्रयोगे स्पष्टी मवि-
 ष्यति । सवितुरहं दे० येन्द्रियावी मू० वरुणाय मेघस्य व० । अत्रोत्तरपरिवप्यहोमः ।
 वरुणस्याहं देव्येन्द्रियावी मू० वषाश्रणीनां प्रहरणं तन्मेण । स्नहोर्वनभसं मारुतं
 गच्छतेति ऊहः । संस्त्रावणं च । चास्नाले मार्जनं तन्मेण । विपश्यन्ति तन्ममङ्गानिति
 सूत्रात् । ततः पशुपुरोडाशप्रचारः । आग्नेयारिवरुणान्तानां निर्वापः । ओहिमयाः
 पशुपुरोडाशाः सर्वेऽप्येकादशकपाला त्वादशकपाला वा । एतेषामुपधानं, तत्तद्विकारध-
 र्मेण । तत्राऽऽग्नेयस्य प्रकृतिवत् । सारस्वतपीष्णवार्हस्पत्यमावित्रवरुणानामप्याग्नेय-
 विकारत्वादग्नेयाष्टकपालधर्मेणः कपालोपधानम् । सौम्यवैश्वदेवयोरग्नीषोमीयवत् ।
 ऐन्द्रमारुतैन्द्राग्रानामैन्द्राग्रवत् । शमितः पशून्विशाधि मुशान्मा निर्वर्त्तवीः क्लेशः क्लेशः
 पुरीततावि मेदांसि समवचातया इति । पशुश्रवणार्थं तन्मं धृष्टादानं क्रमेण कुम्भीना-
 मविश्रवणमङ्गारैः परीन्धनमावपनं च क्रमेण । अथ पशुपुरोडाशयागानामनुपश्रवणानि
 क्रमेण—अन्नादः १ वाचमन्नाद्यं पुत्रेयम् २ बृजहा ३ पुष्टिमान्पशुमान् ४ अन्नादः ५
 मणिः समुन्मं अमेयम् ६ इन्द्रियाद्यन्नादः ७ इन्द्रियाद्यन्नादः ८ इन्द्रियाद्यन्नादः ९
 अन्नादः १० अन्नादः ११ इति क्रमेणानुपश्रवणानि पशुषु संवदस्वेति संवादप्रयुक्तस्यै-
 व ऊहः । जुहुमिकं पञ्चगृहीतं गृहैः स्नातृषु पशुषु च चाऽऽदाय जुतः हवीः शमि-

तरित्यनूहः । नाभिरुप मा मेदो हविरित्यनूहानौत्याश्रयायनेन हविःशब्देऽनूहस्थोक्ते-
 र्हविय इत्यन्तो नमतीत्यनुबन्ध्याप्रकरणस्थापस्तम्बसूत्रोक्ताह्निद्राच । प्रथमहृदयं
 तदीयहृदयशूळारप्रवृत्त प्रथमकुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन
 हृदयमभिधार्य स्वाहोष्यमोऽज्ययिष्या इत्युष्माणमुद्यन्तमनुबन्धय यस्त आस्मेति कुम्भी-
 मन्तं पशुमभिधारयति । ततः प्रत्यावृत्त्य पुनः पञ्चगृहीतं पृषदाज्यस्रुषं च पूर्ववदादाय
 तूष्णीमेवाभिप्रसजति न संवाचः । केचित्तु अन्यः पञ्चगृहीताज्यपृषदाज्यस्रुषावान-
 यतीति वदन्ति । पूर्ववद्धृदयस्य हृदयशूळारप्रवृत्तहणादि यस्त आस्मेत्यभिधारणा-
 न्तम् । एवं तृतीयादीनां पशूनामेकैकां कुम्भीमुद्गास्यैकैकां पञ्चहोत्रा क्रमेण तत्तत्त-
 लशाखायां निदधाति । दृष्टं गा दृष्टं हेत्यस्मिन्मन्त्रे नोहः किंत्वावृत्तिरेव । अविभव-
 न्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । यस्त आस्मेति मन्त्रे वपापदूहः । इमानीन्द्रियाण्यमृतानि
 वीर्याण्येभिरिन्द्राय पशवोऽधिकित्सन् । तैर्देवाः श्रुतानि मयि श्रयन्ताम् । अयं पज्ञः
 पञ्चहोत्रा । एतयोरप्यत्र संभवे तन्मविभव आवृत्तिः ।

तस्य तस्याभ्यावर्तते मनोता वा ।

तस्य तस्य पशोरभ्यावर्तते जुहूपभृगोर्वसाहोमहवन्त्याः समवत्तधान्यां चोपस्तृणीत
 इत्यादीज्यान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । अविभवन्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । मनोता वेत्यनेन
 मनोतासूक्तस्याप्यावृत्तेर्निमित्तेन प्राप्तौ विकल्पमाह मनोतासूक्तस्य । अथर्वेण सूत्रान्वयः—
 तस्य तस्य पशोरवदानकाले मनोता वाऽऽवर्तत इति मनोताविकल्पार्थमेव सूत्रकरणम् ।
 जुहूपभृद्गसाहोमहवनीसमवत्तधान्युपस्तरणादीनां स्वर्थादेव प्राप्तिः । अवदानसम-
 काला तावन्मनोता हवियोऽवदीयमानस्येति लिङ्गात् । तत इज्याकालेन व्यवयातप्र-
 तिपश्चावर्तनमित्यावृत्तिरर्थत एव सिद्धी । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टं परिभाषासूत्रे
 मनोतस्याऽऽ(ताया आ)वृत्तिर्मित्रकालेष्विति । अत्र वर्तमानकालभेदादावृत्तिरिति मावः ।
 अनावृत्तिषोऽप्यापस्तम्बेनोक्तः—तन्त्रं वेति । एवं च सूत्रकृतः पसद्वयस्यापीष्टत्वादि-
 कल्पः कृतः सूत्रकृताऽपि । तन्त्रपक्षे कथं समकालत्वमिति चेत्सत्यम् । आग्नेयीयं
 मन्त्रेता, इतरपश्चवदानकाले तु नान्यहवियो देवतायाः संस्काराय प्रभवति आग्ने-
 यपश्चवदानसमकाल एवाऽऽग्नेयहवियो देवताया एकदेवतत्वारसंस्काराय प्रभवत्ये-
 वेति मावः ।

सर्वेषां व्यङ्गाणि समवर्तं च ।

इदं सूत्रं प्रधानार्थतत्तत्पश्चवदानोत्तरकालमेव व्यङ्गाणां स्विष्टकुर्यमवदानं न तु
 वन्ते यागेऽपि तदेत्येतद्वोधनार्थम् । उपभृति हिरण्यशकलावधानमन्त्रेऽभिधारणं च ।
 देवतार्थस्य तु तत्तदनन्तरमेव । समवत्तशब्देनेडावदानस्यापि तदा तदैव । अभिधारणे
 वन्ते । इज्यान्तमेकैकस्य क्रमेण ।

तस्य तस्यार्धे वसाहोमं जुहोति ।

दिग्बोमार्थं शेषं पात्रान्तरे स्थापयेद्विष्णुगस्याह्वयार्थत्वाद्भिन्नवन्ति तन्ममज्जाम्नीति सूत्रादेव सूत्रकृता प्रदर्शितमेव भवति । आपस्तम्बः स्पष्टमेवेदमाह—उद्वेकान्तमवनीय दिशः प्रति यजतीति । निहितं शेषमेकीकृत्य तन्मेणैव दिग्बोमः । उद्वेकसमवनीयनं दिग्बोमतन्मतासिध्यधर्मैव । अन्यथेतस्य व्यर्थत्वापत्तेः । सर्वेषां व्यवहाराणि समवर्त्तयेत्यनेनोक्तमे पशौ स्विष्टकृद्याम इति ज्ञापितमेवार्थात् । वनस्पतेरपि स्विष्टकृद्विकार-स्थात्तस्यापि स्विष्टकृतसमीपस्थान एव याग इत्यपि दर्शितमायमेवार्थात् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेवोक्तम्—उत्तमे पशौ वनस्पतिं स्विष्टकृतं चेति ।

सर्वेषां गुदैरुपयज उपयजति ।

उपयज्जुहोमस्यानूयाजानुनिपातित्वात्प्रथमपशोरुपस्थितत्वेन तदीयगुदेनैवोपयाज इति शास्त्रामपाकर्तुं सर्वेषामितिवचनं प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । प्रत्येकहोमस्याधीदेव निवृत्त-त्वात्तन्ममेव । समुद्रं गच्छत स्वाहेत्येवमूहः सर्वेषु मन्त्रेषु । स्वरुहोमे यां वो पू० वृणध्वमित्यूहः । अनुबन्ध्यापक्षेऽग्निष्ठयूपस्वरुहोमो न ।

जाधनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति ।

प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ।

अनुबन्ध्यावपाया* हुतायामग्रेण शालामुखीयमधोना-
भिभवचालं द्विरक्षनं पात्नीवतस्य यूप* संमाय तस्मिन्-
स्त्वाष्ट* साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपमुपाकरोति
पर्यग्निकृतमुत्सृज्याऽऽग्नेन शेष* स*स्थापयेत् ।

अनुबन्ध्यावपाया हुतायामामितायाः प्रधानयागे कृते वा त्वष्टस्य पशोस्तन्ममा-
रभ्यते । त्वष्टा देवता यस्य स त्वाष्टः । पात्नीवतस्य यूपं छिनत्तीत्यनेन पत्नीवद्विशो-
षणविशिष्टोऽत्र देवतेति प्रदर्शितम् । पत्नीवानिति देवता यस्य स पात्नीवतः ।
विशेषणप्रयुक्ताऽप्यस्मिन् यूपे संज्ञाप्रवृत्तिरिति दर्शयितुं द्विविधाऽपीयं संज्ञा श्रुतौ
प्रवृत्ता—इष्टं वप्या मवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थ एव प्रचरत्यथो
एतर्ह्येवास्य यामस्त्वाष्ट्यो भवतीति । यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यादि । अग्रेण
शालामुखीयमित्यनेन शालामुखीय एव प्रचरोऽस्येति सूचितम् । स्पष्टमिदमुक्त-
मापस्तम्बेन—शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायत इति । एवं चोदयनीयवत्प्राभं-
शिके विहारे सर्वं तन्ममित्युक्तं भवति । अत्राग्नेर्विहृतत्वादुत्तरवेद्यादीन्यर्थलुप्तानि
निवर्तन्ते । वेदिस्तु दार्शिकी क्रियते । ये चानुबन्ध्यायाः प्राकृताः संस्कारास्तेऽपि
क्रियन्ते । यथा आनहितपरिस्तरणोत्तराज्यास्तरणादयः । नाम्नयो यत्प्रमाणं ताव-

स्परिमितं मिनोतीत्यर्थः । यूपस्याचवालप्राप्तावचवालमिति वचनम् । द्विरशनमेतस्य
पशोरैकादशिन्यङ्गत्वात्तदङ्गभूतस्य यूपस्य रशनाद्वयमप्राप्तं स्यात्तत्प्राप्त्यर्थमिदं वच-
नम् । संमाय यत्ते शिरः परावधीदित्यादिविधिना संमाय स्थितं कृत्वा छेदनं तूप-
शयच्छेदमोत्तरमेव तास्मिन्युपे स्वाहूँ स्वष्टुदेवताकं, पात्नीवतस्य यूपं संमायेत्यनेन परनी-
वद्विशेषणस्यापि पशौ संमन्धप्रदर्शनात्परनीवद्वृणविशिष्टोऽथ स्वष्टा वेवतेति सिद्धं
भवति । परनीवते स्वष्टे तथा जुष्टमुपाकरोमोत्येव सर्वत्रोहः । साण्डमित्यनेन भूयोबल-
वत्त्वं छद्यते । छोमशमित्यनेन बहुलछोमवत्त्वं पिङ्गलं बहुरूपं पिङ्गलबाहुस्येन पिङ्गल-
वर्णवन्तं सङ्ग(न्तं)द्वरूपं विचित्रवर्णमुपाकरोमोत्यर्थः । तमुपाकृतं पशुं परनीवते स्वाहूँ
इदमुत्सृजामीत्युत्सृज्याऽऽज्येन प्रतिनिधिना शेषं तन्मं संस्थापयेत्तमापयेत् । वाचनिक-
मिदम् । एवं ॥ कुम्भीशुलादयः संज्ञतहोमादयश्चार्यकृता द्रव्यक्रिया निवर्तन्ते ।
अग्निगोर्लोपः । आज्यशोषेण समापनस्य प्रकारस्तु स्पष्टमापस्तम्बेनोक्तः—वाचन्ति
पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्वा आज्यस्य भौवाज्यस्यावधेदिति । यद्यत्पशोरवदानं वषा-
हृश्यादि तस्य तस्य स्थाने भौवादाज्यादवधेत् । श्रीखीन्वञ्चावत्तिनः । हिरण्यशक-
लास्तु सर्वत्राविशिष्टा एव । अन्यत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—पशुधर्माज्यं भवतीति ।
तत्राऽऽज्यं पशुधर्मकं भवति । नक्षति च स एव परिमावायां तद्धर्मात्स्यादिति ।
अतो वषास्थानस्याऽऽज्यस्य परनीवते स्वष्टे छागस्य वषाया मेव स इति प्रैषः । तथा
पशुपुरोडाशहविषोरपि द्रष्टव्यम् । तथा जातवेदो वषया मच्छ देवानित्येव होमः ।
एवं प्रयाजानूयानसमिष्टपशुरादयश्च पाशुंका एवं भवन्ति न प्राकृताः । अत्र पक्षान्त-
रमप्यक्तमापस्तम्बेन—अपि वा पर्याग्निकृतमेवोत्सृजेन संस्थापयेदिति । अपि वा
पर्याग्निकरणान्तं कृत्वा पशुतन्मन्त्रधृतासृजेत्, न स्वाज्येन शेषं संस्थापयेत् । पशु-
पुरोडाशाधनून्धवायाः शेषं संस्थापयेत् । एवं पर्याग्निकरणान्ते कृत्स्नतन्त्रे वा संस्थिते
पात्नीवतेऽनून्धवायाः शेषं संस्थापयेत् ।

यदि कापेयी पश्चेकादशिनी स्यादभित

आग्नेयभेन्द्रौ पशू भवतः सारस्वतः सौम्यः

पौष्णो बार्हस्पत्य इत्युत्तरतो वैश्वदेवो

मादतः सावित्रो बारुण इति दक्षिणतः ।

पूर्वं स्वशास्त्रोक्तैकादशिनी व्याख्याता । इदानीं तस्याभेदैकादशिन्यां शास्त्रान्त-
रोक्तो विशेषः प्रदर्श्यते—कपयो नामर्षयस्त्रैष्टिपा कापेयी सा चेन्निकीर्षिता स्यात्त-
दाऽऽग्नेयमग्निष्ठ उपाकृत्य दक्षिणोत्तरयोर्यूपयोरैन्द्राबुपाकृतौ भवतः । तत उत्तरेषु
यूपेषु सारस्वतसौम्यपौष्णनार्हस्पत्यानुकृपाकृत्य दक्षिणयूपेषु वैश्वदेवमारुतसावित्रबा-
रुणानुपाकृतात् । व्यत्यासो दक्षिणापवर्गत्वं च पूर्ववत् । नात्रैन्द्राग्नौ विद्यते ।

तामेतां कापेयां विदुस्तामतिरात्रचरम आलभेत ।

आलभेतस्यनन्तरमिति कारोऽध्याहर्तव्यः । कपोनामन्तेवातिनः कापेयध्यायिनो वा कापेयास्तामेतामेकादशिनीमधिकृत्यैव विदुः—तामतिरात्रचरम आलभेतेति ।

ननु कोऽयमतिरात्रचरमो नाम क्रतुर्यत्रेयमालभ्या तमेव व्यनक्ति—

साऽहीनेषु लिङ्गसंयोगात् ।

सा कापेयी, अहीनेष्वेवाऽऽलभ्या भवति लिङ्गसंयोगाद्धेतोः । अतिरात्रचरमनाम्ना हीनस्य स्पष्टवसाप्रदर्शनाच्छब्दशब्दस्य हेतुत्वं नात्र युज्यते । अतः शब्दशब्दं परित्यज्य लिङ्गशब्दप्रयोगः कृतः सूत्रकृता । यत्र कलतश्चरमत्वस्य पर्यवसानं तत्र लिङ्गशब्द इत्याचार्यामिप्रायः । लिङ्गयते ज्ञाप्यते चरमत्वरूपोऽभिमतोऽर्थो येन तल्लिङ्गम् । अप्रत्यक्षः शब्दतोऽर्थो यत्रेति यावत् । तस्य संयोगः संबन्धो यत्रेत्यर्थः । अन्तिमातिरात्ररूपं लिङ्गं तस्य संबन्धोऽप्राप्तीति तेष्वेव ह्ययमतिरात्रचरमः शब्दोऽर्थतः संयुज्यते यस्मादतिरात्रा एव चरमास्तोषाम् । यथा वक्ष्यति सप्तदशे प्रश्ने त्रयोदशे खण्डे द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना एकादशरात्रादिति ।

ननु सत्रेष्वप्यविशिष्टमतिरात्रचरमत्वमुभयतोतिरात्रत्वात्तेषाम् । यथा वक्ष्यति अष्टादशे प्रश्ने प्रथमखण्डे उभयतोतिरात्राणि सत्राणीति । तत्तेष्वनयैव भवितव्यं तत्राऽऽह—

सत्रीयेतरा भवति ।

सत्राणि याऽर्हति सा सत्रीया, इतरा कापेयीव्यतिरिक्ता स्वशास्त्रोक्ता सत्रेष्वेव भवति न कापेयी सत्रेषु इत्यर्थः । येषां ह्यतिरात्रचरमत्वमेव विशेषगमकं नातिरात्र-प्रथमत्वमपि तेषामेव कापेयीव्यतिरिक्तैकादशिनीयुक्ततरेति तात्पर्यार्थः ।

अथ षोडशे प्रश्नेऽष्टादशेऽथ पशुकृत्तिरित्येतस्मिन्खण्डे गवामयनप्रकरणस्य एकादशिनीं प्रकृत्य प्रवृत्ते वक्ष्यति तेषु गव्यानातिरिक्तपशून्वैष्णवं वामनमेकविंश ऐन्द्राग्निं त्रिणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशो द्यावापृथिव्यां भेदुं प्रथमे छन्दो मे तस्या एव वत्सं वायव्यं मध्यमं आदित्यापर्विं दशमुत्तमे मैत्रावरुणीमविनाक्ये प्राजापत्यमृषमं तृपरं महावत आग्नेयमुदयनीय इति लिङ्गायनिकानीति सूत्रे गव्याः पशव उक्तास्तत्र के गव्या इति आकारुषायामेकादशिनीप्रसङ्गाद्व्यान्पशून्वैवाऽऽह—

उत्सर्षभो वशा वेहद्धेनुर्वरसोऽनद्धा-

निति गोनामभिर्गव्यान्पशून्प्रतीयात् ।

एतान्यपि गोमातीयानामेतेषां नामानि भवन्त्यतो गव्या एवैते पशवः । यत्र

गन्तव्यः पञ्चव आकम्प्यन्त इति श्रुतावुक्तिर्यत्र च गन्थानतिरिक्तपञ्चनितितुञ्जोक्तिस्त-
मेताम्प्रतीवाज्जानीयादित्यर्थः ।

स्वरितराह ।

इतरान्यन्यन्यतिरिक्तान्यशून्यैः स्वस्वनामभिरेव तं तमेव प्रतीयासतु बहुनामभिर-
नेकजातीयाः संगृह्यन्ते किंतु एकजातीयैव व्यक्तिरिति प्राप्तेः श्रुत्यभिदं सूत्रम् ।

एकदेवतेष्वनन्यदेवतस्य देवेषु समानः

पञ्चपुरोडाशो भवति भवति ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यथा वाजपेये सप्तदश प्राजापत्येषु सप्तदशे प्रश्नेऽष्टादशे खण्ड उत्साणः पञ्चवो
विहितास्तेषु च पुनर्वाजपेये सर्वेषां प्रतिपद्यु नर्हीचि वपाश्रपण्य इत्यारम्य परवानं
चेत्यन्तमेतत्समानं सूत्रं पुनः कृतं तत्प्रयोजनमेकदेवतपञ्चसु एकदेवतेष्वनन्यदेवतस्य-
देवतेष्विति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनैकदेवतपञ्चाश्वपि पक्षे प्रतिपद्यु-
पुरोडाशा भवन्तीति ज्ञापनम् । न विद्यतेऽन्यदेवतं व्यवेतं व्यवधायकं येषां तेऽनन्यदे-
वताः । एतादृशा च एकदेवताः पञ्चवस्तेषु एक एव पुरोडाशो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः
प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निहोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निचित्पौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितनिरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्मुभिगतनिगूढार्थरत्नालामङ्गलविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयं नवमः प्रश्नः ।

अथ इत्यमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

उक्ता अग्निष्टोमादयः संस्थाः पथैकादशिन्युपैकादशिन्यौ च । अथेदानीमग्नि-
ष्टोमादिष्वकाङ्क्षितं याजमानकर्म वक्तुं शिष्यावधानाथ प्रतिजानीते—

अग्निष्टोमस्य याजमानं व्याख्यास्यामः ।

अग्निष्टोमस्येति वचनं मुख्यं कर्मणो नामधेयमग्निष्टोम इत्येव तस्यैव यक्ष इत्येतया
क्रियया सासादेवाव्ययो न तु उयोतिष्टोमसोमशब्दयोः, तयोस्तु अग्निष्टोमशब्दापूर्व-
मित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् । यद्यपि यज देवपूजासंगतिकरणदानेतिवृत्तिवारणशान-
सूत्रेण यजधातोः पूजाधर्षकाल्पटः श्रुतशानभाविति सूत्रेण लडादेशशानकृत्ययस्तेन
निष्पादितेन यजमानशब्देन देवपूजादिकर्मणां कर्ताऽऽत्मनेपदाच्च फलभोक्ता प्रतीयते
तथाऽपि योगरूपास्त्रिकस्राध्यकर्मणि फलभोक्ता यः स एव प्रतीयते । पूर्वेष्वयजत्यर्थेष्वपि
यजमानशब्दप्रयोगदर्शनात्, देवपूजाकर्तृदर्शनाच्च । तस्मादस्मिन्कर्तृके कर्मणि यः
फलभोक्ता स एव यजमानपदवाच्यः । न च कर्ममात्रफलभोक्तरि दृश्यते प्रयोग
उपनयनादिषु सामयाचारिकेष्वपि च फलभोक्तरि प्रयोगाभावात् । यजमानस्य कर्म
यत्तथाजमानम् । परत्वाभावि उपहृतेयं यजमानेति मन्त्रलिङ्गाद्यजमानस्यसत्त्वात्तस्या
अपि कर्मात्र संप्राश्यम् । तथा चैवं विग्रहवाक्यं भवति यजमानयोः कर्म यत्तथाज-
मानमिति । यद्यपि तत्तद्वेदविहितानि होतृवेदादिसंज्ञानिर्होत्रादिनियतकर्तृकाण्येवेति
उपवस्थापितं तथाऽपि विशेषप्रमाणैस्तद्वाचने संपरस्पोरपि कश्चिर्कर्तृत्वं प्राप्तं तन्नि-
रूप्यत इत्यर्थः । अत्राऽऽदौ संकल्पान्पूर्वमेव सामर्थ्यप्रकरणमृत्विगुणप्रकरणं च
कर्तव्यम् । तद्विना कत्वसिद्धेः । तथाच मूत्रं द्रव्यप्रकरणं यजमानस्य दक्षिणादानं
ब्रह्मचर्यं जपश्चेति । बौधायनेन करुणसूत्रेऽत्र स्पष्टमिदमुक्तम्—अग्निष्टोमेन यक्ष-
माणो भवति ॥ उपकरुणयते कृष्णाजिनं च कृष्णविषाणां चेत्यादिना । कर्मान्तेऽपि
स पुरस्तद्वेषोपकरुणयते प्रसृतं तृणं वक्ष्यं पश्चाज्यं स्थास्यमजं कुम्भं च कुरीरं
चेत्यादि ३ द्वेवपि अथातोऽग्निष्टोमं व्याख्यास्यामः स ह स्माऽऽह बौधायनो नादृष्टा
राजानं चार्चयजश्च दीक्षेदिति । सामर्थ्यस्त्रिकसंपादनोत्तरं कृच्छ्रचान्द्रायणावग्री-
जपतिष्ठहोमप्राणायामकूरुमाण्डहोमगणहोमतीर्थयात्रासेतुदर्शनादिभिः सपत्नीकमारमानं
संशोध्य ब्राह्मणैरनुज्ञातो वैराणि च प्रशस्य संकरुणं कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्तव्य-
मिति श्रुतेः पूतः कर्मण्यो भवतीति श्रुतेश्चाधिकारार्थं प्रायश्चित्तजार्तं समुचितमसमुचितं
वा पातकानुसारेण कर्तव्यम् । निर्वैरः सर्वभूतेषु यज्ञेनधिकृतो भवेदिति स्मृतैर्निर्वैरि-

णोऽधिकारः । ननु यद्यभिचरेदित्येवमाद्यभिचरितुः प्रयोगो उपदिश्यन्ते कथं वैरिणोऽ-
नधिकार इति चेदुच्यते—अभिचरितुरपि सर्वजनवैरिणोऽनधिकार एव शास्त्रस्यान-
न्यगतिकत्वात् । सर्व वैतच्छोषनमधिकारसिद्धयर्थं कार्यं प्रारिप्सितकर्षणो निर्विघ्नप-
रिसमाप्त्यर्थं महशान्त्युदकशान्त्यादि कार्यम् । यतः पापानि श्रेयांसि प्रतिबलन्ति
जन्मान्नितान्यपि विरुद्धानि च विघातमाचरन्ति दृष्टादृष्टोपाधैरतः प्राचीनानामज्ञा-
तानां च पापानां द्विजातिकर्मभ्यः पतनहेतूनां तेषां सर्वेषामपनुत्तये निष्कृति-
रवश्यं कर्तव्या । अन्ततः केवलं कूष्माण्डहोममात्रमवश्यमशक्तेनापि कार्यमेव ।
कूष्माण्डैर्नुहुयान्पुनो देवलोकांसमभुत इति श्रुतावयवस्तपनिवन्धोक्तैः । एतच्च शोधनं
बौधायनेन कर्मान्त उक्तम्—अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणः प्रययमारमानं कुर्वीत येनास्य
कुशलं स्यात्तेन कुशलं कुर्वीतेति । प्रथमं प्रगतज्यं वनुः स्वकार्यक्षमं यथा तथा स्वकार्ये
शुद्धिर्मात्रेण योयं कुर्वीतेत्यर्थः । येन क्षान्तिशान्त्यायुपायसमूहेन कुशलं विम्वरहितं
कर्म स्यात्तेन कुशलं कर्म कुर्वीतेत्यर्थः । परिसरवर्तिनः सर्वोच्छिष्टशान्तस्कारपूर्व-
कमाहूय संपूज्य संपाठ्य तेषामन्यनुज्ञया कर्म कर्तव्यम् । अत्र श्रुतिः—तस्मा-
द्यदमाक्षणोकोऽश्रद्धधानो यजेते शयुमेव तस्य नार्हत्पत्वं यज्ञस्याऽऽशीर्गन्त्यतीति ।
बौधायनपरिभाषायामपि ये तत्र ब्राह्मणाः सन्ति ताननुज्ञाप्य कुर्वन्ति घरकारी
स्यात्समृद्धमेवास्य तद्भजतीति । एतत्सर्वं सोमपूर्वाधान आधानात्पूर्वमेव । यः पूर्वमा-
हिताग्निः स हविर्यज्ञान्कृत्वा पाकयज्ञानामकरणे तानपि कृत्वाऽग्निष्टोमं कुर्यात् ।
यदा तु सर्वे हविर्यज्ञाः एकवारमनुष्ठितास्तदा तत्करणासंभवे प्रायश्चित्तमात्रं कृत्वाऽपि
अग्निष्टोमः कर्तव्यः । तथा च कर्मान्तम्—यान्युणान्युन्धितकालानि स्युस्तानि व्यव-
हरेदनुज्ञापयति वेति । अग्नानि अग्नापाकरणार्थानि नित्यानि कर्माणि उत्थितकालानि
अन्तरितकालानि अकृतानीति यावत् । स्युर्मेवेयुस्तानि व्यवहरेत्कुर्यात् । अनुज्ञापयति
यां सर्वेषामयं कर्तुमशक्तावनुज्ञया तद्विनाऽपि कुर्वीतेत्यर्थः । अनेनेदं सूचितं भवति
क्रमोऽत्राविवक्षित इति । उक्तं चाऽऽश्वलायनेन—दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातु-
र्मास्यैरथ सोमेनोर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपश्येके प्रागपि सोमेनैक इति । यथोप-
पत्ति यथासंभवं, क्रमोऽत्राविवक्षित इति भावः । इष्टिराग्रयणेष्टिः, पशुनिर्हृदः ।
उपलक्षणमिदं सोमपण्याः । हविर्यज्ञानां द्वितीयादिप्रयोगे कालसत्त्वेऽनुष्ठानं तद-
सत्त्वे प्रायश्चित्तमिति द्रष्टव्यम् । संकल्पात्पूर्वस्मिन्दिनेऽपराह्णे मातृकापूजनपूर्वकं नान्दी-
आहुं कर्तव्यम् । आग्निकं त्वपराहृत इति स्मृतेर्बौधायनोक्तेश्च । तस्यामेव रात्रा-
नुदकशान्तिगतिसरवन्धौ कर्तव्यौ बौधायनोक्तेः । तौ च पृथक्पृथक्श्रेण वा । तदु-
क्तत्वादङ्कुरारोपणमपि । उदकशान्तिप्रतिसरवन्धाङ्कुरारोपणानामकरणे प्रत्यत्राया-
मावः करणे फलाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । संकल्पादिने संकल्पात्पूर्वमेव गणपतिपूजनं
पुत्राहवाचनं च कार्यम् । स्नानपवनमन्त्राचमनमन्त्रमोक्षणाद्यपि संभवे कार्याणि

बोधायनधर्मसूत्रोक्तेः । ततः प्रातरेव मध्याह्न एव वा संकल्पं कुर्यात् । समस्ते कता-
 धर्मं श्रूयमाणं यजमानः कामयते यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् । त्रिभिर्नो-
 मभिराचार्येण व्यवहारस्तत्संकल्पवाक्ये ज्योतिष्टोमसोमाग्निष्टोमशब्दानां प्रयोगः । अग्नि-
 ष्टोम इत्येव वक्तव्ये सोमेन यक्ष्यमाणो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति नामद्वयेनापि
 व्यवहारं कृतवतः सूत्रकारस्यानेकनाम्नामुच्चारणे प्रयोजनमदृष्टं विना न ह्यन्यत्संभ-
 वति । तच्च संकल्पवाक्ये त्रितयोच्चारणद्वारेण संभवति गान्धवा । तत्राग्निष्टोमशब्देन
 संस्थानिर्देशः । ज्योतिष्टोमशब्देन स्तोमचतुष्टयनिर्देशः । सोमशब्देन द्रव्यनिर्देशः ।
 प्रथमे प्रयोगे सप्रत्ययेनेत्यस्यापि निर्देशो वैकल्पिकपदार्थान्यतरपदार्थपरिग्रहावधार-
 णाय । सास्रः प्राधान्यादमुकसाम्रेत्यस्यापि निर्देशः । दक्षिणाविषये बहूनां संख्यानां
 बहूनां द्रव्याणां च विहितत्वाज्जिगमार्थं संख्यायाः प्रदेयद्रव्यस्य च निर्देशः ।

पुरस्तादीक्षाम्यो राजानमाहार्यं परिवेवेष्टि ।

वीक्षाया इत्येकवचनं विहाय दीक्षाम्य इति बहुवचनान्तः प्रयोगो बहुदिनसा-
 ध्यदीक्षापक्ष एव मुख्य इति बोधयितुम् । क्लृप्तानाहुल्यात् । उत्तरसूत्र एतत्सर्वं स्पष्टी
 करिष्यामः । निरौ कयणमिति पक्षे नाऽऽहारणम् । परिवेवणं तु तत्र गत्वैवेति
 सोमकय एवोक्तम् । आहार्येति णिच्प्रयोगात्परिकर्मिभिर्भक्षिरेवाऽऽहारणीयो न तु भ्ययं
 न च शूद्रैराहरणीयः । न च शूद्रैरेवाऽऽहरणीयो न तु विप्रैः स्मृतिषु स्पर्शस्यैव निषि-
 द्धत्वेनाऽऽहरणस्य सूतरां निषेधादिति वाच्यम् । एतस्य निषेधस्याकारणस्पर्शनि-
 षेधपरत्वेनैतन्निषेधपरत्वाभावात् ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रादीतैः कयक्रीतैः कर्म कुर्यान्पतत्स्यः ॥

इति शूद्राहरणनिषेधके शातातपवचन आदिपदेन सोमादेरपि संगृहीतत्वेन सोमा-
 आहरणस्यापि निषेधसिद्धेः । राजपदं राजोपचारै राजानयनं बोधयितुम् । ते च
 रश्चच्छात्रापप्रसेवकवाद्यबोधाद्याः । परिवेवेष्टि भोजयति-सोमात्मिकया देवतया भोजनं
 कृतमिति भावना कर्तव्या । पयसौदनेनेत्यापस्तम्बः । पयसोपसिक्तैनौदनेनेति तदर्थः ।
 तथा चोपयं मिलितमेव द्रव्यं द्रव्यभेदो न विवक्षितः । अन्यथा चकार उक्तः स्यात् ।
 पायसौदनेनेति पाठे पयसि शृत औदनो ग्राह्यः । अत्र सूत्रान्तरे विशेषः—राजान-
 माहार्यं प्रत्यहं प्रातःसायमाक्रयाजमः सोमाय राज्ञ इति राजानं संपूज्य पायसौदनेन
 परिवेवेष्टीति । अत्राऽऽवाहनादिविसर्गान्तबोडशोपचारान्मिकैव पूजा । आवाहनं विमा
 पूजाया असंभवात् । विसर्जनं विमा कयाद्यसंभवात् । नहि यावत्पर्यन्तं देवतासत्त्वं
 तावत्पर्यन्तं कयः कण्डनादिकं च संभवति । या तु तत्र तत्र राजशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते
 सा च भावनामात्रपरा ज्ञेया । अत्र तु पूजनविधानादेवतात्वाभावात् विसर्जनमावश्यकं

[१३० पटलः] गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यानसमेतम् ।

९८९

कम् । अन्यथा कथादिनिर्वाहो न स्यात् । आवाहनं विना पूजनमनुपपन्नमिति कृत्वाऽऽवाहनमप्यावश्यकम् । अत एव विसर्जनमपि । यद्यपि विसर्जनस्यापि षोडशो-
पचारास्तर्गतत्वेन पूजासंपादकत्वात्संपूज्य परिवेष्टीत्यनेन पूजोपचारान्तर्गतविसर्ज-
नोत्तरभावित्वं भोजनस्य प्राप्तं तथाऽपि विसर्जनानन्तरं देवताभावाभावेन परिवेषणान्त-
र्भावद्विसर्जनात्पूर्वमेव परिवेषणं कर्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे नैवेद्यपदार्थो भिन्न एव । परिवे-
षणं तु महोपहारस्थानोयमिति । अथवा संपूज्येत्यनेन दीपान्तैव पूजोच्यते । पाय-
सौदनेन परिवेष्टीति नैवेद्यार्थमेव । अस्मिन्कल्पे न पृथक्महोपहारः । अवशिष्टो-
पचारास्त्वनन्तरं भवन्त्येव ।

तदीक्षासु निवर्तते ।

तत्परिवेषणं दीक्षासु दीक्षासंबद्धादिवसेषु, बहुवचनं त्र्यादिबहुदीक्षाभिप्रायेण ।
तेनैकस्यामपि दीक्षायां परिवेषणनिवृत्तिरस्त्येव । निवर्तते निवृत्तं भवति । अनेन
बहुवचनेनेदमपि ज्ञायते बहुदीक्षापक्ष एव मुख्यः क्लेशबाहुल्यादिति । नहि क्लेशबाहुल-
तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति यथा लोके पाटनमन्तरेण विषमव्रणानां नोपशान्ति-
स्तद्वत् । न च ज्योतिष्टोमे ब्रह्मं नाश्नाति ज्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तं
तस्य दुःखात्मकत्वेन परिशीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात्, दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कार-
त्वाभावाद्यनमानस्य न युक्तमिति वाच्यम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं
दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वाभिसंस्कारस्वसंभवात् ।
अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारैरेवोदाहृतं यदा वै दीक्षितः कृशो भव-
त्यथ ■ मेध्यो भवति यदाऽस्मिन्नन्तरं किञ्चिन्न भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य
कृष्णं क्षुषोर्नश्यत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ स मेध्यो
भवति पीवा दीक्षते कृशो यजते यदस्याङ्गानां भीयते मुहोत्येव तदिति विज्ञायत
इति । मीयते क्षीयत इत्यर्थः । जैमिनिनाऽपि तपश्च फलसिद्धत्वाल्लोकवत् । वाक्यशेषश्च
तद्वदितिसूत्राभ्यामुक्तम् । चकारो या(राद्या)जमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवदिति सूत्रा-
द्याजमानपदं वचनलिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते । तथा च तपश्च याजमानमिति वाक्यं
भवति फलसिद्धत्वात्फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनेन फलसाधकत्वात् । लोकव-
ल्लोकसिद्धमेतद्यः फलभोक्ता ■ एव तपः कर्तेति । वाक्यशेषश्च तद्वादित्वस्यार्थस्तु
वाक्यशेषोऽपि लौकिकप्रमाणतुल्योऽस्ति ■ केवलं लौकिकप्रमाणमात्रमिति । अनेन
तपसो दुःखात्मकत्वेन परिशीतपुरुषैरेव कर्तुमुचितं दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कार-
त्वाभावः । अतो न यजमानस्य युक्तमिति शङ्का परिह्रियते । एतत्सूत्रद्वयं तृती-
याध्यायेऽष्टमे पादे वर्तते । वाक्यशेषो यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ स मेध्यो
भवतीत्यादिः । ननु पुरस्ताद्दीक्षाभ्य इत्येतावतैव दिक्षादिवसेषु अर्थाभिवृत्तौ सत्या-

मयं निषेधो व्यर्थ इति चेत्सत्यम् । तस्य दीक्षादिवसस्यतिरिक्तकथादिनाम्प्राक्प्राय-
णीयादिवसेऽपि कर्तव्यताज्ञापनार्थत्वेन वैश्वर्याभावात् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अत्र
राजानमाहृत्य पयसौदनेन परिवेषयन्त्याक्रयादिति । अत्रेत्यस्य द्वादशसंभारयजुर्हो-
मानन्तरमित्यर्थः । आक्रयादित्यनेन दीक्षादिवसेष्वपि परिवेषणं प्रापितं तावन्मात्रमनेन
निषिध्यते । सूत्रे परिवेषेष्टीत्येकवचनाद्यजमान एव न पत्नी न चर्त्विजः । प्रथमे दीक्षा-
दिवसेऽपि आहारणपरिवेषणे भवत एव । तद्दीक्षासु निवर्तत इत्यनेन सूत्रान्तरप्रासदी-
क्षादिवससंमन्धिसायां कालिकपूजनपरिवेषणमात्रनिवृत्तिः कियते । एतेनैकदीक्षापक्षे
निषेधस्य निरवकाशत्वापत्तिः परिहृता भवति । प्रायणीयादिवसेऽपि प्रातरेव पूजन-
परिवेषणे भवतो न तु सायम् । आक्रयादित्यनेन क्रयात्प्रागेव तत्कर्तव्यतायां सिद्धार्था
कयोत्तरं तन्निवृत्तेरर्थत एव सिद्धत्वात् । अत्र सक्षेपं पश्येत्पुनरेव राज्ञ उपस्थानं
कर्तव्यम् । यथारूपमितर इत्यनेन विनियुक्तमन्त्राणां छिक्कानुरोधेन विनियोगः
कर्तव्य इत्यर्थस्य सूत्रकृता प्रदर्शितत्वात् । आपस्तम्बोक्तरीत्या विनियोगस्तु सूत्र-
कृतैव ज्ञापनेन निराकरिष्यमाणत्वात् भवति । देवयजनाध्यवसानोत्तरं वोपस्थानम् ।
सक्षेत्यादयः शब्दा अग्निवायुसूर्यवाचकाः । सप्ताविशब्दास्तप्तामेवोपस्थानमिति
विद्यारण्याः ।

ब्राह्मणानामेवानृत्विजः षोडशैकैकशो वृणीते ।

ब्राह्मणानामेव स्मृतित आर्त्विज्ये सिद्धे पुनर्ब्राह्मणवचनमादरार्थम् । अपवा
तस्माद्ब्राह्मणपेययाज्यार्त्विजोऽन इति श्रुतेः सन्निवेष्यापि वागपेययाजिनः प्राप्तिरत्र
शक्तिरासाध्यायम् । अथवा सप्तदशम्य ऋत्विग्भ्योऽन्ये चमसाध्वर्यवस्तेषामनृत्वि-
जामपि ब्राह्मणानामेव चमसाध्वर्यूणां वरणविध्यम् । आर्त्विज्यं प्रयाणामपि वृणीतां
विद्वत्त्वाविशेषात् । याजनं ब्राह्मणस्येति स्मृत्युक्तस्तु नियमः पुरुषार्थ इति न तदतिक्रमे
क्रतुवैगुण्यमिति प्राप्ते यज्ञं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति यज्ञे
सूत्रकारस्मरणं कत्वर्थत्वेनैव नियमबोधकम् । अत एव रामायणे—

सन्निवो याजको यस्य षण्डालः स विशेषतः ।

कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ इति ।

सुरा देवताभूता ऋषय ऋत्विग्भूता इत्यर्थः । देवताया अभोक्तृत्वात्क्रतुवैगुण्य
एव तात्पर्यम् ।

तथा—राजयाजकयाज्यस्य विनश्यति यथा हविः ॥

इत्यपि वचनं क्रतुवैगुण्यबोधकमेव । एतेन सन्निवोऽदिदृश्युपजीविनोऽपि निरस्ताः ।
ब्राह्मणानामार्त्विज्यमित्यत्र छिक्कान्यपि ब्राह्मणानामिव हविरित्येवमादीनि द्रष्टव्यानि ।

तस्माद्वाङ्मनानामेवाऽऽस्त्वित्यमिति सिद्धान्तः । वाङ्मनवचनमापद्यपि सन्नियादिनि-
वृत्त्यर्थमिति मीमांसकाः ।

द्विजोत्तमानामास्त्वित्यं न तु सन्नियवैश्ययोः ।

वाङ्मनास्त्वित्यनियमः कर्त्तव्येनापि हि स्मृतः ॥ इति मिश्राः ।

द्वादशाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिरपि प्रभुत्वादास्त्वित्यं सर्ववर्णानां स्यादिति सूत्रे-
णाऽऽह । कात्यायनोऽपि वाङ्मनः ऋत्विजो मक्षप्रतिषेधादितरयोर्दर्शनाच्चेति । तद्वै
नावाङ्मनः पिबेदग्नौ ह्यधिभ्रमन्ति तस्मान्नावाङ्मनः पिबेदिति मक्षप्रतिषेधादित्यर्थः ।
एवं च सन्नियवैश्ययोर्भागस्थ होमविधानं न मक्षमिति मक्षप्रतिषेधात्सिध्यति ।
द्वयोर्वै देवा अहैव देवा अथ ये वाङ्मनाः शुश्रूषास्तोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां
होवा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां वाङ्मनानां शुश्रूषामनूचानानामाहुति-
मिरेव देवाः श्रौणीति (?) दक्षिणामिर्मनुष्यदेवान्वाङ्मनानिति । वाङ्मनानामेवाऽऽ-
स्त्वित्यमित्येतस्मिन्नर्थे दर्शनमेतत् । दक्षिणाशब्दः परिक्रमार्थे वर्तते । तेन वाङ्मनाना-
मेवाऽऽस्त्वित्यमिति ।

स्मृतिरपि—यण्णां तु कर्मणामस्य श्रीणि कर्माणि जीविका ।

अध्यापनं याजनं च विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

यण्णां कर्मणामिति निर्धारणवृत्तौ । अस्य विप्रस्य । पूर्वत्र तस्यैवोपक्रान्तत्वात् ।
जीवनानिर्वाहेऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः कर्तव्याः । जीवननिर्वाहे तु न । अकरणे
प्रत्यवायो नास्तीति भावः । अर्पेया ये स्वकीयमूर्षि जानन्ति । तथा च बाधुल्वैस्त्वा-
नसौ—अर्पेयान्वृणीते ये स्नानधृञ्जानन्तीति । एतेनप्रज्ञातबान्धवानां निवृत्तिः ।
शुश्रूषांस्तथाऽऽर्पेयाः । एष वै वाङ्मनः ऋषिरर्पेयो यः शुश्रूषानिति श्रुतेः । ऋषयो
मन्त्रद्वारः । तथा च नैरुक्ताः—ऋषिर्दर्शनास्तोमान्दर्शित्वोपपन्नवस्त्यदेनास्तपस्य-
मानान्नन्न स्वयंभ्वयामर्षत् ऋषयोऽपवन्तद्वर्षाणामुचित्वमिति । आदशमाहपुरुषादभ्य-
वच्छिन्नमार्षं येषां त आर्पेया इत्यपि लक्षणं केचिदाचार्याः प्राहुः । शुश्रूषान्तार्प-
वेदत्रयाध्यायी सार्पस्वशास्त्रामात्राध्यायी वा । वाङ्मनानर्पेयानित्यन्वेषां शास्त्रान्तरो-
क्तानामृत्विग्लक्षणानामुपलक्षणम् । तान्यत्र प्रदर्श्यन्ते । तत्र धर्मसूत्रम्—नाननूचा-
नमृत्विजं वृणीते न पणमानमिति । साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता वाऽनूचानः ।
न, अनूचानः, अननूचानः । अननूचानमृत्विजं न वृणीते । नाप्येतापदेयमिति
परिभाषणमित्यर्थः । द्वौ नञावनूचानवरणस्यात्यन्तापश्यकतां बोधयतः । धर्मसूत्रे
वचनभोषासनहोमपार्षणस्थाळीपाकवैश्वदेवादिष्वप्येतादृश एवत्वमितिज्ञापनार्थम् । एते-
नैतेषु ऋत्विक्कर्तृकताऽपि पसेऽस्तीति ज्ञायते । शाङ्खायनोऽपि—आर्पेयान्यूनोऽनूचाना-
स्त्वित्यजो वृणीते सोमेन यक्ष्यमाणश्चतुरः सर्वान्वेति । भरद्वाजोऽपि—वसन्ते ज्योतिष्टोमेन

यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानां वैद्यानृत्विजो वृणीते युनः स्थविरान्वाऽनूचानान्कृहीनानूर्ध्ववाच
इति । आपस्तम्बोऽपि—ब्राह्मणानां वैद्यानृत्विजो वृणीते युनः स्थविरान्वाऽनूचानानूर्ध्व-
वाचोऽनकृहीनानिति । युनस्तरुणात् । तेषामेव प्रकृतोपयोगात् । अत एव न जीर्ण-
इयाः (नतिवृद्धाः) । ■ ■ बालाः । त्रिंशद्वर्षोत्तरं षष्टिवर्षपर्यन्तं स्थविरत्वम् । एताभ्यां
कर्मकरणसामर्थ्यं लक्ष्यते । बालवृद्धयोः क्रियासु पाठनं न स्यादिति युवस्थविरग्रहणम् ।
नामनूचानमृत्विजं वृणीत इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनम्, अनूचानो द्विविधो वेदानूचानः
कर्मानूचानश्च, तत्र केवलवेदानूचानोऽशक्तेरर्थाभिपिद्धः, केवलकर्मानूचानस्य शक्त-
त्वात्प्राप्तिः स्यात्तस्मा मा भूत्किं तु द्विविधानूचानस्वरहितस्यापि निषेधो यथा स्यादित्ये-
तदर्थम् । मार्गोदनपगतोऽनूचान इति सरद्व्याजः । एतेनोभयविधानूचानस्यापि संग्रहः
प्रदर्शितः । ऊर्ध्ववाच उरः कण्ठः शिर इति त्रिस्थानकरणसमर्था वाग्मेषां त ऊर्ध्ववाचः ।
अनकृहीना अविकलाङ्गाः । आश्वलायनः—ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनातिरिक्ताङ्गान्ये-
मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ताद्यून ऋत्विजो वृणीत इत्येक इति । यथोक्तं पुरस्ता-
दित्यनेन प्रदर्शितं सूत्रं तु ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषसमनुष्ठितविद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च
कर्मभिर्घोषाभ्युपगतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः पितृत इत्येक इति । आश्वलायनब्राह्मणायणावपि—
ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो वाग्म्यन्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गो द्वयसतोऽनतिकृ-
ण्णोऽनतिश्चेत इति । ऋतौ यजन्तीत्यृत्विजः । तथा च निरुक्तम्—ऋत्विङ्नामान्युत्त-
राण्यष्टावृत्तिक्लस्मादीरण ऋग्यज्ञा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुघात्री भवतीति वेति ।
छन्दोगश्रुतौ प्रकारान्तरेणापि निर्वचनमुक्तम्—प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजा-
येधेति स आत्मन्यृत्यमवश्यत ■ ऋत्विजोऽस्मृत यद्वित्यादसृजत । तद्वत्विज ऋत्वि-
कत्वमिति । ऋत्विग्दधृगित्यनेन ऋत्विक्शब्दो निष्पाद्यते । आर्षेयानूचानो व्याख्यातौ ।
सात्विति प्रशंसायाम् । चरणशब्देन कर्म । तथा च साधुचरण इत्यस्य प्रशस्तकर्म-
त्वर्थो भवति । वाग्मी वक्तुं समर्थः । संस्कृतवाक्य शब्दार्थन्यायावगम्ये वाचः
संस्कारः । यो हि संस्कृतां वाचमुदीरयति स वाग्मी, यो बहुतरं वचनमनर्थकं न
भाषते सोऽपि वाग्मी । वाचो ग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः । यो हि बहुतरमनर्थकं
भाषमाणः स न वाग्मी । स तु वाचालो वाचाट इत्युच्यते । आलजाटचौ बहुभाषि-
णीति पाणिनिस्मरणात् । कुत्सित इति वक्तव्यमिति वार्त्तिकात्कुत्सितार्थ एतौ प्रापयौ ।
यो हि पृष्ठः सन्प्रतिवचनं न्यायेन ददाति मतिद्वैध उत्पन्ने संशयच्छेत्तेति निर्गलि-
तोऽर्थः । ऊनमेव न्यूनं न्यूनान्वङ्गानि यस्य स न्यूनाङ्गः, न न्यूनाङ्गोऽन्यूनाङ्गः । अति-
रिक्तमधिकमङ्गं यस्य सोऽतिरिक्ताङ्गः, नातिरिक्ताङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गः । अङ्गानां न्यूनत्व-
मतिरिक्तत्वं च सामुद्रिकशास्त्रोक्तपुरुषलक्षणसिद्धम् । प्रमाणे प्रमाणे द्वयं द्वयं समं यस्य
स द्वयसस्तस्मादप्यन्यूनातिरिक्ताङ्ग इत्यर्थः । प्रमाणे द्वयसञ्दमन्मात्रच इति पाणि-
निमुत्रात्प्रमाणेऽर्थे द्वयसञ्चरत्ययः । तस्मात्तसिः । केवलाद्वयसञ्चरत्ययात्तसिश्चानन्दसः ।

नातिकृष्णोऽननिकृष्णः । नातिश्रेतोऽनतिश्रेतः । कृष्णश्वेतशब्दौ वर्णवाचिनौ वयो-
वाचिनौ च नातिनालो नातिवृद्ध इति । यावत्स्यापि लक्षणमाहृतुः—यावत्प्रथमै-
स्त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यात इति । याव्यो यथा यजमान इति यावत् । सोऽपि एवंलक्षणो
भवति यादृग्लक्षणा ऋत्विजः । प्रथमैर्वा त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातो भवति लुप्तविभाषं
सूत्रम् । गुणग्रहणं क्षत्रिवैश्ययोर्विभाषं सर्वं गुणा ग्राह्या इत्येतदर्थम् । बोधायनः—
अर्धत्विजां वरणं विज्ञायते ब्राह्मणा ऋत्विजो योनिगोत्रश्रुतवृत्तसंपन्ना अविगुणाङ्गा
अत्रिकिणिनो न परिस्त्राक्रान्ता नान्तगा नान्त्य(न्त)जा नाननूचाना न हालेय[वालेय]-
पुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोढकानो नानुजावरद्विप्रवरा आक्षिरसोऽध्वर्युर्वासिष्ठो ब्रह्मा विश्वा-
मित्रो होताऽध्यास्य उद्गाता कौषीतकः सदस्यो वसिष्ठा भूवक्षिरसो वा योनिवृत्त-
विद्याः प्रमाणमित्येके तांश्चेद्वृणीताव्यापञ्चाङ्गानेव वृणीताकुनस्त्रिमध्वर्युमकिलासिनं
ब्रह्माणमपण्डं होतारमकरालमुद्गातारमशिपिविष्टं सदस्यमिति । योनिः परिशुद्धयोनिः,
गोत्रं सद्गोत्रं, श्रुतमध्ययनं, वृत्तमाचारः । एतैः संपन्ना युक्ताः । अविगुणाङ्गा अवि-
कलाङ्गाः । अत्रिकिणिनः, त्रयः किणा येषां सन्ति ते त्रिकिणिनस्तद्विज्ञाः । किणा
आघातादिना जातानि देहगतचिह्नानि । अत्रत्यत्रिकिणशब्देन मल्लयुद्धसंज्ञाहार्थो-
रफोटनज्याघातभारादिवहेनैकत्वज्ञाः किणा विवक्षिताः । एतादृशकिणमध्य एकेनापि
किणेन युक्ता न भवेयुरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अविहितकार्येषु भूयोभ्यासजनित-
चिह्नयुक्ता अपि न भवेयुरिति बोध्यम् । न परिस्त्रातिक्रान्ताः, परिस्त्रा मर्यादा समुद्र-
वेत्ता तामतिक्रान्ताः समुद्रघातिनो न भवेयुरित्यर्थः । नान्तगाः, अन्तं प्रत्यन्तं देशं
म्लेच्छदेशमिति यावत् । तं गच्छन्तीत्यन्तगाः, ते न भवेयुरित्यर्थः । अन्तमित्युपलक्षणम्,
गच्छन्ति शूद्रस्त्रियं गच्छन्तीति यावत् । तेऽपि न भवेयुः । अन्तमित्युपलक्षणम्,
अगम्यां स्त्रियं ये गच्छन्ति तेऽपि न भवेयुरिति । नान्तजा अन्तजाः पूर्वोक्तदेशजा-
तास्ते न भवेयुरित्यर्थः । ये शूद्रस्त्रियामुत्पन्नास्तेऽपि न भवेयुः । नाननूचाना अननू-
चाना अश्रोत्रिचास्ते न वरणीयाः । हलेन कृषिं कृत्वा ये जीवन्ति ते हालेयाः ।
वालमूर्णाप्रकीर्णकादिकं विक्रीय ये जीवन्ति ते वालेयाः ।

कन्यादानसमये—अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ।

इत्यभिसंधानेन दत्तायां पुत्रिकायां जाताः पुत्रिकापुत्राः । परक्षेत्रे जारेणोत्पन्नाः
परक्षेत्राः । विवाहसमय एव मात्रा सह गर्भस्य सन्नेव दत्तः सहोढः । कन्यायामवि-
वाहितायामेव जातः कानीनः । अनुजस्य गुणभूतो ज्येष्ठ आनुजावरः । एकस्मिन्गोत्रे
उत्पन्नोऽपरस्मिन्गोत्रे दत्तो द्विप्रवरः । एतान्हालेयादीन्ऋत्विक्त्वेन न वृणीतेत्यर्थः ।
वसिष्ठा भूवक्षिरसो वेत्ययं पक्षस्तत्तद्वैविधिशिष्टविभागभावे द्रष्टव्यः । यद्यन्मुख्यानां
गोत्रं तदेव तत्तद्गुणस्थानां पुरुषाणां त्रयाणां त्रयाणाम् । इदं च मुख्यानां गोत्रनियम-
पक्षे । योनिः परिशुद्धयोनिः । वृत्तमाचारः । विद्या वैदिकविद्या च प्रमाणं वरणयो-

भ्यताप्रयोजकमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । अकारः कर्मकौशल्यसंग्रहार्थः । तान्यो-
निवृत्तविद्याकर्मकौशल्यसंपत्तान्वादि वृणीत तदाऽव्यापन्नाङ्गानेव वृणीतेत्यर्थः । योन्या-
दिग्रहणं नागोन्नयनम् इतिज्ञापनार्थम् । कुनली कुत्सिता ये नस्तरत्नद्वान्, तद्भिन्नोऽ-
कुनली । किलासः कुष्ठविशेषस्तद्वान्, तद्भिन्नोऽकिलासो । षण्डो नपुंसकस्तद्भिजः ।
करालो वर्षरस्वरो विकराळमुल्लस्य तद्भिन्नोऽकरालः । शिपिविष्टो रोगविशेषः ।
अध्वर्यादीनामकुनस्त्वित्यादिप्रदर्शनमत्यन्तापत्तावपि एतद्दोषविशिष्टाः सर्वथैव तत्तद्वि-
श्वस्ये परित्याज्या एवेतिदोषाधिक्यज्ञापनार्थम् । कुनस्तोऽभ्युपलक्षणं क्षतर(स)हित-
हस्तत्वस्य ।

स्मृत्यन्तरे—रजस्वलायां भार्यायामार्त्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।

यात्रामभ्युनिधिक्षानं वर्जयेत्तत्पतिः सदा ॥ इति ।

गर्भोऽपि—सुरकर्म तथाऽऽर्त्विज्यं यात्रामभ्युपक्रमेव च ।

देवतार्त्वा परगृहे सागरस्नानमेव च ॥

श्राद्धभुक्तिं वर्जयेच्च यदि पत्नी रजस्वला । इति ।

शाक्यायनिः—रजस्वलापतिर्यात्रामऽर्त्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।

सिन्धुक्षानं तथाऽभ्युपक्रमं सुरकर्म विवर्जयेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—रजस्वलाऽङ्गना यस्य गर्भिणी वा यदा मनेत् ।

न यज्ञे वरणे योग्यो गालको मुनिरब्रवीत् ॥ इति ।

यज्ञग्रहणमाधानादिश्रौतकर्मणां गार्ह्यस्मार्तकर्मणां चोपलक्षणम् ।

देवलः—महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् वा(चाऽऽ)चरेत् ।

आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा ॥ इति ।

एतत्सपिण्डनात्प्रागिति केचित् । तदुत्तरमपीत्यन्ये ।

संग्रहे—तैलज्जकर्णाटकलिहवक्त्रसंबन्धिनो माधुरियाश्च विप्राः ।

श्राद्धे विवाहे खलु यज्ञपाके न पूजनीया अपि शंभुतुर्याः ॥ इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

यत्तु कौर्मै—नैकगोजे हविर्देयाद्यथा कन्या तथा हविः ।

इति तच्छ्राद्धप्रकरणपठितत्वात्तद्विषयमेवेति स्मृतिव्याख्यातारः । चौधायनः—

सर्वोऽभ्युत्थिवगृहं वासः परिव्राज्य शुचिः पूतो नेष्यो विषाप्ता मद्यचारी सहकारि-
त्यय आचतुर्धादभिसमीक्षमाण इति ।

संग्रहे—युक्ताः सदाचाररता वेदवेदाङ्गपारगाः ।

धम्मासुवादिरहिताः श्रद्धापाखण्डवर्जिताः ॥

शान्ता दान्ता अनुचाना आर्वेया वाग्मिनस्तथा ।

अनङ्गहीना धर्मिष्ठाः साधवः सत्यवादिनः ॥

ब्रह्मचर्ययुताः स्नाताः कुशलाः सर्वकर्मसु ।

ईक्षमाणा आचतुर्थ्यं कर्माण्यहतपाससः ॥

शुचयो ब्राह्मणाः पूता ऋत्विजः कर्मसु स्मृताः । इति ।

ऋतौ विहितकाले यजन्ति यागानुकूलव्यापारं कुर्वन्तीति ऋत्विक्शब्दार्थः । यागस्य
द्रव्यत्यागरूपस्य यजमानकर्तृकत्वादिति ध्येयम् । तत्र ऋत्विक्शब्दप्रवृत्तौ वरणमात्रं न
निमित्तं चमसाध्वर्युष्यतिप्रसङ्गात् । नचैवं सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञकतोः सप्तदशार्त्विज
इति सप्तदशसंख्याविरोधोऽपि नात्रास्ति नच सप्तदशार्त्विज इति वचनं दर्शपूर्णमास-
योऽन्वयत्वात्तुर्मास्थानां पञ्च पशुबन्धस्य षट्सौम्यस्याध्वरस्यार्त्विजानेकदेशसंख्यैव
सप्तदशत्वात्मिकेति स्तोतुमवयुत्यानुवादः । तथा च वरणमात्रं निमित्तभावात्
चमसाध्वर्युष्यप्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । महासंख्यानुपादानं यत्र यत्र तत्रैवा-
वयुरयानुवाद इत्यस्य नियमस्यैकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते इत्यादिषु सर्वेषु
सत्येव (!) प्रकृते महासंख्यानुपादाने स्वेकदेशसंख्यात्वस्यैवाप्रतीतिरवयुत्यानुवादस्य
इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा ऋत्विजं वरणमात्रं न निमित्तमिति । तर्हि किमिति
चेदिति उच्यते तस्यैवाभावात्तदपि वक्तुमशक्यम् । नच मध्यतःकारिणां चमसाध्व-
र्यव इति समाख्यया चमसाध्वर्युषां तत्तद्वत्त्ववर्णीयतया यजमानकर्तृकवरणाभावा-
द्ब्रह्मादिष्वनुवृत्तं चमसाध्वर्युष्यो निवृत्तं यजमानकर्तृकवरणत्वमेवास्त्विति वाच्यम् ।
तत्तद्वत्त्वित्वं च निषेधार्थकरणमात्रेण समाख्योपपत्त्या तेषामपि यजमानकर्तृकवरण-
सत्त्वेन वरणस्य च कुत्राप्युत्पत्तिकृतत्वात् अदर्शनेन च चमसाध्वर्युष्यावृत्तत्वाभावात् ।
तर्हीतोऽन्यत्र किमिति साङ्गप्रसिद्धभावया भीषयति नाहं विधेमे ब्रह्मादिगतवरणविशे-
षत्वाभावात् । स च चमसाध्वर्युवरणकरणरूपमग्नताडिक्कबलात्कल्पः । तच्च लिङ्गं रदिव-
पदमेवेत्यग्रे वक्ष्यते । इदमेवासुख्यमृत्विक्स्वमित्यप्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मादिष्वनुवृत्तं चम-
साध्वर्युष्यो निवृत्तं वरणावान्तरसामान्यम् । ऋतुयजनमपि ब्रह्मादिगतमेवास्त्विकृता-
ब्दस्य निमित्तं हतिहरशब्दस्यैव पशुगतं हतिहर्तृत्वम् । एवं च प्रसिद्धावयवत्वात्सं-
ख्याश्रुतेर्लघुयजनविशेषनिमित्तक एव ऋत्विक्शब्दः । एवं च प्रसिद्धावयवशक्तित्वात्,
अदृष्टशक्त्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः, ऋत्विग्दृष्टमिति कर्तरि कृत्वा निपातनशास्त्रविरोधः,
ऋत्विग्यज्ञाकुच्यत इति स्मृतिविरोधश्च न भवति । सप्तदशत्वश्रुतिश्चोपपादिता भवति ।
वरणविधौ च प्रसिद्धपदार्थको भवति । यावदुक्तं भवति यानकान् वृणीते इति ताव-
द्वत्विजो वृणीत इति । तेन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वम् । वरणनिमित्तकत्वे तु यूपविषद-

प्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्ययसम्भवं स्यात् । नचैतन्व्यायम् । अध्वर्यादिशब्दानां तु प्रसिद्ध्यभावाच्च एवाध्ववसायादेव होतृत्वाध्वर्युत्वादिभिः क्रतुस्वामिपारिकल्पितास्त एव होत्रध्वर्यादय इति । तस्मात्प्रसिद्धावयवत्वात्संख्याश्रुतेऽर्तुवजनविशेषनिमित्तक एवातिवृत्तशब्द इति । एवं च चमसाध्वर्युत्पत्तिप्रसङ्ग इत्येतद्वारितं भवति । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । एतत्सर्वमाह तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिः—कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषादिति न परिसंख्यानमिति च । यद्यप्यध्वर्युसूत्रार्थस्तु अविशेषात्, न विद्यते विशेषो यत्र तदविशेषं तस्मात् । इदं च कर्मकार्यादित्येतस्य विशेषणम् । कर्मकार्यात्कर्मकरस्य भावः कर्मकार्यं तस्मात्कर्मकर्तृत्वात् । अविशेषात्तु स्वात्कर्मकार्यात्सर्वेषां चमसाध्वर्युसंहितानामृत्विक्त्वमिति पूर्वसूत्रार्थः । न चमसाध्वर्युध्वर्युत्विक्त्वं ब्रह्मादिगतृत्विक्त्ववत्तास्ति सप्तदशसंख्यापरिसंख्यानमिति उत्तरसूत्रार्थः । उद्धोयमुद्गायतीत्युद्गाता, इत्याद्याः कर्मनिमित्ताः संज्ञाः । ब्रह्मादिषु तु कर्मणो बृंहणात्, अव्येक्षणो न बन्धनान्निर्यमादिति यावत् । स ब्रह्मेत्यादिव्युत्पत्त्या ब्रह्मादयोऽपि होताऽध्वरं युनक्तीध्वर्युः, अग्निर्देवानावहति अग्निमग्न आवह सोममावहेत्येवमग्निना देवानावाहयतीति, अध्वरं युनक्तीत्यत्र कर्त्तृन्तरसंज्ञायां सति यावद्भिर्धेन प्रयोगकार्यं निर्वर्त्यते तत्र तावन्त इति कार्यतः कर्तृणां परिमाणं स्यात्, न त्वेतावन्त इति नियमो विशेषानवगममिति सूत्रार्थः । वरणकाले कर्मनिमित्तज्ञासंभवेन वरणनिमित्तत्वमेव वक्तव्यम् । नष्टेकस्मिन्पुरुषे बहूनि वरणानि समवयन्ति दृष्टार्थत्वात् । नहि वृत्तस्य वरणं दृष्टार्थम् । तेन वरणानां तन्निमित्तानां च संज्ञानामसंकीर्णविषयत्वाच्चावद्वरणं यावत्संज्ञं च कर्तृभेदः कर्माङ्गम् । एतत्सर्वं तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिराह तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यान्नियमोऽविशेषादिति । अतस्तावत्संख्यैः कर्तृभिर्ज्योतिष्टोमनिर्वृत्तिः । एतेनैकस्यैव पुंसः षाचकञ्चावकवत्कर्म कुर्वतः संज्ञेति निरस्तं प्रवृत्तिसमये सत्सुतरकालं चैतासां संज्ञानां श्रवणाभावात् । वरणं ह्यप्रवृत्ताभ्यर्थनं तच्च सत्रेऽर्थलोपाश्लिष्यते । वरणाभावेऽपि अध्वर्युर्गृह्णति दोक्षयित्वेत्यादिव्यवहारस्तु दृश्यते । स च संकल्पनिमित्तत्वस्वीकारं विनाऽनुपपन्न एवेत्यवश्यं संकल्पनिमित्तत्वं स्वीकार्यमेव । प्रकृतावपि हि संकल्पो निमित्तमेव । यो हि विषयमात्रो नेच्छति न स होत्रध्वर्यादिर्भवति । तस्मात्प्रकृतौ वरणविधानात्तन्मिश्रः संकल्प एव निमित्तम् । सत्रेषु संकल्पमात्रं तत्राध्वर्यादिशब्दप्रयोगदर्शनात् । नचैवं वैरूप्यादशोभनमिति मन्तव्यम् । प्रमाणबलाद्दोषशस्यैव शोभनत्वात् । नहि सत्रे होत्रध्वर्यादिशब्दानां गौणत्वे किंचिदप्रमाणमस्ति । अपाप्यत्यन्तमैकरूप्येण भाव्यमित्याग्रहस्ततः संकल्प एव निमित्तं य एव कर्तृपक्रमे तदौपधिकं होत्रध्वर्यादिभावमारमनः संकल्पयति स एव होत्रध्वर्या-

दिशब्दैरुच्यते । तथा च वक्ष्यति कर्मकार्यस्त्वेवामृत्विक्त्वमित्यधिकरणे धार्तिककारः
सत्रेषु स्वर्यकर्तृकत्वाद्भरणभरणधोरनपेक्षितधोरप्रहणाद्विनैव ताभ्यामवैगुण्यमिति । तत्र
योऽव्यतामत्रिण होतृत्वाध्वर्युत्वादिसिद्धिः । तत्र जैमिनिसूत्राणां मध्ये पूर्वसूत्रमर्थात्क-
र्तृपरिमाणं स्यादन्विषमोऽविशेषादिति कृते मध्ये कानिचिदन्वयानि सूत्राणि कृत्वाऽन-
न्तरं कर्मकार्यस्त्वेवामृत्विक्त्वमविशेषादिति सूत्रं कृतम् । अत्रार्थिकशब्दो मुख्यवि-
कपर एव । षोडशानामेवाग्रिमसूत्रे परिगणनात् । यत्र सप्तदशस्य सप्तदशस्थापि परि-
गणनेन तस्यापि मुख्यविकत्वात्तत्परोऽपि । नच चमसाध्वर्यूणां समन्त्रकवरणसत्त्वा-
भ्युत्थमेव विवक्तव्यमस्त्विति वाच्यम् । चमसाध्वर्यूणां नित्योपयुक्तत्वेन तत्सहितानामेव
संख्या ग्रहणे कर्तव्ये षोडशसंख्योपादानस्य विरुद्धत्वापत्तेः । एवं वासिकसप्तदश-
संख्योपादानस्यापि । अत एव प्रसिद्धावयवत्वात्संख्याश्रुतेऽर्थाप्यजनविशेषनिमित्तक एव-
र्विकशब्द इति मीमांसकैः सिद्धान्तितम् । समन्त्रकं वरणं तु पूर्ववरणभावेऽपि वाच-
निकमहत्त्वार्थम् । स्वतन्त्रवरणस्य विहितत्वादिदमप्यवगम्यत ऋत्विग्भ्यो भिक्षा एव
चमसाध्वर्यव इति । तथा च तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिः—चमसाध्वर्यवश्च
तैर्व्यपदेशादिति । चमसाध्वर्यवश्च भिक्षा मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्र-
काणां चमसाध्वर्यव इत्युच्यन्तिः सह भेदव्यपदेशादिति सूत्रार्थः । मन्त्रलिङ्गादध्व-
र्यवत्वमेतेषां यथाऽऽदित्यो मुख्यो रक्षयोऽङ्गीभूतास्तथा चमसाध्वर्यवोऽध्वर्य-
वभूता इति । अध्वर्युणा केवलेनैकदा सर्वचमसहोमस्य कर्तुमशक्यत्वात्तच्छेषत्वेन
वरणमेतेषाम् । अत एव चमसाध्वर्यव इति संज्ञा । अत एव च होत्रध्वर्यादिगतो
विशेषो यः स तत्र नास्तीति कल्पितम् । अत एव च गौणमृत्विक्त्वम् । एतेषां
संख्यां च वक्ष्यति सूत्रकार एव सर्वेषां प्रतिपुरुषं चमसाध्वर्यव इति । तृतीयाध्याये
सप्तमे पादे जैमिनिरपि—उत्पत्तौ तु बहुत्वश्रुतेरिति । चमसाध्वर्युन्वृणीत इत्युत्पत्तौ
बहुत्वे श्रुते नह्य एव चमसाध्वर्यव इत्यर्थः । दशत्वं लिङ्गदर्शनादिति च ।
स्थिते बहुत्वे कियन्तो नह्य इत्यनियमं ब्रित्वे वा प्राप्ते चमसदशत्वाद्दशमिस्तावद्भवेत्-
व्यम् । आधिक्ये प्रमाणामावाद्दशैवेति । नचैकेन पुंसा हस्तद्वयेन द्वयोश्चमसयोर्होतुं
शक्यत्वात्कथं चमसदशत्वेऽपि चमसाध्वर्यूणां दशत्वमिति वाच्यम् । मा हीषादेक
एव द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति शास्त्रान्तरे निषेधेन दक्षिणाचारेण कर्तव्यमिति
नियमेन च हस्तद्वयेन होमायोगादिति भावः । दशपेये ज्यातिष्टोमविकृतिभूते दशं
दशैकैकं चमसमनुपसर्पन्तीति विशिष्टे दश चमसाध्वर्यव इति दशत्वानुवादरूपलि-
ङ्गदर्शनात्प्रकृतौ दशत्वं भवतीत्यर्थः । नच गौणमप्यृत्विक्त्वं चमसाध्वर्यव माऽस्त्विति
वाच्यम् । सर्वधार्तिकत्वाभावे समन्त्रकवरणानुपपत्तेस्ताद्विना चमसवागकर्तृत्वासंभवात्,
अतर्थात्तामार्थं तत्त्वस्थावश्यमङ्गीकरणीयत्वाच्च । इदं ज्ञापयितुमेव विगुह्यहणं कृतं
सूत्रकृता । मुख्यविकत्वाभावाज्जपामिप्रजननादि तानुपपत्तादिकं च यदं तेषां न भवति ।

नक्षत्रं नियमो ये समन्त्रकं वृतास्त एव मुख्या अस्मिन् इति । दर्शपूर्णमासादिषु तदभावापत्तेः । इष्टापत्तौ तु मुख्ययागकर्तृत्वानुपपत्तिः । अत इदं सिद्धं भवति चमसाध्वर्युषु मुख्यमृत्विक्त्वं नास्त्येवेति । षोडशवचनं सत्रस्यन्वावृत्त्यर्थं चतुर्णां वरणपक्षेऽपि अमन्त्रकवरणवत्स्वपृथक्त्वं तुल्यमेवेतिप्रदर्शनार्थं वा । तेनामन्त्रकवरणवत्तामपि व्रतचर्या भवत्येव सर्वत्रेति सिद्धं भवति । एकैकश इति वचनं समुदायेन वरणं व्यावर्तयितुम् । इदं वरणं लौकिकं भिन्नेव । अग्रे पुनर्वृणीत इतिवचनोपादानात् । अत एकैकश इति वचनमपि संगतं भवति । अन्यथा समन्त्रकवरणे मन्त्रभेदाद्वैतस्यार्थस्य सिद्धावेकैकश इतिवचनस्य वैधर्ष्यापत्तेः । होत्रकवरणे प्रतिप्रस्थात्रादिवरणे च तत्तद्वातिवृत्तानां तत्तन्मन्त्रेणनिर्देशात्समन्त्रकवरणेन केवलेनैवमैत्रावरुण इति नाम, एतस्य ब्राह्मणाच्छंसीत्यादिमन्त्रेभ्यो ज्ञातुमशक्यत्वेन निर्वाहासंभवादमन्त्रकवरणमावश्यकमेव । इदमप्येतेन ज्ञातं भवति सर्वाभ्यजमानगृहं प्रति सोमप्रवाक आनीय तत्राऽऽमन्त्रणं कुर्यादिति । इदं च प्रथमं वरणं सर्वेषां समाभमेव । द्वितीयं समन्त्रकं वरणं तु चतुर्णां वरणपक्षे चतुर्णामेव । महस्विग्न्यतिरिक्तानां तु पूर्वणैव वरणेन सिद्धिः । होत्रादीनां द्वितीयं लौकिकवरणं तु मन्त्रसंस्कारार्थमपेक्षत एवेति द्रष्टव्यम् ।

होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुच्च होतारोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्ट्रोच्चेता चाध्वर्यवो ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यशीघ्रः पोता च ब्रह्माण उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता मुब्रह्मण्यश्चोद्गातारः ।

होतार इति मैत्रावरुणाच्छावाकग्रावस्तुत्स्वपि होतृसंज्ञासिद्ध्यर्थं, फलं यदप्रतिरथं द्वितीयो होतित्यत्र मैत्रावरुणस्य होतृग्रहणेन ग्रहणम् । सर्वेषां समन्त्रकवरणपक्षे ग्रावस्तुद्वरणे होतृवरणमन्त्रप्रवृत्तिश्च । अध्वर्यव इति प्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रोजेतृष्वपि अध्वर्युसंज्ञासिद्ध्यर्थं, फलं तामध्वर्यव उद्गृह्णन्ति चतुरोऽध्वर्यून्भोजयेदित्यादिषु प्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रोजेतृणां ग्रहणम् । प्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रवरणेऽध्वर्युवरणमन्त्रप्रवृत्तिश्च । उद्गातार इति प्रस्तोतृप्रतिहर्तृमुब्रह्मण्येष्वपि उद्गातृसंज्ञासिद्ध्यर्थम् । फलं प्राञ्चमुद्गातारो द्रोणकलशं ग्रावस्वध्वर्युहन्त्यधोक्षमुपकर्षंसीत्यादिषु प्रस्तोतृप्रतिहर्तृग्रहणम् । प्रस्तोतृप्रतिहर्तृमुब्रह्मण्यवरण उद्गातृमन्त्रप्रवृत्तिश्च । सर्वकर्तव्यताऽपि पदार्थानुष्ठाने गणकम एव भवति न मुख्याश्चत्वार आदौ ततोऽर्धिनश्चत्वारस्ततस्तृतीयिनश्चत्वारस्ततः पादिनश्चत्वार इत्येवं क्रमो भवति । होतारोऽध्वर्यवो ब्रह्माण उद्गातार इति संज्ञाचतुष्टयकरणसाधारणं प्रयोगनं द्रष्टव्यम् । एतेनानुक्रमणेनेयताऽप्यवधृता । चमसाध्वर्यूणामृत्विक्त्वमप्येतेन वारितं भवति । षोडशस्विजः क इत्याकाङ्क्षाऽप्येतेन पूर्यते । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिरपि नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगादिति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां वदाम्यशीघ्रे

यदाति ब्रह्मणे ददातीत्येवं वक्षिणाभिः सहाऽऽज्ञानेऽग्नीष ऋत्विजे ददाति ब्रह्मण
ऋत्विज इत्यादिपर्यवसानात्सामानाधिकरण्यलक्षणो य ऋत्विक्शब्दरूपश्रुतिसंयोगस्त-
स्मादग्नीषमृतीनामेवैविकत्वमिति नियमः स्यादिति सूत्रार्थः ।

सदस्यः सप्तदशः ।

सप्तदशवचनमेतस्यापि होत्रादिवन्मुख्यमेवैविकत्वं न तु यमसाध्यवन्मुख्यमित्यक्त्वा-
भाव इतिप्रदर्शनार्थम् । समन्त्रकवरणविधायके सूत्रे उद्गातुवरणोत्तरं सदस्यवरणस्य
विहितत्वात्तत्क्रमेणैव वरणं न तु षोडशस्त्विवरणोत्तरम् । सदस्यं महात्विजं पञ्चमं
कौषीतकिनः समामनन्तीति भरद्वाजः । ब्राह्मणानां वैयानृत्विजः सप्तदशैकैकशो वृणीत
इत्येतावतैव सदस्यसंग्रहे सिद्धे पृथक् सूत्रकरणमित्यत्वमेतस्य ज्ञापयितुम् । उक्तं
चैतदापस्तम्बाश्रयायनाभ्याम्—सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्तीति । सद-
स्यप्रयोजनमाह तुस्तत्रैव स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति । उपद्रष्टृत्वं साध्वसाध्वनुसंधा-
तृत्वम् । आश्रयायनः सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्तीत्युक्तत्वेतस्मिन्नर्थे
प्रमाणीभूतां श्रुतिमुद्गाजहार तदुक्तमृग्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ।
सदस्यसत्त्वे स्वशाखायामप्यस्ति छिद्रं सदस्या अतवोऽभवसिति । अत्र नहुवचनमृतु-
बहुत्वानुसारेण । नौघायनोक्तं सदस्यचतुष्टुं तु नाभिमताचार्यस्य । सदस्यः सप्तदशः
प्रसदस्यस्येत्येकस्यैव प्रदर्शनात्, ध्रुवगोपनार्थं राजपुत्रस्य स्वतन्त्रतया विधानाद्विज्ञात् ।

अथर्त्विजो वृणीते ।

मन्त्रैरिति शेषः । अथशब्दः सर्वैवग्लौकिकवरणानन्तर्यार्थः । तेन होतुर्लौकिकं
वरणं कृत्वा तस्यैव समन्त्रकं वरणमनन्तरमेव कर्तव्यम् । एवमध्वर्यादीनामित्येवंरूपः
पदार्थानुसमयोऽत्र न भवति किंतु काण्डानुसमय एवेति सिद्धं भवति । मुख्यस्वद्योत-
नार्थश्च । तेन पितृभूतमनुष्यभूतस्त्विक्षंभि प्रतिष्कृतु समन्त्रकं वरणं भवत्येव मन्त्रसं-
स्कारलाभायैत्यपि सिद्धं भवति । मनुष्यभूतपितृभूतदेवभूतत्वभेदेन त्रैविध्यमृत्विजां
शाध्यायनिनोक्तम्—स्वेनैव कर्मणि कर्मणि वृता ये ते मनुष्यभूताः पित्रादिभिर्वृतास्त एव
स्वेनैवाङ्गीकृता ये ते पितृभूताः स्वेनैव यावर्ज्जीवकर्मणि वृता ये ते देवभूता इति ।
एवं स्वरूपमपि तेनैवोक्तम् । अत्रर्त्विक्शब्दे गौणमुख्यसाधारण एवेत्यवश्यं स्वीकर्त-
व्यम् । अन्यथा तेषां व्रतवर्षायावः समन्त्रकवरणानुपपत्तिश्च स्यात् । मुख्यमृत्विक्त्वं तु
षोडशसप्तदशान्यतरसंरूपोपधानस्य विरुद्धत्वापत्तेर्नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तमेव प्राक् ।
पूर्ववरणं लौकिकम् । इदं समन्त्रकं मन्त्रजन्यादृष्टसंस्कारसिद्ध्यर्थम् । लौकिकस-
मन्त्रकवरणयोः कमस्तु भिन्नो भिन्न एव । होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको यावस्तुदि-
त्यारभ्य सदस्यः सप्तदश इत्यन्तेन सूत्रेणोक्तो लौकिके वरणे कमः । मन्त्रक्रमानुरो-
धेन समन्त्रकवरणे कम इति द्रष्टव्यम् ।

अग्निर्देवो दैव्यो होता स मे होताऽस्त्वित्युपाशु दैव्यः
होतारं वृणीतेऽसौ मानुषस्तः होतारं वृण इत्युच्चैर्मानुषम् ।

दैव्यं देवसंनन्धिनं, मानुषं मनुष्यसंनन्धिनम् । असाविति यः शब्दस्तस्य स्थाने
होतुः पित्रादिभिर्व्यवहाराय भूमि कृतं तद्गृह्णाति । तच्च शर्मन्तं शर्मन्तं ब्राह्मण-
स्येति बौधायनोक्तेः शर्मन्तं ब्राह्मणस्य येन व्यवहित्यत इति वासिष्ठसूत्राच्च । येन
व्यवहित्यत इति नाक्षत्रादिनाम्नां शर्मन्तताया व्यावृत्त्यर्थम् । वरणं नाम संमानना-
ध्यर्थनपूर्वकं स्वकर्तव्यकर्मणि आर्तिवज्यकरणानुशूलप्रवृत्तिसंपादनं, तत्र सम्प्रत्यक्षं
संस्कारविशेषार्थम् । अग्निर्देवो दैव्यो होता स मे होताऽस्त्विति दैव्यहोतृवरणमन्त्रः ।
असौ मानुषस्तः होतारं वृण इति मानुषहोतृवरणमन्त्रः । लिङ्गादेव दैव्यहोतृवरणा-
र्थत्वे पूर्वमन्त्रस्य सेत्स्यति सति पुनर्वचनं हेतुप्रदर्शनार्थं यतो दैव्यो होताऽत उपांशु
वृणीत इति । एवमुच्चैर्मानुषमित्यत्रापि । यद्यप्युपांशुशब्दस्य दैव्यहोतृवरणेऽन्वयः
प्रतीयते तथाऽपि उपांशुशब्दस्य स्वरपरत्वात्तस्य च मन्त्रधर्मत्वाद्वरणरूपक्रियाया-
मन्वयासम्भवेन वरणरूपक्रियाकरणीभूते मन्त्रेऽन्वयो होयः । तथा चैवं वाक्यं भवति
अग्निर्देव इति मन्त्रमुपांशुक्त्वा दैव्यं होतारं वृणीत इति । एवमुत्तरत्रापि ।

एवमितरेषूपपाशु दैव्यं वृणीत उच्चैर्मानुषम् ।

एवमितरेष्वित्येतावतैव दैव्यमानुषवरणसिद्धौ दैव्यं वृणीते मानुषमिति पुनर्वचनं
दर्शपूर्णमासान्निध्यमन्त्रकवरेणऽयमेव दैव्योऽग्निर्होता मानुषश्चेत्यभिधानपूर्वकत्वमाव-
श्यकमितिज्ञापनार्थम् । एवमितरेषु दैव्यं वृणीते मानुषं चेत्येतावत्युच्यमान उपांशु-
स्वोच्चैष्टुयोर्निवृत्तिः स्यात्ता वारयितुं तयोर्वचनम् । इतरेषु अध्वर्यादिषु ऋत्विजेषु ।

आदित्यो देवो दैव्योऽध्वर्युः ॥ मेऽध्वर्युरस्त्वसौ मानुषस्तम-
ध्वर्यु वृण इत्यध्वर्यु चन्द्रमा देवो दैव्यो ब्रह्मा स मे ब्रह्माऽ-
स्त्वसौ मानुषस्तं ब्रह्माणं वृण इति ब्रह्माणं पर्जन्यो देवो
दैव्य उद्गाता स मे उद्गाताऽस्त्वसौ मानुषस्तपुद्गातारं वृण
इत्युद्गातारमाकाशो देवो दैव्यः सदस्यः स मे सदस्योऽ-
स्त्वसौ मानुषस्तः सदस्यं वृण इति सदस्यमापो देवीर्देव्या
होत्राश्चसिन्धस्ता मे होत्राश्चसिन्धः सन्त्वमी मानुषास्ता-
न्होत्राश्चसिनीर्वृण इति होत्रकान्द्रमयो देवा दैव्याश्च-
यसाध्वर्यवस्ते मे यमसाध्वर्यवाः सन्त्वमी मानुषास्तान्-
यमसाध्वर्यवृण इति यमसाध्वर्यम् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु तं वृण इति परोक्षनिर्देशाद्विज्ञाह्वरणं किंचिद्धारकं न साक्षादिति गम्यते । स
चोपस्थितत्वात्सोमप्रदाक एवेत्यभिप्रायेण भाष्यकारेण तदनुवाचिभिः प्रयोक्तारैश्च

सोमप्रवाकद्वारा वरणभुक्तं तद्दानवाधनाम्नारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यन्मानं प्रतीचा-
दितिकात्यायनसूत्रविरोधादुपेक्ष्यम् । नचैवं मन्त्रगतस्तच्छब्देन परोक्षनिर्देशोऽसंगतः
स्यादिति वाच्यम् । तच्छब्देन दैव्यं होतारमग्निं परामृश्य युष्मच्छब्दार्थं मनस्यनुसंधाय
तच्छब्दार्थयुष्मच्छब्दार्थयोरभेदेन तं दैव्यं होतारमग्निं स्वमेवाहं वृण इत्येतादृशा-
र्थभिद्धावसंगतस्वपरिहारसंभवात् । एवं च कात्यायनसूत्रविरोधः परित्यक्तो भवति ।
अदःशब्दस्तु तत्तन्नामग्रहणार्थं प्रयुक्तः । विहितं चासाविति नाम गृह्णातीत्यावेदन-
प्रकरणस्येन सूत्रेणादःशब्दस्थाने नामग्रहणम् । होत्रध्वर्युजसोद्गातृशब्दार्थाः प्रागेव
वर्णिताः । सदसि भवः सदस्यः । अत्र भवमं सत्ता विद्यमानत्वमिति यावत् । योगरूढं
पदम् । विगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । अनेन सदस्यशब्देन सदस्येवैतस्योपवेशनमिति बोध्यते ।
अथ ■ सदसि साधुस्तस्यै हितो वा सदस्य इति । सदःशब्देनात्र सदोमण्डपव-
त्कृत्स्नं कर्म लक्ष्यते । तद्गृह्णत्वात्साधुत्वं हितत्वं वा द्रष्टव्यम् । होत्रं हवनसाधनं
वषट्कारस्तथा उच्चैः शंसन्ति वदन्तीति होत्राशंसिनः । नच होतरि स्वयं निषण्ण
यजत इत्यस्मिन्पक्षे यजमानाध्वर्योऽप्यतिप्रसङ्गः । होत्रकवरण एव होत्राशंसिपरणव-
न्त्यस्योक्तत्वेन मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रश्च होत्रका
इत्यनेन मैत्रावरुणादिषु षट्सर्वेव होत्रकशब्दप्रवृत्तेर्देशितत्वेन होतरि यजमानाध्वर्यो-
ऽप्यतिप्रसङ्गाभावात् । तथा च होतृयजमानाध्वर्युणां न होत्राशंसिशब्देन ग्रहणम् ।
एतेन होतृयजमानाध्वर्युणां स्वस्वमन्त्रेण वृत्तत्वेऽपि होत्राशंसिलिङ्गकमन्त्रसं-
स्कारसिद्ध्यर्थं पुनर्वरणमिति शङ्काऽपि निरस्ता भवति । अमी इतिशब्दोऽदः-
शब्दस्य प्रथमावहुवचनम् । अमी इत्येतस्य शब्दस्य स्थाने समासेन प्रथमान-
हुवचनेन शर्मान्तानि नामानि षण्णां होत्रकक्रमेण गृहीत्वा मानुषास्तान्होत्राशंसि-
नीर्वृण इति वृणुयात् । यथा केशवशर्भनारायणशर्ममाधवशर्मगोविन्दशर्मविष्णुशर्म-
कृष्णशर्माणो मानुषास्तान्होत्राशंसिनीर्वृण इति । सर्वान्ते वा शर्मशब्दः सकृदेव ।
मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्र इत्येवं क्रमोऽत्रानुसंधातव्यः ।
एवं च (न) इतिवहुवचनान्तो युष्मदर्थश्च । एवं चमसाध्वर्युवरणमन्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
अत्रापि होत्रध्वर्युजसोद्गातृयजमानसदस्यमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टच्छावाकाग्नीध्रा
इत्येवं चमसाध्वर्युवरणे क्रमो ग्राह्यः । चमससंनम्बिनोऽध्वर्यवश्चमसाध्वर्यवः । धार्यधार-
कमावरुणोऽत्र संवन्धः । तच्च धारणं होमाद्यर्थम् । प्रतिप्रस्थात्रादीनां तु तत्तन्मुख्यार्थ-
व्यन्त्रेण । तच्च प्रतिप्रस्थातुरध्वर्युमन्त्रेण, प्रस्तोतुरुद्गातृमन्त्रेण, अतिर्स्तुरुद्गातृमन्त्रेण, प्राव-
स्तोतुर्होतृमन्त्रेण, उनेतुरध्वर्युमन्त्रेण, सुब्रह्मण्यस्योद्गातृमन्त्रेणेति प्रतिप्रस्थात्रादीनामध्व-
र्यादिशब्दैरेव वरणम् । नच प्रतिप्रस्थात्रादिपरिज्ञानार्थमध्वर्यादिशब्दोत्तरं प्रतिप्रस्था-
त्रादिशब्दप्रयोगोऽप्यस्त्विति वाच्यम् । प्रतिप्रस्थात्रादिपरिज्ञानस्य लौकिकवरणेनैव
आतरवेन मन्त्रस्वरूपविषयकाधिकशब्दप्रयोगस्याप्रयोजकत्वात् । होत्रकवरणान्तरं

प्रतिप्रस्थात्रादीनां वरणम् । ततश्चमसाध्वर्यूणां, गौणचमसाध्वर्यूर्वात्विगपेक्षया प्रति-
 प्रस्थात्रादीनां मुख्यार्त्विक्त्वेन तेषामेव पूर्ववरणस्य युक्तत्वात् । राज्ञः पूजनानन्तर-
 मृत्विजां निमग्नार्थं सोमप्रवाकोऽवश्यं वरणीयः । सोममृत्विगस्य आर्तिपञ्चमवृ-
 त्त्यनुकूलव्यापारं निश्चेतुं वक्तुमीति सोमप्रवाकः । एतस्मादेव नाम्नः सोमप्रवाकप्रयोजन-
 मवगतं भवति । साध्वस्केष्वश्वरथाः सैक्षीरद्वयः । ससोमप्रवाका विधावन्तीति
 लिङ्गमपि सोमप्रवाकसत्त्वे । छाट्यायनद्राष्ट्रायणमरद्वाजाश्वलायनैर्मित्यमेवास्मात्प्राप्तिः ।
 अतः सोमप्रवाक ऋत्विजामामग्नार्थमवश्यं वरणीयः । स च तूष्णीमेव मन्त्रानुपदे-
 शात् । तस्य गन्धादिभिः पूजनं तस्मै यथाशक्ति दक्षिणादानं च । दक्षिणाकाले वा
 दक्षिणादानम् । सोमप्रवाकवरणादिप्रयोग इत्यम्—राजपूजनानन्तरमस्मिन्कृतौ त्वं
 सोमप्रवाको भवेति वृत्वा नादमिति तेनोक्ते तं गन्धवस्त्रादिभिः संपूज्य सोमप्रवाकाऽऽ-
 र्धेयस्य ऋत्विगस्यः सोमं प्रवृहीति यजमानस्तमाह । यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्तं
 तं यथोक्तगुणमुपेत्य सर्वाभ्यजमानगृहं प्रत्यानीय तत्राऽऽमग्नार्थं कुर्यात् । तत्राऽऽम-
 ग्नार्थवाक्यमित्यम्—अमुकशर्मणः सोमो भविष्यति तत्रभवता हौत्रं कर्तव्यमाध्वर्यवं
 कर्तव्यं ब्रह्मत्वं कर्तव्यमौद्धारं कर्तव्यं प्रशाखीयं प्रतिप्रस्थानं ब्राह्मणाच्छंसियं प्रास्तो-
 त्रमच्छावाकीयं नेष्ट्रीयमाशीघ्रीयं प्रातिहर्षं प्रावस्तुतीयमोमेत्रं पोत्रीयं सौमह्मण्यं कर्त-
 व्यमिति सदस्वपक्षे सादस्यमिति । होत्राभ्यञ्ज इत्यस्मिन्सूत्रे होत्राशब्देन होत्रका
 एव गृह्यन्ते । तथा च प्रशास्तुब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाप्रोमेत्र्य एव च्छप्रत्ययो
 न प्रतिप्रस्थानुप्रस्तोतृप्रातिहर्षुक्षेतृसुब्रह्मण्येभ्यः । प्रावस्तुच्छब्दात्तु वृद्धाच्छ इत्यनेन
 च्छप्रत्ययः । ब्रह्मशब्दात्तु ब्रह्मणस्तत्त्व इति सूत्रेण त्वप्रत्ययः । होत्रध्वर्युद्वातृशब्देभ्यस्तु
 सामान्यतोऽणोवेति द्रष्टव्यम् । तत्र को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेत्येकः प्रश्नप्रकार
 आपस्तम्बाश्वलायनाद्युक्तः । प्रत्युत्तरवाक्येष्वाश्वलायनेन विशेष उक्तः कल्याणैः सह
 संप्रयोग इति । कल्याणोऽमुको यज्ञः कल्याणा अमुकशर्मण्यय ऋत्विजः कल्याण्यो
 गानो दक्षिणेति । अन्यः प्रश्नप्रकार आपस्तम्बेनोक्तः—तं पृच्छति क ऋत्विजः के
 याजयन्ति कश्चिद्वाहीनः कश्चित् न्यस्तमार्त्विज्यं कश्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इति च्छन्दो-
 गब्राह्मणं भवतीति । अत्र विकल्पं सूचयितुं छन्दोगब्राह्मणग्रहणम् । ऋत्विक्परीक्षा
 तावरपतितयाजित्वादियजमानदोषशङ्कानिरासार्था । वर्तमानार्त्विक्परीक्षाऽपि संप्रज्ञान-
 र्हेत्वशङ्कानिरासार्था । अहीनदक्षिणापरीक्षा तु अल्पदक्षिणे कृतावहीने च याजननिषेधा-
 देव । यथोक्तमाश्वलायनेन न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिणस्येति । अप्रश्नप-
 सेऽपि परीक्षाऽऽवश्यकयेव । आर्त्विग्याकरणे प्रत्याख्यानप्रकार उक्ती छाट्यायन-
 द्राष्ट्रायणाभ्यां सोमप्रवाकमकरिष्यजमः सोमाय राज्ञ इति प्रत्याचक्षीत महन्नेऽवोच

इति करिष्यन्प्रतिमन्त्रयेनेति । भारद्वाजमतान्वयाजविष्यतोऽपि जपो नित्यः । पशुपालः
 प्रेष्या धाता शमिता ध्रुवगोपो दोग्धा सोमविक्रयी हविष्येवणाधैका स्त्री, अग्नीधोमी-
 यार्थेध्मावर्हिर्नयनार्थे द्वे, प्रसर्पका उपगताश्चेत्यत्रैवोपकल्पयितव्याः । आलब्धव्यानां
 पशूनां दक्षिणार्थगवादिप्राणिद्वयाणां दोहार्थानां गवां राजवहनार्थान्दुहोश्च संरक्षण-
 कर्ता पशुपालः । वैश्योऽयम् । तद्वृत्तित्वात् । प्रेष्याः प्रेषार्थकर्तारः सनीहारादयो
 व्रतप्रदातारः परिकर्मिणश्च । सानि याञ्चालब्धं धनं तथे हरन्ति ते सनीहाराः । एतेन
 ज्ञायते पूर्वमेव कल्पार्थं द्रव्यं याचितं भवति । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या वैते । सनी-
 हारविषये विशेष उक्तो द्वेषे नौधायनेन—अथ सनीहारान्प्रहिणोतीत्यन्यत्रोपशूद्रयो-
 रिति नौधायनोऽन्यत्रोत्रैरिति शास्त्रीकिः सर्वान्यज्ञसिद्धय इत्यौपमन्यव इति । धाता
 यज्ञसामधीरक्षको ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा । शमिता पशुसंज्ञपनकर्ता । स च
 ब्राह्मणः शूद्रो वा । नाहुं शमित्रे तं स ब्राह्मणाय ददाति यद्यब्राह्मणो भवतीतिसूत्रात् ।
 नाहुं शमित्रे यजमानो ददाति । तं बःहुं स शमिता ब्राह्मणाय ददाति यदि स्वयम-
 ब्राह्मणो भवतीति सूत्रार्थः । एतस्मादेव छिन्नाद्विषयतिरिक्त एवायम् । पराकावर्त-
 तेऽध्वर्युः पशोः संज्ञाप्यमानादिति वचनादध्वर्योरसामर्थ्यादध्वर्युपुरुषाणां मध्य एकस्य
 द्वयोः सर्वेषां वा कार्यानुसारेण पशुसंज्ञपनकर्तृत्वम् । तत्रैकस्मिन्प्रतिप्रस्थातैव संनि-
 हितत्वाद्वा वैत्प्रतिप्रस्थातृनेष्टारौ त्रयश्चेदुक्तेता चेति द्रष्टव्यमिति नैमिनिमतम् ।
 तथा च तृतीयाध्याये सप्तमे पादे तत्सूत्रे शमिता च शब्दभेदात् । शमयति पशुं
 हिनस्तीति शमितृशब्दार्थः । अत्र यद्यपि शमित्रस्याऽऽध्वर्यवसमारूपानादध्वर्योरेव
 शमितृत्वं युक्तं तथाऽपि संज्ञाप्यमानात्पशोरध्वर्योः पराकावृत्तिवचनेन तस्य शमितृत्वा-
 नुपपत्तेश्चप्रत्यासन्नः प्रतिप्रस्थात्रादिः कश्चिच्छमिता भवतीति । नचैवं क्लेशम चार्थं
 वैकर्तनं च शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः स्यादितिवचनविरोध इति वाच्यम् ।
 यदि यजमानोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिः स्यादित्यर्थकरणेन विरोधाभावात् । नचैवं शमित्रं
 चैव विप्राणामितिनिषेधकत्रैवार्थिकः शमितेति कुलाढः शमितेतिविधायकवचनद्वयवि-
 रोध इति वाच्यम् । एतासां स्मृतीनामध्वर्युपुरुषासंभव एव प्रवृत्तिसंभवेन विरोधपरि-
 हारस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तत्र ऋत्विजः शमिता ध्रुवगोपो दोग्धा सोमविक्रयीति
 सूत्रकृतैव प्रदर्शितास्तेषामुपकल्पनं सिद्धमेव । आपस्तम्बमरद्वाजदिभिरुपमातृणामप्यु-
 क्तत्वात्तेषामप्युपकल्पनं सिद्धमेव । इनरेषां तूपकल्पने याज्ञिकमतेऽपि न नियम इति
 द्रष्टव्यम् । ध्रुवगोपस्तु मीमांसकमतेऽपि राजपुत्रो गोपायतीतिवचनादन्य एव । एवं
 च तस्योपकल्पनं नियतम् । शमितृस्तु याज्ञिकमत उपकल्पनं न मीमांसकमते । विहि-
 तत्वाद्गोभुरपि उपकल्पनम् । सोमविक्रयिणः कर्मान्तःपातित्वात्तस्य सर्वमतेऽन्यतु-
 योपकल्पनम् । पशुपालादीनामुपकल्पने विकल्पगात् (?) शमितृध्वर्यवादिवदुत्पत्ते-
 रभावादुत्पत्तिकालिकसंज्ञासंभवाभावादिति । नहि संज्ञामात्रं मेदकं किंतुत्पत्तौ श्रुता ।

नचेयं संज्ञोत्पत्तौ श्रूयते वरणाभावेन शमितुरध्वर्त्वादिबहुस्पत्तेरमावात्समाज केवस्त-
ज्ञाऽत्र भेदिकेति भावः । सूत्रार्थस्तु शमिता चर्त्विगम्यो मित्रः शमितेति शब्दमेवात्र-
करणाद्वा । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । प्रकरणमाध्वर्यवप्रकरणे शमिता पशुकण्ठे
निगृह्णातीति । उत्पश्यसंयोगं च ब्राह्मणामावे । कलौ तु शामित्रं चैव निप्राणामिति
शामित्रकर्मकरणनिषेधाच्छूद्र एव । ध्रुवग्रहसंरक्षणकर्ता ध्रुवगोपः । स च रामपुत्र
इति सूत्रकारेण प्रागेवोक्तम् । अतः सन्निधौ दोषा व्रतप्रवर्धार्थं दोहनकर्ता । स
च ब्राह्मणः शूद्रो वा । अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्र इत्यग्निहोत्रसंबन्धिदोहन एव
शूद्रनिषेधान्मन्त्रानियमः । अयं च शूद्रो गोप एव । स्पृतौ सच्छूद्रौ गोपनापिताविति
तस्य सामान्यतः समीचीनत्वोक्तेस्तद्वृत्तित्वाच्च । ब्राह्मणो दोहनकर्ता चेत्समीचीनत-
रमेव । सोमविक्रयी कौत्सः शूद्रो वेति सूत्रकारेण प्रागुक्तमेव । सोमविक्रयणं तथेति
कलौ सोमविक्रयस्यापि निषेधाच्छूद्र एवेदानीम् । अयं च ऋत्विग्यतिरिक्त
एवेत्युक्तमेव प्राक् । हविष्येषणार्था स्त्री ब्राह्मणी दासी वा । अग्नीषोमीया-
र्थेधनहनार्थाऽग्नीषोमीयार्थवर्हिह्नार्था च रूपेव ब्राह्मणी । प्रसर्पन्तीति प्रस-
र्पका यज्ञेऽर्थसंशये निर्णायकाः । एते ब्राह्मणा एव दक्षिणाप्रतिग्रहीतृत्वात् ।
तेषामुपवेशनस्थानं तु यावत्पर्यन्तं प्राग्वंशे कर्म तावत्पर्यन्तं प्राग्वंश एव । अग्निप्रण-
यनप्रभृति तत्तत्समीपप्रदेश एव । यत्र यज्ञे शिक्षा विद्वांस उपविशन्ति तेष यज्ञसमे-
त्युच्यते । तदुक्तं राजधर्मेषु—

समास्तु तिस्रो विज्ञेया धर्मस्थैका च कर्मणः ।

तथा राजसभेत्येता विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥ इति ।

धर्मशब्देन व्यवहारः प्रायश्चित्तं बोध्यते । तदर्थं या कल्पिता शाळा सा धर्मस्य
सभा । इयमेका सभा । य परं कर्मार्यं यज्ञादिकर्मार्यं या शाळा सा कर्मसभेत्युच्यते । इयं
द्वितीया । राजा यत्र विप्रैः पारिवारकैर्मठादिभिश्च सहित उपविशति सा शाळा राज-
सभेत्युच्यते । इयं तृतीया सभा । एतास्तिव्यः सभा विद्वद्भिर्ऋषिभिः परिकीर्तिताः
कथिता इत्यर्थः । सभासंज्ञक्योक्ता बृहस्पतिना—

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—यत्र धर्मं विनिर्णेतुं विद्वांसश्चतुरादयः ।

उपविष्टा भवेयुश्चेतदा ज्ञेया सभेति सा ॥ इति ।

यज्ञार्थशालोपविष्टा विद्वांसः शिक्षा ब्राह्मणा अत्र प्रसर्पकशब्देनोच्यन्ते । ते च विप्रभू-
तव्य इति ब्रह्मव्यम् । यज्ञमारम्भाऽऽन्तं शाळायां नियमेनैतैरुपवेशनं कर्तव्यं कर्मसाधना-

यम् । उपगतातर ऋत्विजां मध्ये ये केचन वरवराध्या इत्युक्तमेव प्राक् । अहोरात्रे पशु-
पाक्यौ, मुहूर्ताः प्रेष्या अभवन्, मृत्युस्तदभवत् । शमितोम्रो विशां पतिः, ध्रुवगोपः
सहोऽभवत्, आकृतिरपिनृत्वाभिः, इधमश्च ह सुधैम्य उभे तृष्णा चावहताधुमे इति
विश्वसुभामयनेऽनुक्रमणाल्लिङ्गादेतेषां कल्पनमत्रैव । न चाऽऽर्तवा उपगतातर इति लिङ्गा-
देतेषामपि भिन्नत्वेनोपकल्पनमस्ति इति वाच्यम् । तेषां सर्वमत ऋत्विगमेदस्यैव सिद्ध-
त्वेनोपकल्पनासंभवात् । भीमांसकमत आर्तवा उपगतातर इत्यस्या अर्थानुदत्तेन वज्र-
हस्तः पुरंदर इत्यादिवस्त्वार्थे प्रामाण्याभावाजोपगानुणां भिन्नत्वं कल्पयितुं शक्नोति ।
याज्ञिकमते स्वार्थप्रामाण्यसत्त्वेऽपि वचनभेद इति द्रष्टव्यम् । यनमानस्यात्विजां च
चावस्कर्म व्रते भवति । तदुक्तं बौधायनप्रायश्चित्तसूत्रे—सर्वत्र यनमानस्यात्विजां च
चावस्कर्म व्रतमुपदिशन्तीति । तद्योक्तमाश्रयापनेन—न मांसमश्रीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा-
कृतोरपवर्गादिति । ऋत्विगपेक्षं बहुवचनम् । अन्योऽपि विशेषनिषेधो बौधायनप्राय-
श्चित्तसूत्रे—नर्त्विजामार्त्विज्यमन्यत्र विद्यते न महर्त्विजां समासो न सर्वत्र यनमा-
नस्याऽऽर्त्विज्यमन्यत्र सत्रादिति । यो होता सोऽध्वर्युरित्ययं समासः कुण्डपाविनाम-
यने विहितः । स तस्य सप्तवाच्यैव नान्यत्राहीनैकाहादौ । एवं यनमानस्याऽऽर्त्वि-
ज्यमपीति । ऋत्विजां मधुपर्केण पूजा कार्या । तत्र विश्वामित्रः—

संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।

असंपूज्य कारयेच्छेत्किंस्त्रिवेण स युज्यते ॥ इति ।

मधुपर्कार्हा धर्मसूत्रे—गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायार्थाय ऋत्विक्स्नातकः श्वशुरो-
राजा वा धर्मयुक्त इति । गौश्च मधुपर्कश्च गोमधुपर्को ताम्र्यामर्हो योग्य इत्यर्थः ।
एतादृशे समासे मधुपर्कान्तर्गतगोरपेक्षयाऽधिका गौर्देया भवति । वेदाध्यायोत्याचा-
र्यादिविशेषणम् । यद्याचार्यादयः कृत्स्नवेदाध्यायिनस्तदैव मधुपर्कार्धिका गौर्देया
नान्यदेति । एतेन ज्ञायते वेदैकदेशाध्यायिनोऽस्याचार्यादयः स्युस्तेऽपि केवलेन
मधुपर्केण पूज्या एवेति । अथवा गवा युक्तो मधुपर्को गोमधुपर्क इत्येवं समासः ।
अधिकगोदानामावस्तु सुतराम् । अन्यश्च धर्मसूत्रे विशेषः—आचार्यायस्विजे
स्नातकाय श्वशुराय राज्ञ इति । पारसंवात्सरादुपतिष्ठम्यो गौर्मधुपर्कश्चेतिपूर्वोक्तविशे-
षणविशिष्टानामाचार्यादीनां संवत्सरोत्तरं प्राप्तानामेतेषां गोयुक्तमधुपर्केण पूजा कार्ये-
त्यर्थः । अनेन सूत्रेणावधिप्रदर्शनं क्रियते । विद्यास्नातकविद्याव्रतस्नातकाम्यामेव
गौर्देया न केवलव्रतस्नातकाय । एतस्मात्सूत्रादिदं ज्ञायते पूर्वसूत्रे धर्मोपदेष्टृत्वादि-
धर्मसंपत्तिप्रयुक्तो मधुपर्क इति । तत्र धर्मोपदेष्टृर्मधुपर्क उपनयनोत्तरम्, ऋत्विजो
वरणोत्तरं, स्नातकस्य समावर्तनान्ते, श्वशुरस्य देहकोत्थापनान्ते, राज्ञोऽभिषेकान्त-
इति द्रष्टव्यम् । प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायात्, ऋत्विजो वृत्त्वा मधुपर्कमाह-

रोदित्याश्वशायनसूत्रात्, पुनः पुनर्वसु इति चन्द्रोगसूत्रात्, अथैतेऽर्था अश्विक्व-
श्वरपितृव्यमातुलाचार्या राजा स्नातकः मियागतोऽतिथिरिति संवत्सरं पर्यागतेभ्य
एतेभ्य एव कुर्याद्विवाहे वरायापस्विभ्यः कर्मणि कर्मणि वरातीति बौधायनसूत्रात् ।

असंपूज्य कारयेच्छेत्किस्त्वियेण स युज्यते ।

इति विश्वामित्रेण मधुपर्कपूजाया अकरणे दोषश्रवणाच्च प्रतीयज्ञम् । संवत्सरोत्तरं
देवभूतपितृभूतानामेवस्विजा कर्मव्यतिरिक्तकाल उपस्थितिः संभवति न मनुष्यभूतानां
कर्मव्यतिरिक्तकाल एतेषामश्विक्वत्वासंभवात् । वैजवापमते होत्रादिषु चतुर्ष्वश्विभ्य-
समावेशात्तद्व्यवतिर्ना पुत्रादीनामाशौचपातेऽन्ये तदीया आगमयितव्या इति । इदं
च देवभूतपितृभूतस्विक्वक्षे द्रष्टव्यम् । ऋत्विक्स्मरणप्रयुक्तमाशौचं याज्ये यस्मृता-
मुक्तं तद्देवभूतपितृभूतविषयकमेव । एवं याज्यस्मरणप्रयुक्तमाशौचं देवभूतपितृभूतेष्वेव
स्विभ्यु इति द्रष्टव्यम् । ऋत्विजामाशौचाभावो मधुपर्कोत्तरमेव ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानास्तु अश्विभः ।

पश्चादाशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ इति आध्यात् ।

यत्र मधुपर्को नास्ति तत्राऽऽशौचमस्त्येवेति स्वर्थात् । तत्राऽऽधानेष्टिपशुबन्धः
मधुपर्को नैव किंतु ज्योतिष्टोमादावेव स इति केचित् । समन्त्रकवरणस्य ज्योतिष्टो-
मादावेव सत्त्वान्मधुपर्कः, आधानेष्टिपशुबन्धः समन्त्रकवरणमावाप्त स इत्येतन्मता-
शयः । सर्वत्रापि मधुपर्क इति केषांचिनमतम् । समन्त्रकवरणस्यैव मधुपर्कनिमित्तत्वे
प्रमाणमात्र इत्येतन्मताशयः । तुच्छमेतन्मतं समन्त्रकवरणसंबद्ध एव मधुपर्क इति प्रद-
र्शयितुमेवस्विजो वृत्तेत्यनुवादकरणात्प्रयोजनान्तरस्य चासंभवात् । महादानादौ मधु-
पर्कस्तु वाचनिकः । वैखानसेनाऽऽधानेऽपि मधुपर्क उक्तः सोऽपि वाचनिक एव ।
किमिव वचनं न कुर्यात्कालि वचनस्यातिभार इति ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसम्प्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

इति वचने यद्यपि वरणस्यैव केवलमाशौचमावहेतुरयं प्रतीयते तथाऽपि वरणमधु-
पर्कयोः संबद्धत्वाद्वरणशब्देन मधुपर्कोऽपि गृह्यते । नातो गृहीतमधुपर्कस्येति नाक्षेण
विरोधः । अथ ऋत्विजामाशौचाभावो यावत्कर्म तावदेव ।

अश्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सन्निवृत्तिमन्त्राचारिदातृमहाविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

अप्राप्यापि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति वचनात् ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञ इति वचने गृहीतमधुपर्कस्येति वचनैकवाक्यत्वात् वरणं समन्त्र-
कमेवेति ज्ञेयम् ।

एतेन—यतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इतिविष्णुवचनबोधितानारम्भहेतुकं सूतकं लौकिकवरणवृत्तानामप्यस्त्येव । सूतकः
ग्रहणं सूतकोपलक्षणम् । गृहीतमधुपर्कस्य यजमानास्तु अश्विन इत्यश्विनशब्द-
अतुल्यजनविशेषनिमित्तक एव ग्राह्यः । तेन न यमसाध्वर्युभ्यो मधुपर्कः किंतु गन्धा-
दिभिः पूजामात्रम् । यजमानस्यापि यावत्कर्म तावदेवाशौचाभावः । अश्विना दीक्षि-
तानां चेत्यनन्तरोदाहृतवाक्यात् ।

न दीक्षिण्याः परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥ इतिवचनात् ।

दीक्षिणी दीक्षणीया । दीक्षितानामिति बहुवचनं सत्राभिप्रायेण । इदमपि प्रारम्भो-
त्तरमेव ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इतिवाक्यात् ।

अत्रापि प्रारम्भशब्दार्थः प्रारम्भो वरणं यज्ञ इतिवचनसिद्धवरणात्मक एव ।
संकल्पोत्तरं वरणात्प्राक्पेक्षया विराम एव । नान्दीश्राद्धं तु पूर्वकृतमेवैकान्वेशतिदिन-
वर्धन्तमुपयोगाय भवति ।

एकविंशत्यहर्हस्ते विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट्चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इतिवचनात् ।

दीक्षितस्य त्ववमृषात्प्रागर्कर्मकालेऽप्याशौचाभाव एव ।

तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविष्यस्य महामसे ।

ज्ञानं त्ववमृषे यावत्तावत्तस्य व सूतकम् ॥ इतिवचनात् ।

सत्रिमतिमप्यचार्यादिसद्यःशौचमिति तद्वदित्यस्यार्थः । गृहीता दीक्षा येन स
दीक्षित इति यावत् । दीक्षणीयायागोत्तरं दीक्षितत्वमिति प्रागुक्तमेव । उपवस्य वा विश्वा
त्रिविद्या तामधीते वेद वा स त्रैविष्यो वेदत्रयाध्यायी तत्रप्रतिपाद्यकर्मत्रयज्ञानवान्वा ।
एतादृशो यजमानो भवेत्तस्य महामसेऽग्निहोमादिरूपेऽवमृषाज्ञानं यावत्पर्यन्तं न
निर्वृत्तं तावत्पर्यन्तं तस्य यागकर्तुर्न सूतकमित्यर्थः । तद्वदित्यनेन सद्यःशौचमति-
दिश्यते । तेनाकर्मकालेऽप्याशौचाभावः सिध्यति । गृहीतदीक्षित्वस्यावमृषाज्ञानकर्तृ-
त्वस्य च यागुर्मास्वसौत्रामण्यादावपि सत्त्वादतिज्याप्तिः स्यात्तां वारयितुं महामस्र
इति । गृहीतदीक्षित्वेत्यनेन पूर्वादिभिः प्रदर्श्यते । तेनैतन्मध्य एवाकर्मकालेऽपि
आशौचाभावो न त्वेताभ्यां पूर्वम् । ननु गृहीतदीक्षित्वेत्येतावदेवास्तु त्रातुर्मास्वसौत्रा-

प्रयोजनं याचित एव सश्रद्धं ददति तदैव देवयजनवान्मूया इत्याशीर्यदि निर्बन्धादि-
नाऽनुन्यवहारमयाद्वा तदा नाऽऽशीरिति । यदहं देवयजनं वेदैर्यनुन्याहरिष्यतः प्रतिज्ञा ।

अथैनमभिष्याहारयन्ति ।

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन यदहं देवयजनं वेदं तस्मिन्स्त्वा वृश्चामीत्येतदन-
न्तरमेव होत्राभिष्याहारणं कर्तव्यं न तु तेन सह तत्पूर्वं वेति । एनमवातारम् । अभि-
ष्याहारोऽत्र शापः । वाचमुपावधीर्वक्त्वा हास्यतीत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रलिङ्गात् । वक्ष्यमा-
णाभिष्याहारणमन्त्रप्रतिपाद्याभिर्वागादिभिरित्यर्थः । बहुवचनं वक्ष्यमाणहोत्राद्यभिप्रा-
येण । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । अथवाऽभिष्याहारयन्तीति स्वार्थे णिच् । वक्ष्यमाणा होत्रा-
दयः । नचाभविजः प्रयोज्याः प्रयोजको यजमानस्तथा च नामतिका(क)गतिका
णिचः स्वार्थपरत्वकरूपनेति वाक्यम् । अभिष्याहारणकर्तृत्वस्य होत्रादिनिष्ठत्वमिव यज-
मानस्यापि तत्कर्तृत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन स्वस्मिन्स्वप्रयोज्यत्वासंभवात् । अतः स्वार्थे
एव णिच् ।

तत्प्रकारमाह—

वाचमुपावधीर्वक्त्वा हास्यतीति होता प्राणमुपावधीः
माणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युर्न उपावधीर्भिनस्त्वा हा-
स्यतीति मन्त्रा चक्षुःपावधीश्चक्षुस्त्वा हास्यती-
त्युद्गाता ओममुपावधीः ओमं त्वा हास्यतीति होत्र-
का आत्मानमुपावधीरात्मा त्वा हास्यतीति सदस्योऽ-
ब्रान्युपावधीरब्रानि त्वा हास्यन्तीति चमसाध्वर्यवः
प्रजापतिमुपावधीः प्रजापतिस्त्वा हास्यतीति यजमा-
नो भूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा हास्यन्तीति सर्वे ।

होत्रादीनामुपादानं तत्तन्मन्त्रसंयन्त्रपरिज्ञानार्थम् । अन्यथा प्रथमः कस्य मन्त्रो
द्वितीयः कस्येत्यादिपरिज्ञानं न स्यात् । सर्वे उक्ता होत्रादयोऽनुक्ता यजमानस्य
प्रेष्याद्याश्च । क्रमेणैवाभिष्याहारणम् ।

एवं शप्ते ततोऽन्यं याचते—

अथर्विजो देवयजनं याचते ।

अथशब्दो यद्यपि स्वकीय एव देवयजनदेशस्तथाऽपि रामानुजा विना नैवार्विजः
प्रति याचनं भवतीति । ऋत्विज इति द्वितीयाधुवचनम् । होत्रादीनामनुज्ञापनमेवात्र
याचनशब्दार्थः । आपस्तम्बस्तु ऋत्विजः प्रति याचने राजकर्तृकतामाह—राजा
देवयजनं याचत्याग्निं होता स मे होता होतर्देवयजनं मे देहीत्यादिना । यत्र छत्विज-

देवयजनस्य तत्र गच्छति याचनार्थम् । तत्रापि न लभ्यते चेत्, यो वक्ष्य इत्यु-
क्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेतेति विहितां त्रैधातवीयेष्टं कुर्यात् । वरणकाल एव-
त्विष्यसंपादनमिति पक्ष आत्विगलामेऽपीति केचित् । वस्तुतः सामान्यपक्षकल्पनं यथा
संकल्पात्पूर्वं तथात्विग्देवयजनकल्पनमपि । तथा च न त्रैधातवीयेष्टिर्न च क्रत्वनार-
म्भरूपो विधेयः । बौधायनः स्पष्टमेतद्वैधसूत्र उक्तवाचाट्टट्टा रानानं चत्विष्यश्च वीक्षे-
दिति । चकारो देवयजनवात्रादिसामग्रीसंग्रहार्थः ।

अग्निर्मे होता स मे देवयजनं ददात्विष्टुपा५-

शु होतर्देवयजनं मे देहीत्युच्चैर्मानुषम् ।

उपांशित्यनन्तरं देवयजनं याचत इत्यनुवर्तते सामान्यप्रतिज्ञासूत्रात् । तत्तन्म-
न्त्रादिक्रान्तं तं प्रति । मानुषमिति देवयजनविशेषणम् । ऋत्विग्विशेषणत्वे मन्त्रेषु मानु-
षनामनिर्देशाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । तेनार्थात्पूर्वतो देव्यदेवयजनयाचनमिति सिध्यति ।
अदृष्टार्थमेतत् । उपांशुत्वस्य शब्दधर्मत्वाद्देवयजनयाचनमन्त्रेष्वेवान्वयो न तु याचने ।
तेन मन्त्रमुपांशुत्वा देव्यं देवयजनं याचत इत्येवं वाक्यं भवति । एवं मानुषमित्य-
त्रापि । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

एवमितरेषुपा५शु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्य ।

एवमितरेष्वित्येतावतैव सिद्धावुपांशु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्येतिव-
चनं प्रकारान्तरमिव पूर्वेण सह विकल्पार्थ इति प्रदर्शयितुम् । किं तत्पूर्वं किं तदुत्तर-
मिति चेदुच्यते—पूर्वमन्त्रयोरुपांशुत्वौचित्ये अत्र तु नामधेययोरुपांशुत्वौचित्ये इति
पूर्वमन्त्रेषु देवतानामधेयानामुपांशुत्वेऽवशिष्टमन्त्रभागाणामर्थादुच्चैस्त्वम् । उत्तरमन्त्रेषु
मानुषनामधेयानामुपांशुत्वेऽवशिष्टमन्त्रभागाणामर्थादुपांशुत्वमिति ज्ञेयम् । मानुषमि-
त्येव छाधवाद्धक्तव्ये गुरुभूतः पञ्चान्तत्वेन निर्देशोऽत्र ऋत्विग्नामापि ग्राह्यमिति
गमयति । यथाऽमुकशर्मन्मानुष होतर्देवयजनं मे देहीत्यादि । नामैव नामधेयम् ।
मागुरूपनामन्धो धेय इति स्वार्थं धेयप्रत्ययः । अभिव्याहरणमुत्कीर्तनमेव देवताना-
मधेयशब्दसमभिव्याहारात् । होतृत्वादिनामानि तु न मानुषाणि किंतु आत्विज्यप्रयु-
क्तानि । मानुषयत्यनन्तरं देवतानामधेयमित्यत्रत्यसमासैकदेशनामधेयशब्दोऽनुवर्तते ।
देवतानामधेयमभिव्याहरतीत्यत्र देवताया नामधेयं देवतानामधेयमिति षष्ठीतत्पुरुष
एव साधवात्र तु देवताया नामधेयं यजेति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिसमासे
तु देवतानामधेयशब्दस्य मन्त्रपरतायां पूर्वेण सहेकार्थत्वेन पुनरुक्तितादवस्थापत्तेः ।
अतः षष्ठीतत्पुरुष एव युक्तः । अत उपांशु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्ये-
त्येतत्सूत्रं पक्षान्तराभिप्रायमेवेत्येवमवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः बहुन् ।

आदेत्यो मेऽध्वर्युः स मे देवयजनं ददात्वध्वर्यो देवयजनं
मे देहीत्यध्वर्यु चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजनं ददातु ब्रह्म-
न्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणं पर्जन्यो म सहाता स मे देव-
यजनं ददातु द्वातर्देवयजनं मे देहीत्युद्गातारमाकाशो मे सदस्यः
स मे देवयजनं ददातु सदस्य देवयजनं मे देहीति सदस्यमापो
मे होत्राशस्तिन्यस्ता मे देवयजनं ददतु होत्राशस्तिन्यो मे
देवयजनं मे दत्तेति होत्रकान्द्रपयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवय-
जनं ददतु चमसाध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्युन् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ।

याचित्वेदमग्न्यं देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यवस्यति ।

देवा इज्यन्ते यस्मिन् देवयजनं देवानां यजनं यस्मिन्निति वा देवयजनं, तदध्यव-
स्यति सहाभिभिरुपकल्पितसोमस्मिन्समारैश्चोदकुम्भपुरःसरं वासार्थं गच्छतीत्यर्थः ।
अनुपयायावत्येदित्यत्रावत्येतस्याऽर्थदर्शनात् । एदमग्न्यं देवयजनमिति मन्त्रलि-
ङ्गाच्च । मदेमेति मन्त्रान्तः । अग्न्येति बहुवचनं पत्न्यमात्यानिप्रायम् । तेनामात्या
अपि सह स्युः । इदं चामात्यसाहित्यं तत्सद्भावामिप्रायेण । पत्न्यां तु नैवं तां विना
कतोरिवामावात् । तस्या देवयजनं प्रति गमनं तु अरण्यन्वारम्भस्थं पत्न्या विहितत्वा-
त्तद्वारा सिद्धमेव । यजमानस्य मुख्यत्वादेवैतद्वाहणे देवयजनश्च होत्र पृथिव्या
आगच्छति यो यजत इत्येकवचनं श्रूयते । याचित्वेत्युक्तानुवाक् आपस्तम्बोक्तस्यापि
वा न देवयजनं याचेदेवता एवोपतिष्ठेत् सत्तेदं पश्येत्तस्य पत्नस्य निराकरणार्थः ।
वत्साप्रत्ययादेवयजनाध्यवसानाकृता । तेन देवयजनाध्यवसानोत्कर्ष एतस्याप्युत्कर्षः
समारोपणादिकं देवयजनयाचनात्पूर्वमेव भवतीति । अत्र देवयजनाध्यवसानमरण्ये
दीक्षतेऽरण्ये यजत इत्यस्मिन्पक्षे । अग्रे यद्विधास्यति तद्वामे दीक्षतेऽरण्ये यजत
इत्यस्मिन्पक्ष इति ब्रह्मव्यम् ।

देवयजनमध्यवस्यतीति पूर्वमुक्तं तत्र किञ्चक्षणं देवयजनमित्याकाङ्क्षायामाह—

यत्समं प्रतिष्ठितमोषधिवदन्तृषरमभ-

कुरमनुपहितमनिरिणमभिस्तद्वद्वारि ।

यत्समं सममूर्ध्नि यदेवयजनं भवति तदेवयजनमध्यवस्यतीति पूर्वोक्तान्वयः । प्रति-
ष्ठितं सुशोभितं मृदुभूमित्वादिभिर्वज्र स्थितस्य मनोऽभिरुचितं भवति । तथा च औषा-
यनः—जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवतीति । जुष्टेऽभिरुचित इत्यर्थः । सर्वेषामपि

देवयजनविशेषणानां पूर्वोक्तान्ययः । ओषधिवत्, ओषध्यः कलपाकान्ता यत्र तादृशान् ।
 यकारश्छान्दसः । ऊषा शारस्मृत्ता यत्र न विद्यते तदनुषरम् । तस्य स्वकृत ईरिणे
 नावस्येदिति निषेधात् । इरिणशब्देन सोषदेशस्यैवोक्तत्वात् । कश्चिदनुसरमित्यपि पाठः ।
 चान्योत्पत्तिरहिता भूमिरुत्तरा तथा रहितमिति अनूत्तरशब्दार्थः । अमङ्कुरं यत्र नदी-
 प्रवाहादिभिर्बद्धो न संभाव्यते तदमङ्कुरम् । इदमनुषरोपलक्षणम् । अनुषरोपल-
 क्षणम् । अनुपहतं यद्गहनवपुःशलावासादिभिरुपहतं न भवति तदनुपहतम् । अनिरिणं
 यत्र तृणादिकं नोत्पद्यते तदिरिणं ततोऽन्यदुनिरिणम् । अविमृद्गदारे विमृद्गि-
 र्येति शब्दो दारि दारणं च वृत्ताणां यत्र न संभाव्यते तदविमृद्गदारे । तदीयदारणनिषे-
 धस्य स्वमङ्कुरमित्यनेनैव गतार्थत्वाज्जात्र ताजिषेधापेक्षा । अविमृद्गदारीति पाठेऽपि
 अर्थस्तु स एव ।

प्राचीनप्रवणमुदीचीनप्रवणं प्रागुरकप्रवणं वा ।

पूर्वं सममित्युक्तं तत्रैतत्प्रवणं विकल्पते । प्राचीनं प्रवणं क्रमनिष्ठं स्थलं यत्र,
 उदीचीनं प्रवणं क्रमनिष्ठं स्थलं यत्र, प्राक्चोदकवानयोस्तत्तलं प्रागुरम् । ईशानदिगि-
 त्यर्थः । प्रागुरकप्रवणं क्रमनिष्ठं स्थलं यस्य । प्रतिष्ठितत्वादिकं तु पक्षचतुष्टयसाधा-
 रणम् ।

यस्मात्स्वल्पान्तरमाधेतो भवति ।

यस्माद्देवयजनादन्वयस्थलं स्वल्पान्तरमधितः समन्ततो भवति तादृशं देवयजन-
 स्वीकार्यमित्यर्थः ।

न देवयजनमात्रं पुरस्तादतिशेनष्टि ।

देवयजनस्य पुरस्तात्पुरोभागे । मात्रशब्दाद्देवयजनप्रमाणतो न्यूनाधिकस्वल्पाति-
 शेपे न दोष इति गम्यते । देवयजनमात्रातिशेपनिषधो दृष्टासंभवाद्दृष्टार्थ एव ।

पक्षान्तरमाह—

यावान्वा श्रमपापासः ।

यावति प्रदेशे शम्या प्राप्ता प्रक्षिप्ता भवति तावन्मात्रं वा नावशिनीत्यर्थः ।
 न देवयजनमात्रं पुरस्तादतिशेनष्टित्यनेन विकल्पते ।

यावत्समं प्रतिष्ठितं तद्वत्श्रियजेतेति नित्ये काम्ये ।

यावत्सममित्यत्र सर्वत इति शेषः । यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठतीति श्रुतेः ।
 यावत्समं स्थलं तावत्प्रतिष्ठितं देवयजनमित्यारुपायत इत्यर्थः । यावत्समं तावत्प्र-
 तिष्ठितं देवयजनं तत्तत्र प्रतिष्ठिते देवयजने यजेतेति नित्ये विधौ काम्ये विधौ च
 यत्समं प्रतिष्ठितं तदेव देवयजनं गतश्रियो भवतीत्यर्थः । स्वभावतो यत्समं प्रतिष्ठित-

मित्यादिवाच्या द्वाभ्यां प्राप्ता इत्येतदन्तर्लक्षणलक्षितं तन्मित्रमगतमगतामीसाधारणं देव-
चयनमिति निष्कृष्टोऽर्थः । शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यश्च गताश्रितः । शुश्रुवान्नेदं प्रया-
च्याधी । अहे नुधिनय मन्त्रं मे गोपायेति मन्त्रे वेदप्रयाच्याधिः श्रीशङ्कराचार्यता एवम्-
वाभ्याता । ग्रामं नवतीतिव्युत्पत्त्या ग्रामणीशब्देन ग्रामाधिकार्युक्त्यते । राजन्योऽभि-
विक्तः क्षत्रियः । गता प्राप्ता श्रीर्यस्य स गताश्रीः । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति
शास्त्रात् । देवयजने विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सः श्रावयेयु-
रग्नयो वाव देवयजनं यत्र क चाग्नीनाधाय यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते
दक्षिणी वाव देवयजनं दक्षिणाश्वेतकत्वाणीर्ददाति देवयजन एव यजत इत्येक इति ।
यत्र यदेवयजनविषये बहवो ब्राह्मणाः सः स्यवस्तस्तिनः साधु ते कृत्यमत्रेति—स्वाध-
येरस्तवुक्तलक्षणाभावेऽपि देवयजनं स्वात् । गरीयसोऽस्य गुणस्य लभादिति भावः ।
तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणम्—विश्वे होतृदेवा नोपयन्ते यद्ब्राह्मणा इति । यत्र
क चाग्नीनाधायान्याधानं कृत्वा यजते यार्गं करोति तदेवयजनं नित्यमुक्तलक्षणाभा-
वेऽपि । अयं कल्पः सोमपूर्वाधाने । अथ वा यत्र क चाग्नीनाधाय स्थापयित्वैव यजते
तदेव देवयजनं नित्यमुक्तलक्षणाभावेऽपीति । अस्मिन्पक्षे देवयजनेकदेश एव प्राग्दे-
शाविरुद्धे स्थल एवाग्नीक्रियाय तत्रैव संकल्प्य राजपूज्यादि मधुपर्कान्तं कृत्वा शालां
प्रति गच्छेदिति प्रयोगः । अस्मिन्नाधेशस्य का गुणापेक्षेति भावः । कस्याण्यो लक्षण-
वर्णो बहवो गावश्चेत्युक्तत्वा दक्षिणाभावरूपे महागुणे सति देवयजनगुणामावः क्रतो-
रकिञ्चित्कर इति भावः । यथोक्तलक्षणलक्षितदेवयजनाल्लभ एवैते पक्षा द्रष्टव्याः ।
उभयसंस्के त्वधिकगुणावहं भवतीत्यर्थतः ।

अतिप्रश्रुत्येऽभिचरन्त्यजेत गुहाक्येऽभिज्ञास्वमानः ।

अति अतिशयेन प्रवृत्त्य प्रवृत्त्य वृत्तांश्चित्त्वा छित्त्वेव देवयजनं कुर्युस्तदतिप्रश-
स्वम् । आपस्तम्बेन निर्गुह्येऽभिचरन्त्यजेतस्येतस्यैव निर्गुह्यशब्देन व्यवहारः कृतः ।
एतत्स्वरूपमाह ■ एव—यस्माद्वृत्तान्तरणीकानीति निर्हरेयुरथो अभिलेखेयुरिति ।
वृत्तांश्चित्त्वा वस्तीकानि त्वात्वा देवयजनं कुर्युस्तत्तिर्वस्वमिति तात्पर्यार्थः । गुहाक्ये
गुहावने गुहाबहुले वन इति यावत् । यमकर्तारं पापस्य कर्तारमपदिशन्ति सोऽभिज्ञ-
स्वमानस्तस्य गुहावनं देवयजनं भवतीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—परोक्षं
गुहावने याजयेदभिज्ञस्यमानं परोक्षं पृष्ठान्यपेयुः सर्वमुपाश्रु क्रियेत स्थले यजेतेति ।
यथा लोका न पश्यन्ति तत्परोक्षमभिज्ञस्यमानं याजयेत् । तस्य पृष्ठान्यपि परोक्ष-
मुपेयुः । न स्वात्पशु गापेयुः, सर्वं साकं प्रधानमुपाश्रु क्रियेत, स्थल उच्छ्रितमुपे-
यजेतेत्यर्थः । अन्यं विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यत्रापि देवयजनं चात्रेण पन्था अभि-
विधावेतस्मिन्वाजयेद्यं कावयेत नैनमुत्तरो यज्ञ उपानमेदिति । बौधायनोऽपि—कर्त्त-

न्ते—अथातो देवयजनकल्पः स एतद्देवयजनं जायते पुरस्तादुदकमनुचरमनुपहतम-
 विस्त्रग्दार्ढ्यमङ्गुरं बहुलौषधि यन्नात्या अन्या ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युः प्रागुदकप्रवणं
 यथा चात्वालस्रारिणीरायः स्युर्नातिप्रवणं यस्मादन्त्यपुरस्तात्समन्तिकं देवयजनं न
 विन्देदिति । कात्यायनः—देवयजनं जायन्त उच्यते समविभ्ररह्यमितो देवयज-
 नमात्रदेशं पुरस्ताद्दर्शं प्राक्प्रवणमुदया यत्किञ्चानुचानस्वज उद्धृतोऽभिमुखे परेते
 विमितं कुर्वन्तीति । कात्यायनद्राह्यायणावाहतः—प्रागुदकप्रवणं देवयजनं लोमशम-
 वृक्षः समं पुरस्ताच्चास्याऽऽयः स्युस्तदभावे महावृक्ष उरपाको महापथो वा नचास्य
 स्थलतरमदूरे स्याद्देवयजनमात्रं च पुरस्ताद्विपर्यस्थाभिचरणीयेषु स्थलादन्यदेवयजनमा-
 त्राच्चेति । लोमशं तृणौषधिनहुलम् । न यस्मिन्नुत्साः स्युस्तदवृक्षम् । समं यत्राविषया
 भूमिस्तादृशम् । अथ देवयजनस्य पुरस्तादायः स्युर्वेद्युः । तदभावेऽपामभावे । उद-
 चानं कूपः । देशान्तरगामी पन्था महापथः । यस्यातिशयितं स्थलं स्थलतरमदूरे
 समीपे समन्ततो न च स्यात्तद्देवयजनम् । अस्त्यर्थे । देवयजनमात्रं तु पुरस्तात्पुरो-
 भागे देवयजनस्य न स्यात् । पूर्वमुक्तानि छक्षणानि तद्विपर्यस्तानि अभिचरणीयेषु
 होयानि । न चास्य स्थलतरमदूरे स्याद्देवयजनमात्रं च पुरस्तादित्येतत्तु नैव विपर्यस्तं
 भवतीत्यर्थः ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेदिति प्राजापय्याख्या-
 तानि काम्यानि देवयजनानि तेषां यापाकामी ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेदित्यारम्भ मन्त्रेभ्योऽप्येवमन्तं यद्वाक्यं तेन व्याख्या-
 तानि उक्तानि काम्यानि काम्याहर्षाणि तेषां मध्ये यापाकामी कामनानुरोधेन पक्षो
 भवतीत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि पुरोहविषीति काम्यानि देवयजनानीति । बौधायनोऽपि जुष्टं
 देवयजने प्राजा कारिता भवति पुरोहविषि देवयजने याजयेदित्येतेषां यजोवयत इति ।
 यं कामयेतोऽपैममुत्तरो यज्ञो न मेदमि सुवर्गं लोकं अयेदिति तं पुरोहविषि देवयजने
 याजयेत् । पुरोहविषि देवयजने याजयेदिति विधिः । यं कामयेतोऽपैममुत्तरो यज्ञो
 न मेदमि सुवर्गं लोकं अयेदित्येतिकामनावानधिकारी । यस्य होता प्रातरनुवाकमि-
 त्वारम्भ विषयतीत्यन्तेन पुरोहविषो देवयजनस्य छक्षणम् । उपैममुत्तर इत्यारम्भ-
 सुवर्गं लोकं जयतीत्यन्तेन फलम् । यस्य देवयजनस्य मण्डपे प्रातरनुवाकमनुब्रूवन्हो-
 ताऽग्निं पुरोवर्तिनमौत्तरवेदिकाग्निं ततः प्राग्वर्तिनं नदीतडागादिजलं ततोऽपि प्राविश-
 द्युदितमादित्यं चाऽऽग्निमुख्येन युगपदपश्यति एतादृग्देवयजनं पुरोहविरिस्तुच्यते ।
 उक्त्यर्थोऽदृश्यादिरुत्तरो यज्ञ एनं यजमानं प्रति उपनमेत्सुवर्गं लोकं आभिषग्रेदित्य-
 ध्वर्युः कामयेत तवैतादृशो देवयजने याजयेदित्यर्थः । प्रातरनुवाकशब्देनाऽऽज्यप्रउग-
 शब्दे प्राज्ञे ननु प्रातरनुवाको गृह्यते तस्य पुरोदयात्समाप्तेः । अन्यथाऽऽदित्यमपि

विपश्यतीत्येतद्विरुध्येत । अथ वाऽऽदित्यशब्देन तत्संज्ञान्विप्रकाशो ग्राह्यः । आतृ-
 व्ययन्तमासे देवयजने याजयेत् । आसे देवयजने याजयेदिति विधिः । आतृव्ययन्त-
 मित्यनेनाधिकारी प्रदर्श्यते । पन्था वाऽधिस्पृशेयेदित्यारम्भे न रथायेतद्वा आर्षं
 देवयजनमित्यन्तेन लक्षणम् । आम्नेत्येवेत्यारम्भाऽऽप्नोतीत्यन्तेन फलम् । प्रौढं राममार्गं
 प्रौढं गतं वा विलोक्यवाऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यम् ।
 देवयजनमर्तयोर्मध्ये शकटस्थ वा रथस्थ वा यातवे गन्तुं यावदन्तरं पथासं तावदेवा-
 न्तरं कर्तव्यं सोऽयमधिस्पृशः । एतदेवाऽऽसनामकं देवयजनमाप्नोति जयतीत्यर्थः ।
 पशुकाममेकोजते देवयजने याजयेत् । एकोजते देवयजने याजयेदिति विधिः । पशु-
 मानधिकारी । एकोजताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशूनमृजन्तेत्यर्थवादः । अन्तरा सवो-
 हविर्धाने उज्जतर स्यादेतद्वा एकोजतं देवयजनमिति लक्षणम् । पशुमानेव भवतीति
 फलम् । प्राचीनवंशारपुरतः प्रत्यासक्तं सद उत्तरवेदेः पश्चात्प्रत्यासक्तं हविर्धानं तयो-
 र्मेध्यमुजतं यत्र तदेकोजतमित्यर्थः । सुवर्गकामं श्युजते देवयजने याजयेत् । श्युजते
 देवयजने याजयेदिति विधिः । सुवर्गकाम इत्यधिकारी । श्युजताद्वै देवयजनादङ्गि-
 रसः सुवर्गं लोकमायमित्यर्थवादः । अन्तराऽऽहवनीयं चेत्यारम्भे तद्वै श्युजतं देव-
 यजनमित्यन्तेन लक्षणम् । सुवर्गमेव लोकमेतीति फलम् । उत्तरवेदेहविर्धानसदः प्राची-
 नवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु श्रियुजतं यत्र तद्युजममित्यर्थः । प्रतिष्ठाकामं प्रति-
 ष्ठिते देवयजने याजयेत् । प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेदिति विधिः । प्रतिष्ठाकाम इत्य-
 धिकारी । एतद्वै प्रतिष्ठितमित्यारम्भे सममित्यन्तेन लक्षणम् । प्रत्येव तिष्ठतीति
 फलम् । एतत्प्रत्येव नित्यस्वमपीति सूत्रकृतेव प्रागुक्तम् । गतश्रियोऽप्येतदेव देवयजन-
 मित्यपि प्रागुक्तम् । यत्सर्वतः सर्वप्रदेशे समं न तु कुत्रचिदपि उज्जतं कुत्रचिन्न-
 मित्यर्थः । यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिवक्ताः स्युस्तद्यामयेदिति विधिः । अनेनैव
 लक्षणं बोध्यते । पशुकामोऽधिकारी । एतद्वै पशुनामित्यारम्भे पशुमानेव भवतीत्य-
 न्तेन फलम् । यवगोधूमकोद्वक्प्रियङ्गवादिबीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्प्रदेशे
 सहोपपन्ते तत्र पशुकामं याजयेदित्यर्थः । एतस्य देवयजनस्य यद्यपि नाम नोक्तं
 तथाऽपि लक्षणत एव नामोक्तमप्यन्यव्यतिवक्तौषधि देवयजनमिति । नाम विना
 व्यवहारो न घटत इति हि प्रसिद्धम् । यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति
 तं निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेत् । निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेदिति विधिः ।
 यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति कामनावासाधिकारी । एतद्वै निर्ऋति-
 गृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्या भक्षमित्येतेन निर्ऋतिगृहीतदेवयजनलक्षणम् ।
 निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयेतीति फलम् । निर्ऋतिर्यज्ञविधाती राक्षसनिशेधः । निष्क्रान-
 तस्वराहित्येन सदृश्याः सत्या भूमेः संबन्धि यदृक्षं तृणादिशून्यं स्थानं यत्र ताजि-
 र्ऋतिगृहीतम् । व्यावृत्तकामं व्यावृत्ते देवयजने याजयेत् । व्यावृत्ते देवयजने याजये-

दिति विधिः । व्यावृत्कामोऽधिकारी । यं पात्रे वा तस्ये वेत्यारभ्येतद्वै व्यावृत्तं देव-
यजनमित्यन्तेन लक्षणम् । विषाप्मना आतृव्येनेत्यारभ्य भीमाश्नन्त इत्यन्तेन फलम् ।
पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने तदुपोपलक्षिते विवाहे मन्त्रुमित्रादयो यं पुरुषमुद्दिश्य
भीमांसेरन्तंदिक्ष्वरन्तं पुरुषः संवेहहेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तं कामयेत स व्यावृ-
त्कामः । तं व्यावृत्तसंज्ञकं देवयजने यानयेदित्यर्थः । औत्तरवेदिकादाहवनीयात्प्रा-
चीनं स्थलं प्रवर्णं क्रमनिर्द्धं गार्हपत्यात्प्राजहितात्प्रतीचीनं स्थलं प्रवर्णं क्रमनिर्द्धं यत्र
तद्व्यावृत्तसंज्ञकं देवयजनमित्यर्थः । पापेन वैरिणा च व्यापर्तते विद्युज्जते । एनं यज-
मानं न पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने न तदुपोपलक्षिते विवाहे च मन्त्रुमित्रादयो
भीमांसन्ते संदिहन्ते । भूतिकामं कार्यं देवयजने याजयेत् । कार्यं देवयजने याजये-
दिति विधिः । भूतिकामोऽधिकारी । कार्यं इत्यनेनैव लक्षणमप्युक्तं भवति । कार्यो वै
पुरुषो भवत्येवेति फलम् । मृच्छिलादिभिरुज्जतीकरणीयं कार्यम् । उपनयनादिस्कारै-
रुज्जतीकरणीयः पुरुषस्ततस्तस्येदं योजनं फलमिति दर्शयति भवत्येवेत्यनेन । भवत्येवेति
ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । तत्रैकोनतम्युज्जतव्यावृत्तेषु देवयजनेष्वज्जतम्युज्जते अङ्ग-
त्रिमे ज्ञेये । असंभवे कुत्रिमे अपि । एकोनते देवयजने स्त्रीक्रियमाणे प्राग्वशमारभ्य
सूपावृत्तान्तं शौस्वेन मानेन तूष्णीमेव मानं कर्तव्यं सद्दोहविधानयोरन्तरौज्जतसंपा-
वनाय । एवं म्युज्जतव्यावृत्तयोरपि यथांलक्षणम् । कार्यं तु सर्वं मृच्छि-
लादिभिरुज्जतं स्थलं यावत्पर्याप्तं संपावनीयम् । निर्जतिगृहीतदेवयजनस्य निन्दि-
तत्वादर्पादितरेषां प्रज्ञास्तत्त्वं नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुं प्रव-
र्तत इति न्यायेन । यजमानपरिक्रीतोऽभ्यर्घुः कथं यजमानायातिष्ठं कामयेत । अथ
वा याजयेदिति यावन्ति पदानि तेषु स्वार्थे णिच् । यं कामयेत नमेज्जयेत्, आतृ-
व्यवन्तं पशुकामं सुवर्गकामं प्रतिष्ठाकामं पशुकामं यं कामयेत निर्जत्याऽस्य यज्ञं
ग्राहयेयं व्यावृत्कामं भूतिकाममित्येतेषु विभक्तिलकारव्यत्ययो ज्ञेयः । अस्मिन्पक्षे
इच्छाया यजमानमतत्त्वं संपन्नं भवति । वैयधिकरण्यं च परिहृतं भवति । निर्जति-
गृहीतदेवयजनस्याऽऽधिकारिके कर्मणि उपयोगश्च सिद्धो भवति । यजमानानिच्छा-
यामध्वयोरिवेच्छा कथं कर्माङ्गकाम्यदेवयजनप्रयोजिका भवेदित्यापत्तिरपि निरस्त-
भवति । अत्र प्रतिग्रहप्रतिषेधार्थं तीर्थगर्भादि कथ्यते । तत्र ब्राह्मपुराणं—

प्रवाहमधर्वि कृत्वा यावद्भस्तकतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

तत्र न प्रतिगृहीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि । इति ।

अत्र प्रवाहमिति जलाध्व्युपलक्षणम् । तेन पुष्करादौ तक्षगवाम्यादिरूपे तर्पि-
सर्वत्रैव मज्जमवधीकृत्य हस्तचतुष्टयमभ्यङ्गरे निषेधः ।

दानधर्मे—मादशुक्लचतुर्विंश्यां यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्धर्मे विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥ इति ।

अत्र मादशुक्लचतुर्विंश्यां कदाचिद्वृष्ट्यभावे जलवृष्ट्यभावेऽपि तावत्पर्यन्तं देश उपलक्षणीयः । यदन्वक्षी पुरोडाशावुराश्शुभ्राजन्तरा यमतीरवत्र पुरोडाशद्वयाभा-
वेऽपि यथा देश उपलक्ष्यते तथा । तीरावधिश्च ब्रह्मपुराणे—

सार्धं हस्तशतं यावद्धर्मतस्तीरमुच्यते । इति ।

स्कान्दे—तीराद्व्युत्तिमार्त्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । इति ।

तद्वक्ष्ये प्रत्येकं कोशद्वयारूपव्युत्तिमार्त्रं क्षेत्रम् । अत एवोक्तं मणिष्ये—

गङ्गासीमां न लङ्घयन्ति सर्वपापान्यशेषतः ।

दिशो दश पञ्चान्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मुग्धाः ।

एकयोजनविस्तीर्णा क्षेत्रसीमा तद्वक्ष्यम् ॥ इति ।

गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धनदीषु । प्रसिद्धतरगण्डक्यादिनदीषु तूच्यतः सार्ध-
हस्तशतमिति तीरेऽपि निषेध इति शिष्टाः । क्षेत्रे तु निषेधो गङ्गाविषयः । तत्रैव
क्षेत्रकथनात् । यत्तु ब्रह्मपुराणे—

यत्र गङ्गा महादेवः स्वयंभूश्च तथोचनम् ।

सिद्धिस्तत्र तु तज्ज्ञेयं समन्तात्तु त्रियोजनम् ॥ इति ।

एकैकस्मिन्पार्श्वे सार्वयोजनमिति समन्तात्रियोजनमित्यर्थः । एतन्मरणेऽतिशयार्थं
न तु प्रतिग्रहप्रतिषेधार्थम् । यदा तु समन्ताद्वर्धयोजनमिति पाठस्तदा स्कान्देन
तुल्यार्थतैव । गर्भतीरक्षेत्रेषु यागकरणे यष्टुर्वहाफलमृत्विजां तु दोषोऽस्त्येव ।

न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अपि कामातुरो जग्तुरेकां रक्षति मातरम् ॥

तीर्थे प्रतिग्रहो यस्तु तीर्थेविक्रय एव ॥ ।

विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनादपः ॥

जनार्दने तु विक्रीते विक्रीते भुवनत्रयम् ।

यस्तु लौक्याद्भिन्नः क्षेत्रे प्रतिग्रहकृषिर्भवेत् ।

नैव तस्य परो लोको नायं लोको दुरात्मनः ॥ इति पाप्मे,

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

इति प्राप्ते च ऋत्विजां दक्षिणाप्रतिग्रहे दोषश्रवणात् । सौख्यं लोक्षपता । आप-
त्तावभावि प्रतिग्रहो न दोषाय । तथा च बह्विपुराणम्—

इत्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनादि यः ।

कुण्डलाग्निर्न च गुह्यति अनापत्तु गतो द्विजः ॥

तथोपथमुखी गां च सशैलां मेदिनी द्विजः ।

कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात्पतिताशया ॥

मासिके च नवभ्रात्रे भुज्यन्ते तस्यमाप्नुयात् । इति ।

वाधे—प्रतिगृहीतानुवृत्त्यर्थं प्राधान्यः साधुतः सदा ।

अश्वं च मणिमातङ्गतिच्छलोहानि वर्जयेत् ॥ इति ।

दुस्तिर्जीवनम् । अपैतत्प्रायश्चित्तं प्रसङ्गादुच्यते । तत्र योगीश्वरः—

गोष्ठे वसन्वस्त्रचारी मासमेकं पयोजितः ।

गायत्रीनाप्यभिरतः भुज्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ इति ।

मनुः—मपित्वा त्रीणि साविध्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा भुज्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ इति ।

असत्प्रतिग्रहादिति वचनद्वये पदच्छेदः । मासमित्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयया
भिसहस्रजपस्य प्रतिदिनस्यापित्वं गम्यते । जपः पयोजितं च दोषगुरु(गौरव)लाघवानु-
सारेण प्रत्येकं प्रत्येकं समुचितं ■ कल्प्यम् । यत्तु पदार्थिजन्यमे—

पवित्रेष्टया विभुष्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

येन्द्रवेन मृगारेष्टया कदाचिन्मित्रविन्दया ।

देव्या लक्ष्मणैरेव शुध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥

इति, तद्देशकालद्रव्यकर्तृणामन्यतरबुद्धये ज्ञेयम् । अनर्थेव दिशा त्रिषतुःसंनिपाते
प्रायश्चित्तगौरवं कल्प्यम् । पूर्वोक्तगायत्रीलक्ष्मणो वेति केचित् । तीर्थे प्रतिग्रहस्य
सतोऽपि निषिद्धत्वाद्दसत्प्रतिग्रहत्वमेव । तथा चेदमेव प्रायश्चित्तं भवति । तत्र तीर्थे
कर्माङ्गदक्षिणाप्रतिग्रहस्य निषेधेऽपि वैधत्वात्प्रायश्चित्तलाघवं कल्प्यमिति ज्ञेयम् ।
प्रायणीयादिवसे प्रयाणकर्तृन्यतायामरणीसमारोपस्यैव नियमेन विधानादज्ञानियमः
सूचितो भवति । तत्र औचायनोऽरण्योः समारोपणमाह—आवावास्वेन वा हविषेष्टा
मसने वाऽरण्योरग्रान्तमारोह्य शाखाभिमिश्रयुत्तरेण शाखां परीत्य पूर्ववा द्वारा शाखां
प्रपाद्य गार्हपत्यस्याऽऽयतने मथित्वाऽग्नीन्विष्ट्व मध्यमे वंशे राजानं प्रमथन्तीति ।
कात्यायनः—समारोप्याग्नींशांलास्तम्भे पूर्वार्धे गृहीत्वाऽरणीपाणिराहेदमगन्मेति ।
द्वैवेऽपि—अग्नीनां हरणमित्यन्यजान्दरेदिति औचायनोऽरण्योः समारोहेति शाखी-

किरिति । बाधोऽपि — अरण्योरात्मनि वाऽग्नीन्समारोह्य शकटेन प्रत्यक्षान्वा नय-
च्छालामभिप्रेक्षति । शकटेन हरणेऽनुच्छ्वासोऽपि न । संनिधौ चेच्छकटं विनाऽपि
प्रत्यक्षाणां नयनं, त्रिभिरुच्छ्वासैर्मननं चेज्जवति तदैव शकटं विनाऽपि प्रत्यक्षाणां
नयनम् । चतुर्थोच्छ्वासगमने पुनराधानमेव, कर्मार्थहरणेऽनुच्छ्वासस्योद्भाऽने (१) न
आत्र वास्तोष्पतीयावसितहोमौ, एतस्य प्रयागस्य कर्मार्थत्वात् । अत्रापि मवत इति
केचित् । शालां प्रति गमने विशेषो द्वैधे — शालाया अध्यवसान इति स ह स्माऽऽह
बौधायनो मध्यंदिने शाखामध्यवस्थेदावः पूर्वा गच्छेदुरन्वायजमानो राज्ञा चारणीभ्यां
चेत्यत्रो ह स्माऽऽह शालीकिः कामं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा शालामध्यवस्थेत्प्रो-
क्त्वस्तमयाहीक्षणीयां संतिष्ठायपिभेदितेति । देवयज्जनाध्यवसानानन्तरं गोमयोप-
क्षिप्तेषु संस्कृतेष्वायतनेषु अग्नीन्विहरति ।

अपराह्णे दीक्षते ।

द्वादशसंवात्यजुर्होमादि अपराह्ण एव केवलदीक्षाकृतत्वात् । संवात्यजुर्होमादेर्दी-
क्षाकृतत्वे दीक्षित्वमात्रवचनं साधकमिति दर्शितमेव प्राक् । कृष्माण्डहोमस्तु पूर्वाह्ण
एव तस्य तन्मात्राकृतत्वाभावात् । स्वे दत्त इत्यस्य सत्यवस्मीत्यन्तरस्य पुरस्तादीक्षणी-
याया अयः प्रत्यगाशीर्मानकर्मकरणाक्रमपतीति सूत्रात् । आपस्तम्बेन पुरस्तादी-
क्षणीयाया आहवनीयमुपतिष्ठत इत्युपस्थाने विनियुक्तत्वाद्दुपस्थानस्यापि अपरूपत्व-
स्योपोद्भाते दर्शितत्वादुपस्थाने विनियोगेऽपि न विरोधः । सूत्रस्य स्पष्टोऽर्थः ।

यः कामयेत तपस्वी स्यामिति स पूर्वाह्णे ।

काम्यः पक्षोऽयम् । अथ वा नेयं स्वतन्त्रा कामना किंतु तद्विषये दीक्षितविषयेषु
काळाधिक्यपूर्वाह्णदीक्षाप्रशंसामाश्रयम् । स यजमानो वायतस्तपस्तप्यमान आसत् इति-
शास्त्रान्तरदर्शनात् । पूर्वाह्णपराह्णदीक्षाविधिम्यामिदं ज्ञायते यस्मिन्विभागे पूर्वाह्णपराह्ण-
शब्दाभ्यामंशौ गृह्यते सोऽत्र विभागो प्राक्त इति । स च द्वेषा विभागोऽथ विभाय
एव वा । पूर्वाह्णे वै देवानामपराह्णः पितृणामिति द्वेषाविभागे पूर्वाह्णपराह्णशब्दाभ्या-
मंशद्वयग्रहणवसि । अतो द्वेषाविभागस्य ग्रहणम् । एवं पूर्वाह्णे वै देवानां मध्याह्णे
मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति त्रेषाविभागेऽपि पूर्वाह्णपराह्णशब्दाभ्यामंशद्वयग्रहण-
मास्ति । अतस्त्रेषाविभागस्य वाऽपि ग्रहणम् । यातःसंगवदध्याह्णपराह्णसायाह्नात्मके-
पञ्चधाविभागे तु अपराह्णशब्देनैकांशस्यैव व्यवहारोऽस्ति न तु पूर्वाह्णशब्देनान्यांश-
स्यापि व्यवहारोऽस्ति । अतः सोऽत्र न गृह्यते ।

यदस्य यज्ञार्थं तन्निरादिश्य शेषाद्भुजतेऽनि-
रादिश्यं वा तस्य न भुज्यते प्रागग्नीषोमीयात् ।

अस्य दीक्षितस्य यद्व्यवमाज्यपशुपुरोडाशीयादि यज्ञार्थं कल्पितं तन्निरादिश्य
निर्दिष्टाऽऽज्ये पशवः पुरोडाशीयादि यज्ञार्थमेतद्व्यव तन्मध्य एतावद्यज्ञ उपयो-
क्ष्यन्त एतावद्यज्ञार्थं शेषाद्भुजते भुज्यतेति निरादिश्य, अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र
विश्रितो निरादेश्येति निरादेशनं कारयित्वेति तदर्थः । अत्र प्रयोज्यो यजमानः
प्रयोजका अस्ति नः । तेनान्वयः स्वार्थं निरादेशनं कारणीयमित्यर्थः सिद्धो भवति ।
अन्यथा निरादिश्य भुज्यते इत्यनयोः समानकर्तृकत्वानुपपत्तेः । अनिरादिश्येत्यत्रापि
अन्तर्भावितो णिच्, अनिरादेश्येति निरादेशनमकारयित्वेति तदर्थः । यदि सर्वत्र
भोक्तव्यमिति सर्वेषामृत्विगादीनामिच्छा तदा निरादेशनं कारयितव्यं भोक्तव्यं च ।
यदि नेच्छा तदा तु निरादेशनं न कारयितव्यं न च भोक्तव्यम् । निरादिश्य शेषा-
द्भुजत इत्येतावाने(वतै)वान्निरादिश्य न भुज्यत इत्याधिकव्यतिरेकार्थमिहोक्तं तस्योपा-
दानमिच्छाधीनं स्वतन्त्रं तुल्यमेतत्पक्षद्वयमिति ज्ञापयितुम् । अन्यथा वैयर्थ्यं दुष्परिहरं
स्यात् । यज्ञार्थमेतावद्व्यवमिति निश्चितव्यवशब्दशिष्टोऽशः शेषशब्देनोक्तते ।
भोजननिषेधावधिमाह—प्रागग्नीषोमीयादिति । अग्नीषोमीयाद्यामादित्यर्थः । स च
एतनीसंयजान्तो वषायामान्तो वा । तथा च धर्मसूत्रम्—अग्नीषोमीयसंस्थाया-
मेव दीक्षितस्य भोक्तुं हुतायां वषायां कृते वा राजनि यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे
शेषाद्भुज्यतेति जाक्षणमिति । कृते वा राजनीति भोक्तरापत्तावयं पक्षः । अग्नीषो-
मीयस्य पशोः संस्था समाप्तिस्तस्यां सत्यामेव दीक्षितस्य दीक्षितसंबन्धवत् भोक्तव्य-
मनिरादेशोऽपि न तु निरादेशो विनैतत्पूर्वम् । अथ वाऽग्नीषोमीयस्य पशोर्वषायां
हुतायां सत्यां वा । राजनि कृते वा । एते पक्षा अप्यदमापदनुसारेण व्यवस्थाप-
नीयाः । यज्ञार्थं निर्दिष्ट एतेभ्यः पूर्वमपि भोक्तव्यम् । अत्र वचनमृत्विगर्थं तत्रेषा-
न्वयमेव अस्तिगर्थनिरादेशने यजमानस्य प्रयोज्यत्वम् । इतरार्थनिरादेशने प्रयोज्यत्वं
तु आज्यं पशवः पुरोडाशीयादि यज्ञार्थमेतद्व्यव तन्मध्य एतावद्यज्ञ उपयोक्ष्यन्त एता-
वदेव यज्ञार्थं शेषाद्भुजते भुज्यतेति । देशने प्रयोज्यत्वं नराः(१) आज्यं पशवः पुरोडा-
शीयादि यज्ञार्थमेतद्व्यव तन्मध्य एतावद्यज्ञ उपयोक्ष्यन्त एतावदेव यज्ञार्थं शेषाद्भु-
जतेः सर्वे भुज्यतेति निरादेशनवाक्यद्वयम् । अस्तिगर्थनिरादेशनमृत्विगकर्तृकप्रक-
रणाधीनमित्येतद्व्यवत् । द्वितीयं तु स्वकर्तृकत्वाद्वाङ्मनार्थवाक्यकत्वाच्च नित्यमेव ।
एवंरीत्येवोभयत्र विधानं सप्रयोजनं भवति नान्यथेति द्रष्टव्यम् । अपराद्धे दीक्षित इत्यन-

नतरं विधानादिदं ज्ञायते दीक्षाप्रभृतिकर्मोपयोगिद्रव्यनिरादेशनमावश्यकम् । संपारथ-
जुहोमादेरपि दीक्षार्थत्वात्तदर्थस्यापीति । तथा च कूष्माण्डहोमावशिष्टाव्यस्य स्थापि-
तस्य दीक्षोत्तरमशने निरादेशनाभावेऽपि न दोष इति । अनिरादेशने योजनं तु स्वस्था-
नस्यैवैवम् । अनिर्दिष्टदीक्षितानामोजनप्रापश्चित्तमुक्तमावस्तम्बस्मृतौ—

यज्ञिषाञ्च नवभ्रातृन् संग्रहे चैव योजनम् ।

स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विगुणान्द्रायणं चरत् ॥ इति ।

यज्ञिषाञ्च यज्ञसंन्यज्यजम् । यज्ञसंन्यज्यजस्याभोज्यता सूत्रैकवान्यस्यायाज्ञोषोमी-
यसमाप्तिपर्यन्तमज्ञोषोमीयवपायागपर्यन्तं वा द्रष्टव्या । संग्रहो विवाहः ।

स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति सर्वत्र केशेषूप्यमानेषु जपति ।

सर्वत्रेतिवचनं समावर्तनचौल्लगोदानसंन्यज्यकेशवपनेष्वप्येतज्जपप्राप्त्यर्थमनुबन्ध्या-
वपायां हुतायां दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यां परिक्षिते यजमानस्य केशदमश्रूणि बाधयत्
इत्यस्मिन्नमन्त्रकेऽपि वपन आश्रमेधिके केशदमश्रूणि बाधयते नखानि निकृन्तते
दतो धावते स्नात्यहृतं वासः परिधत्ते इत्येतस्मिन्मन्त्रकेऽपि वपने च स्वस्त्युत्तराण्य-
शीयेति जपप्रापणार्थं वा । उप्यमानश्चित्तिवर्तमाननिर्देशाद्वपने कियमाण एव यपो न
तु तत्पूर्वं न चामन्तरम् । अशुचित्वेऽपि वचनान्मन्त्रजपः । एतावानेव मन्त्रः ।

कृते नापितकृत्य औन्मुस्वरेण दतो धावते लोहितमनागमयन् ।

नापितस्य कृत्यं नापितकृत्यं तस्मिन्नापितकृत्ये । नापितकृत्य इत्यनेनाध्वर्युकर्तृक-
मिदं वपनकृत्यमित्यवगम्यते । नापितकर्तृकत्वे नापितकृत्ये कृत इत्येवं प्रयोगोऽसंगतः
स्यात् । नापितकर्तृकत्वं चेदिष्टममविष्यत्तदा जाते नापितकृत्य इत्येवमवश्यम् । नहि-
तथा सूत्रकृतोक्तम् । अतोऽध्वर्युकर्तृकमेवेदं वपनमिति । औन्मुस्वरग्रहणमितरवृत्त्या-
वृत्त्यर्थं तादृश्यावृत्त्यर्थं च । अविशेषात्कार्ष्णं पूर्णं वा ग्राह्यम् । दतो दन्तान् । धावते
शोधयति । इदं च दन्तधावनं कर्माङ्गं न तु मुखदौर्गन्ध्यादिनाशार्थम् । तस्य प्राप्तः
कृतेन दन्तधावनेन निषिद्धतिष्ठयादिबशेन दन्तधावनकाष्ठस्थानीयद्वादशगण्डूषैर्वा तस्य
जातत्वात् । एतस्य दन्तधावनस्य वैधत्वात् स्मार्तनन्दादिनिषेधस्यात्र प्रवृत्तिः ।

यत्तु—दीक्षितो नक्षत्रां च यतिश्च विधवाऽङ्गना ।

नित्यमद्याहन्तकष्टममायां तु विवर्जयेत् ॥

इति स्मृतिवचनं तन्मन्त्रदीक्षापरं ।

गृहीतमन्त्रदीक्षस्तु दन्तानां धावनं चरेत् ।

नित्यं वेदाङ्गैः काष्ठैरमायां तु विवर्जयेत् ।

इतितन्मन्त्रवचनसंवादात् तु यज्ञसंन्यज्यदीक्षापरत्वे(त्वं) । दतो धावत इति श्रौतविधिना
साकं विरोधापत्तेः । तथा चामायां दीक्षायां दन्तधावनं भवत्येव । दन्तधावने विशेष-
माहाङ्गिराः—

तत ऊर्ध्वक्रमेणैव धावयेच्छास्त्रया दतः ॥ इति ।
पूर्वमूर्ध्वदन्तान्संशोध्य पश्चादधोदन्ताऽशोधयेदित्यर्थः ।

दन्तधावनकाष्ठप्रमाणं कौर्मै—

मध्याङ्गुलिसमं स्थूलं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।

सत्त्वच्छं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण तु धावयेत् ॥ इति ।

इदं विषमदन्तस्य, इतरस्य तु कनिष्ठिकाग्रसमं स्थूलम् ।

सूक्ष्मं तु हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥ इति विष्णुक्तेः ।

विष्णुः—द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविद्वद्भ्रातृजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ॥ इति ।

गर्गः—चतुरङ्गुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ॥ इति ।

इदं पत्न्या दन्तधावन उपयुज्यते । दन्तधावनं प्रकृत्य न्यासः—

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कुर्याज्जान्वन्तरा तु तत् ॥ इति ।

आश्वलायनः—राक्षस्यामुरसृजेत्काष्ठं दिशि संयुज्य वा शुचौ ॥ इति ।

संयुज्य प्रक्षाल्य ।

विष्णुः—प्राच्यां सौरुष्यं दन्तधावे शरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणे तु तथा कर्णं पश्चिमे तु पराजयः ॥

उत्तरे तु गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अग्निराः—प्रक्षाल्य मक्षयेत्काष्ठं प्रक्षाल्यैव तु संत्यजेत् ।

आयुरित्यादिमन्त्रोऽयमुक्तः शाखाभिमन्त्रणे ॥ इति ।

स च मन्त्रः पुराणे—आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुपतूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ इति ।

दन्तधावनमन्त्रस्तु—मुखदुर्गन्धिनाशाय दन्तानां च विशुद्धये ।

श्रीवनाय च गाम्नाणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥ इति पुराणोक्तः ।

तूष्णीं वा दन्तधावनम् । मुखदैर्मन्त्र्यसंभावनायामयं मन्त्रोऽन्यथा तूष्णीमेवेति ।

शौनको दन्तधावनोत्तरकृत्यमाह—

पश्चाद्द्वादशगण्डुष्वैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥ इति ।

लोहितं रक्तम् । अनागमयन्ननिर्गमयन् । दध्म इति शेषः । तेषामेव संनिहितत्वात् । पूर्वत्र दीप्तणीयायां कृतायां यदि लोहितं महिर्निर्गतं अशुर्विषयं स्यात्तदा

सर्वेषां दीक्षितधर्माणां प्रवृत्तत्वेन नमो रुद्रियाम्योऽद्वयः स्वाहेति जपो भवति । तस्यामकृतायां दीक्षितधर्माणामप्रवृत्तत्वेन न जपः । यदि दन्तेभ्यो बहिर्निर्गतं जठरे गच्छति तदा प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निं कर्म कार्यं तस्मिन्कृते तद्विनाऽधिकाराम्भात् । तस्माद्यथा छोदितं न निर्गच्छति तथैव दन्तधावनं कर्तव्यम् । तच्च प्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मत उत्तमम् । केशनखरुधिराशने मतिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानादुपवास इति ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येषा हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका वृत्रं भित्त्वा प्रचक्रमुर्हत्वाऽवधमापः । श्रुतं पवित्रा विसृता स्नाता ताभिर्नो देवः सविता पुनातु । आपो अस्मान्मातरः शुचन्त्विति च शङ्किनि हरे हिरण्यमवधाय स्थावरासु स्नाति ।

ज्ञानमन्त्राख्य एते । मन्त्रत्रयान्ते सकृदेव ज्ञानम् । इत्येवेतिवचनमन्यत्र प्रसिद्धस्य मन्त्रचतुष्टयग्रहणस्यानुवाकग्रहणस्य वाऽत्र प्राप्तिरिति शङ्कावारणार्थम् । तृतीयस्य रिप्रमित्यन्तः । शङ्किनि हरे स्नाति केवलं स्थावरासु चेत्स्नाति तदा तासु हिरण्यमन्तर्धायैव स्नातीति । अथवा शङ्किनि हरे याः स्थावरा आपस्तास्वेव हिरण्यमन्तर्धायैव स्नातीति । स्थावरा अज्ञोप्याः । ह्रदशब्दसंनिध्यात् । स्थावरा निवृत्तगतय इत्यस्मिन्कल्पे तटाके सरसि वाऽपि ज्ञानम् । अस्मिन्पक्षे पूर्वव्याख्याभार्य एवात्रानुक्तो भवति । स्मृतौ दीक्षार्थस्नानं देवस्नाते नद्यां गङ्गायां संगमे वा महाफलमित्युक्तं—

देवस्नातेऽपवा नद्यां गङ्गायां संगमेऽपि वा ।

ज्ञानं दीक्षार्थं कुर्वति महाफलमुदाहृतम् ॥ इति ।

नद्यो महानद्यो गोदावरीभीमाद्या द्वादश । तथा च महानदीः प्रकृत्य ब्रह्मपुराणम्—

गोदावरी भीमरथी तुङ्गमद्रा च वेणिका ।

तापी यमुष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ॥ इति ।

भागीरथीगोदावरीवेणा इति तिस्रो गङ्गाः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

तिस्रो नद्यो महापुष्पा वेणा गोदाऽथ जाह्नवी ।

गां हरीशाङ्गतः प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्तिताः ॥ इति ।

गां हरीशाङ्गिकात्प्राप्ता इति पाठान्तरम् । हरेश्वरण ईशस्य शिरस्तास्माद्गां पृथिवीं प्राप्ता इत्यर्थः । शङ्खशब्दः स्वच्छं जलं लक्षयति । शङ्खशब्दान्तरवर्तीय इति । शङ्खः शङ्ख इव स्वच्छं जलमस्मिन्नस्तीति शङ्खी तस्मिन्नित्यर्थः । अगाधं जलं यत्र स हर इत्युच्यते । ह्रदस्यैव विशेषणं शङ्किनीति ।

प्रकारान्तरमाह—

यल्लोमशमवकाशं तीर्थं तस्मिन्स्नाति कुण्डे स्नातीत्येकेषाम् ।

यज्जलं लोमशं यत्र तृणानि भवन्ति तल्लोमशं लोमानि विचयन्ते यस्मिंस्तीर्थे तल्लो-
मशं, लोमशश्च दस्तृणपरः । लोमशोऽधिसम्बन्धवज्रहर्षतीति दर्शनात् । लोमादिपामादीत्य-
नेन मत्वर्थीयः शः । अवकाशमवकाः शैवालाः । केचिच्छरोऽवका इति अपा-
शरोऽवका इति लिङ्गाद्यावक्षते । अवकाभिराशो व्याप्तिर्यस्य तदवकाशम् । अथवाऽ-
वकाशोऽस्यास्तीत्यवकाशः । अर्शआदित्वान्मस्वर्धीषोऽचप्रत्ययः । मुखेनावतर्तुमवकाशो
यस्मिन्भवति तादृशमिति भावः । एतादृशं सर्वार्थं यत्र लोकः स्नाति तस्मिन्वा
स्नायादित्यर्थः । न तु महामहिमास्वप्स्वेव स्नायादिति नियमः । तासां संभवे तु
तास्वेव ज्ञानमधिकम् । कुण्डं तल्लक्षणदोषी तस्यां वा स्नातीत्यर्थः । स्नातीत्यस्या
मध्ये पुनरावृत्तिः पक्षान्तरं स्वतन्त्रमिदमिति प्रदर्शनार्थम् । कुण्डे स्नातीत्यत्र मण्डूक-
श्रुत्या हिरण्यमवधायेत्यनुवर्तते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मि-
न्स्नातीति वाजसनेयकमिति कूपे नैवैतत्स्नानं वाजसनेयिप्रसात् । तीर्थं प्रति गमने विशेष
उक्तो द्वेधे—तीर्थगमन इति स ह स्माऽऽह बौधायनः प्रदक्षिणमावृत्त्येतरत्तीर्थं
गच्छेदधामुतोऽपसल्लैरावर्तेतेत्यत्रो ह स्माऽऽह शास्त्रीकिरपसल्लैरावृत्त्येतरत्तीर्थं गच्छेद-
धामुतः प्रदक्षिणमावर्तेतेतीति । इतो वपनप्रदेशात् । अमुतस्तीर्थप्रदेशात् । यदि तीर्थं
दूरे भवति ततोपाय उक्तो बौधायनेन—अथ यदि दूरे तीर्थं भवत्युत्तरेण शालां द्वौ
कटपरिवारौ कुर्वन्ति पूर्वं यजमानायापरं द्वितीयं पत्न्यै तयोः प्राचीद्वारौ कुर्वन्ति
तदुदकुम्भौ निधापयतीति । तत्तयोः कटपरिवारयोस्तदकुम्भौ निधापयति परिकारिभिः
स्नानार्थमित्यर्थः । अस्मिन्स्नाने यत्राऽऽपः सुखाः सुखावगाहा इत्यारभ्य पवमानः
सुवर्ज्जन इति चैतेनानुवाकेन स्नात्वेत्यन्तं सर्वं स्नानतन्त्रं भवति । यत्राऽऽपः सुखाः
सुखावगाहास्तदवगाहोत्यस्मिन्नवगाहशब्दवाच्ये स्नाने हिरण्यवर्णा इत्यादिमन्त्रप्रत्य-
क्षीसार्थत्वेन विधीयते । अवगाहोत्यस्य स्नात्वेत्यर्थः । एतेनानुवाकेन स्नात्वेत्यत्रत्य-
स्नानशब्दस्य सार्थवित्त्वर्थ इति पदद्वयस्य स्नानप्रतिपादके सूत्रे संस्काररत्न-
मालायामर्थः कृतोऽस्ति ॥ तत्र द्रष्टव्यः । मध्याह्नस्नानदीप्तार्थस्नानयोः कालैवये
प्रसङ्गसिद्धिर्भङ्गाह्नस्नानस्येति ।

यदाभ्यः शुचिरापूत एमीति स्नात्वोद्गाहते ।

पुनः स्नात्वेतिवचनं स्नानाङ्गतर्पणव्यावृत्त्यर्थम् । एमीति लिङ्गादुद्गाहने मन्त्रः ।
उद्गाहनं तीर्थं प्रत्यागमनम् । ततो यन्मया दूषितं तोयमिति यस्मिन्देशेन तीर्थं जलं
निक्षिपति । पूर्वत्र दीक्षणीयाकरणपक्षे तु साध्यद्विकस्नानाभावा एव । ततः स्नानं
द्विराचमनम् ।

उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ६ ॥

कुत्रचिदप इति नोच्यते कुत्रचिदुच्यते यत्र नोच्यते तत्रापामुत्पवनं कृत्वोपयोक्तव्यं यत्रोच्यते तत्र नेतीति सार्वत्रिकम् । प्रकृतेऽऽशब्दामावात्पात्रे जलं गृहीत्वा तासां पवित्राभ्यामुत्पवनं कृत्वा ता हस्तेनोपस्पृश्येति सिद्धं भवति । आचम्येत्यत्राऽऽ आचम्येति पदच्छेदः स्मृत्युक्तप्रमाणसिद्धजलमाचमने न विवासीतं किंतु अधिकमपि भवतीत्याह बोध्यते । तथा च बुलुकमात्रं जलं पात्रे गृहीतं हस्तेनैव सकृत्प्राश्नातीत्यर्थः सिद्धो भवति । अनेनाऽन्तरतो मेध्यो भवति । तथा च श्रुतिः—अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति । वसनस्याऽन्तेन प्रतिच्छाद्येति बोधायनः । अन्नान्तःस्थितस्यैव चेद्विदमाचमनं तदाऽत्र माध्याह्निकं कर्म, यदि बहिरागत्याऽऽचमनं तदा वक्ष्यमाणनीविपरिकल्पनान्ते माध्याह्निकं कर्मेति शेषम् । नक्षयज्ञस्तु कत्वारम्भात्प्राक्प्रातरेव कर्तव्यः ।

दीक्षाऽसि तनूरसि तां त्वा श्रिषा* स्योनां
परिधिषीयेति सौमं वासोऽहत् महत्परिधत्ते
सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति च ।

सौमाहतशब्दौ व्याख्यातौ । महच्छब्देनात्र वाससः स्थूल्यमुच्यते । दैर्घ्यस्यार्थो देव सिद्धेः । तेन वासोऽत्र स्थूलं भवति दृढमिति यावत् । एतेन सूक्ष्मस्यादृढत्वाभ्यावृत्तिः कृता भवति । दीक्षाऽसीति दीक्षाऽसि तपसो योनिरित्याच्छिद्रिकप्रपाठकपठितस्य सन्वित्यन्तस्य प्रतीकमिदम् । उक्तस्याऽऽपस्तम्बेनाप्ययं मन्त्रः परिधाने । तनूरसि तां त्वामिति सौत्रो द्वितीयः । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति संहितास्यस्तृतीय इत्येवं मन्त्रत्रयं परिधाने । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् । प्रदक्षिणमहत् वासः परिधत्त इत्येवापठद्वौ बाधनः । चकारः पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थः । अथवा चकारो दीक्षाऽसि तपसो योनिरित्याच्छिद्रिकमन्त्रसमुच्चयार्थः । अस्मिन्पक्षे प्रथममन्त्रो दीक्षाऽसि तनूरसीत्ययमेक एव । दीक्षाऽसि तपस इत्यन्तं मन्त्रस्तृतीयः । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति च सौमं वासोऽहत् महत्परिधत्त इत्यन्वयः ।

सूर्यस्य वासोऽसि नीविर्नामोर्जमस्मासु

धेहीति तस्य नीविमनुपरिकल्पयते ।

सूर्यस्य वास इव वासोऽसीत्यर्थः । एतेन वाससः सोमदेवत्वत्वात्कथं सूर्यदेवत्वमिति शङ्का निरस्ता भवति । तस्य परिहितवाससः । वासोन्ताप्रकाशनाथोऽप्यन्तरं गोपनाय वेष्टितवसनग्रन्थिर्नाविस्तामनु पश्चात्कल्पयत इत्यर्थः । परिशब्दो दाढ्यार्थः । नीविमित्येकवचनं जातौ । तत्र कच्छचतुष्टये द्वौ नीविशब्दवाच्यौ कच्छौ । तत्र पश्चात्कच्छ एव मुख्यत्वात्पूर्वम् ।

मुक्तकच्छो यदा कुर्यात्कर्म काम्यं कश्चिन्नरः ।

वृथा भवति तत्सर्वं गुहास्थानप्रदर्शनात् ॥ इति गोभिलोक्तेः ।

अथाश्रावकच्छस्य मुख्यत्वमस्तिवति वाच्यम् । गुहास्थानप्रदर्शनादिति हेतुना तस्यैव मुख्यताया अवगमात् । काम्यग्रहणाश्रित्यनैमित्तिकयोर्नार्यं नियम इति द्रष्टव्यम् । एकवचनास्तकृदेव मन्त्रः । स चाऽऽद्यायां नीढ्याम् । परिधानीयवस्त्रं परिधानाय क्षति-
णतो न प्रसार्य, प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा परिदधीत शौचिकल्पनं प्राक्संस्थोदक्संस्थ-
मावेनेत्यादि स्मार्तं सर्वमुपसंहार्यम् । आचम्येति स्वया वासःपरिधानस्याप्सु क्षीसासंब-
द्धत्वं बोध्यते । तेन दशपेयेऽपराह्णे दशपेयाय क्षीक्षतेऽप्सु क्षीसायाः स्थाने षट्पुण्ड-
रीका द्वादशपुण्डरीका वा हिरण्यस्रग्ं यजमानः प्रतिमुञ्चत इत्यत्रावशानान्ताया अप्सु
क्षीसायाः पुण्डरीकस्रक्प्रतिमोचनेन वासोनिवृत्तिमिव वासोक्षीसाया अपि निवृत्तिः
सिद्धा भवति ।

ऊर्जे त्वेत्यभ्रात्पूज्यमस्माद्यु धेहीति वा यदस्य मनसः

प्रियं सर्पिर्मिश्रं दधि मधु वाऽभ्युपसेकम् ।

यदस्य मनसः प्रियं सर्पिर्मिश्रं दधि मधु वाऽभ्युपसेकं तदूर्जे त्वेत्यभ्रातीत्यन्वयः ।
यत्तदूर्जनित्यसंनन्वादाधिकस्तच्छब्दान्वयः । यदन्नमस्याशनीयपदार्थसमूहस्य मध्ये मनस
आत्मनः प्रियं तदभ्रातीत्यर्थः । न तु यजमानस्येतीदमोऽर्थः स्वर्गमस्तस्य प्रयोगाभा-
वात्, मनःशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेः । मनस आत्मवाचित्वमात्मानमाकल्पना वेत्सीत्यादौ
इष्टम् । मनसः प्रियं हविष्यमेवेति केचित् । सर्वस्याहविष्यस्यापि अत्राश्रयमिदमेतदर्थ-
प्राप्त्यर्थं यदस्य मनसः प्रियमिति वचनमित्यभ्ये । यस्याहविष्यस्यापि मसूत्रवृत्ता-
कादेस्तिथिविशेषपरिनिषेधेनेतरकाळे रागप्राप्ते भोजनेऽशनाभ्यनुज्ञा यथा तथैतस्य
भोजनस्य रागप्राप्तस्य कर्माङ्गत्वस्यापि सत्यातिथिविशेषनिषेधेनेतरकाळेऽभ्यनुज्ञाया
अप्रवृत्तौ तत्प्राप्त्यर्थं यदस्य मनसः प्रियमिति वचनमित्येवमेव व्याख्यातव्यम् ।
सर्वा हविष्याशनकरूपना तु पञ्चाण्ड्यादिष्वतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजिकैव । इष्टापत्तौ तु
पञ्चाण्ड्याशनस्य पुनरुपनयननिमित्तत्वेन मध्ये तदापात्तिः । नचैतद्व्यतिरिक्तसर्वाहवि-
ष्याशनमोषनार्थमेतद्वचनमिति वाच्यम् । एतदपेक्षया स्वस्याहविष्याशनपरत्वस्यैव
मुक्तत्वात् । न च दोषाभाव एवात्र वचनात्करणीय इति वाच्यम् । स्पष्टवचनाभावेन
बहुषु दोषाभावकरूपनापेक्षया यदशने प्रायश्चित्तप्रसक्त्यभावस्यावस्थेवाहविष्येषु

* अत्राऽऽश्रयशब्दस्य मनोवाचित्वेऽपि मनःशब्दस्याऽऽश्रयवाचित्वं कथमिति चिन्तां यावा-
नैवमस्त्यभ्ये हरिश्चन्द्रस्याश्रयवाचित्वेऽपि अश्वशब्दस्य हरिश्वाचित्वमाभावात् ।

पदार्थेषु दोषाभावप्रतिपादनस्य युक्तत्वात् । मसूरवृक्षाकादीनामशने तिथिविशेषपरत्वेन निषेधस्तु अत्रापि अस्त्येव । रामप्राप्ते भोजने कालो मन्त्रविशेषश्चानेन विधीयते । सर्पिःशब्दो लौकिकाज्यमाचष्टे । अत एव सूचकता सायंदोहाभिचारणे तूष्णीकेनेति संस्कारार्थसर्पिषि विशेषणं दत्तम् । दधि मधु वाऽभ्युपसिच्य सर्पिर्मिश्रं स्वस्य यदन्नं भवति तदभ्यातीत्यर्थः । दधि मधु चेति पाठ उपयोः समुच्चयः । समाप्तमावाज्ञानयोः सहभावः । येषु पदार्थेषु यदन्नं मनसः प्रियमेतेष्वेकं तस्याशनमावश्यकमिति अनेन सूत्रेण प्रदर्श्यते । मनसः प्रियमितिवचनं मनसः प्रियानशने श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, तच्च सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषानुक्तेः । अत्र दधि गन्धं माहिषं चापि । अत्र मधु सौद्रमेव न तु मद्यं तस्याशने महापातकिस्वादोषश्रवणात् । दधि मधु वैवाभ्युपसे-
कमिति नियमः । तेन दधिमधुनोरेषाभ्युपसेकार्थता न तु पयसः । तस्य तु स्वातन्त्र्ये-
णाशनम् । अथ वा दधि मधु वाऽभ्युपसेकमेवेति नियमः । तेन दधिमधुनोरभ्युप-
सेकार्थतेः । पयसस्तृमययाऽपीति हेयम् । पूर्वकल्पे दधिमधुनोरभ्युपसेकेन स्वात-
न्त्र्येण चेत्युपययाऽपि । सर्पिषस्तु मिश्रणेनैवेति द्रष्टव्यम् ।

आशितो भवति ।

आशित इति निष्प्रयोगात्प्रयोनका अमात्येष्टमन्वाद्यः प्रयोभ्यो यजमानः ।
तथा चायमर्थो भवति अमात्येष्टमन्वादिभिः प्रेरितो यावत्प्राप्तिं बहु भुञ्जीतेति । न तु
आ, अशित इति पदद्वयं तथा पदकारैरपाङ्गात् । यावत्प्राप्तिं बहु भुञ्जीतेति अयमर्थो
यावानेनास्य प्राणस्तेन सह भेषमुपैतीति श्रुत्या लभ्यते । ननु इदं वचनं व्यर्थम् ।

अष्टौ ग्राहा मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्सु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

इति धर्मसूत्रोक्तगृहस्थविषयकद्वात्रिंशद्वाससंख्यानिर्णयमवाचनार्थं कृतेन ।

आहिताशिरनङ्गाश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्वन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनश्वताम् ॥

इति धर्मसूत्रवचनेनैव तत्सिद्धेरिति चेत्सत्यम् ।

भुजिप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्धति ।

भोजनं हीनमात्रं तु न बल्योपचर्यते ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ।

अतिमार्शं पुनः सर्वांशान्शु दोषान्प्रकोपयेत् ॥

इति वैद्यकग्रन्थे वातमहोद्ये भोजनस्य न्यूनाधिक्ये दोषमुक्त्वा

अन्नेन कुत्सेर्द्वावशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पचनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यनेन भोजनप्रमाणमुक्तम् । तथा च अठर एकमंशं पवनाद्यर्थमवशेषैव भोजनं कर्तव्यमिति आयुर्वेदसिद्धमोजनतः पवनाद्यर्थतुरीयमागचतुर्थीशपरिमितमधिकमत्र भोजनं कर्तव्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन सार्यकयात् । इतोऽप्यधिकभोजनं शरीरपीडाप्रसङ्गाद्विरुद्धमेव । अतः पवनाद्यर्थं किञ्चित्स्थलं संरक्ष्यैव भोक्तव्यम् । भुजि-
प्रमाणं निर्दिष्टमित्यत्र मात्राप्रमाणं निर्दिष्टमित्यपि पादः । अस्मिन्नाष्टेऽपि मात्राश-
ब्देन भोजनमेव गृह्यते । दीक्षणीयायां पूर्णत्र कृतायां दीक्षितधर्माणां प्रवृत्तत्वेन न
कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इतिसूत्रोपात्तो वैश्वदेवप्राणाहुतीनां निषे-
धोऽपि प्रवर्तते । दीक्षितस्य वैश्वदेवे मुख्यकर्तृत्वे तदनुज्ञयाऽन्यैः स्वार्थपाकेन कर्तव्य
एव वैश्वदेवः । प्राग्वंशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयायाः कर्तव्यतायां दीक्षितधर्माणामप्र-
वृत्तत्वेन निषेधस्याप्रवृत्तेर्वैश्वदेवः स्वेनापि कर्तव्यः । एवं प्राणाहुतयोऽपि भवन्ति ।
ऊर्ध्वं स्वेति मन्त्रोऽज्ञानार्थ एव निषेधप्रवृत्त्यप्रवृत्तिसाधारण्येन न तु प्राणाहुत्यर्थः । प्रथ-
मप्राणाहुतिमन्त्रेणोर्ध्वं स्वेत्यर्थं मन्त्रः समुच्चीयते तस्य पुरुषार्थत्वात् । अस्य क्रतुवर्ध-
त्वात्प्रयोजनभेदाच्चैवोर्ध्वं स्वेत्यस्य प्राणाहुतिमन्त्रप्रत्याम्नायत्वमिति केचित् । अन्ये
तु पञ्चानां स्थानेऽयमेव वा न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेन
पुरुषार्थाहुतीनां प्रतिषेधात्कत्वर्थ एव स्यादिति प्राहुः । तत्र पूर्वं मतं तुच्छम् ।
प्रथमेन प्राणाहुतिमन्त्रेण समुच्चयेऽन्यतरस्य व्यवहितत्वेन क्रियासंनिपाताभावेनाकर्म-
करणत्वप्रसङ्गात्, भिन्नशास्त्रार्थत्वेन द्वाभ्यां त्रिभिरीत्यादिवदेककरणत्वोपदेशाभा-
वाच्च । प्राणाहुतीनां पुरुषार्थत्वाज्जिषेधे प्राणाहुतीनामेवाभावेन प्राणाहुतीनां सर्वासां
स्थानेऽयमेव मन्त्र इत्युक्तिसंगतैवेति द्वितीयमपि मतं तुच्छमेव । अतः केवलमशना-
र्थमेव मन्त्रो न तु प्राणाहुतिस्थानिक इत्येव समञ्जसम् । यद्यप्यो नैव भवन्ति । देव-
तोद्देशेन त्यज्यमानत्वेनाऽऽहुतिरूपत्वाज्ज कांचनाऽऽहुतिं जुहोतीत्येतस्य निषेधस्यात्रापि
प्रवृत्तेर्निरावादात् । परिषेकामिमन्त्रेण तु भवत एव तयोर्द्वयोद्देशेन त्यज्यमानत्वाभा-
वात् । यत्रैकस्मिन्द्वय इति सूत्रास्तत्कृन्मन्त्रः ।

कनीयः कनीयोऽत ऊर्ध्वं व्रतयति ।

दीक्षास्त्विति शेषः । कनीयः कनीयोऽरूपमरूपमत ऊर्ध्वं दीक्षापारम्भ यावद्दी-
क्षासमाप्ति व्रतमुपैतीत्यर्थः । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—तथाऽऽशितः स्याद्यथा ततो
दीक्षामु कनीयः कनीयो व्रतमुपेयादिति । शरीरे कार्यसंपादनायैतत् । यथा यथा
च शरीरे कार्यधिक्यं तथा तथा मेध्यता । तथा चाऽपस्तम्बः—यदा वै दीक्षितः
कृशो भवत्यथ ॥ मेध्यो भवति यदाऽस्मिन्नन्तरं किञ्चित् भवत्यथ स मेध्यो भवति
यदाऽस्य कृष्णचक्षुर्वोर्नश्यत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य त्वचाऽस्मिन् संयोज्यतेऽथ स
मेध्यो भवति पीवा दीक्षिते कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति
विज्ञायत इति । तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे औमिनिरपि—तपश्च फलसिद्धत्वाङ्गोक्तवदिति-

वाक्यशेषश्च तद्वदिति । तद्दीक्षासु निवर्तत इत्येतस्मिन् व्याख्यानावसरे व्याख्या-
तमेतस्मिन् ह्ययम् । मेधो मेधो यज्ञस्तदर्हः । दीक्षादशायापि कुशस्य दीक्षामतैर्वि-
द्वहानां मध्येऽर्हं स्वीकृतं तदग्रावेद्यं हुतं भवति । अतः काशिताङ्गेनैव पष्टव्यम् ।
एतेनापि ज्ञायते दीक्षाधिक्यपक्षोऽत्यन्तं प्रशस्त इति । इदमप्यतोऽवगम्यत आशितो
भवतीति विधिरनेकदीक्षापर एव न त्वेकदीक्षापरः । तत्र तु किञ्चित्केशसंपादनाय
स्वरूपमेव मोक्तव्यमिति । अत्र व्याख्यायकृतं मतद्वयसिद्धिस्तत्कृतत्वं गृह्यते ।
वीवा दीक्षेतेति दर्शनात् । एतज्जोजनार्थः वाकोऽन्येनैव कारयितव्यो ननु त्वेन
न च पत्न्या । तथा च बौधायनः—अथाऽऽभ्यां मतोवाचमीवं पापयति तस्याऽऽ-
शितो भवत इति । ईश्वराय निवेद्यैव मोक्तव्यमिति सुप्रसिद्धमेव । एतच्च दंपतिभ्यां
केवलाभ्यामेव मोक्तव्यं ननु ब्राह्मणोऽप्यत्र भोजयितव्य इति । एतस्य भोजनस्य
दीक्षितसंस्कारार्थत्वेनेतरभोजनस्य प्रसक्तेरेवाभावात् । अत एवैकाको न पुंजीतेति
निषेधस्याप्राप्तः ।

महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां तद्वं नयनीतम्
समुद्यीति वर्चोभा असि वर्चो मयि चेहीति तेनाभ्यङ्गे
मुखमग्रेऽनुलोममितराभ्यङ्गानि स्वभ्यङ्गो भवति ।

गठवग्रहणं माहिषादिन्यावृत्त्यर्थम् । संशब्दः सम्बगित्यर्थे । तच्च सम्बन्धत्वमुद्यनकि-
षायाभवेति । उद्यीतीत्यत्र शोधनार्थमिति शेषः । शोधनार्थमेवोदशरादे निषागमाह बौधा-
यनः—अथास्यैतत्तवनीतं विचितमुदशराव उपशेरत इति युधातोर्मिश्रणार्थकत्वेऽपि तस्य
पदार्थद्वयसाध्यत्वेन प्रकृते पदार्थान्तरासंभवेन तदर्थसंभवाद्वालोदनार्थकत्वमेव युधातो-
रिति अर्थविशेषं प्रदर्शयितुमेवोच्छब्द उपासतः । उद्यवने प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।
तेनेति वचनं नियमार्थम् । तेन वया तेनैव सर्वाङ्गाणामभ्यङ्गो भवति तावत्पर्याप्तमेवाऽऽलोद-
नात्प्रागुपादातव्यं न पुनरन्यदुपादातव्यमित्येषोऽर्थः सिद्धो भवति । आलोदनं देवाद्विस्मृत्य
कृतेऽभ्यङ्गे तदनन्तरं स्मरणे पुनरन्यद्गृहीत्वाऽऽलोदय्य तेन पुनरभ्यङ्गः कर्तव्य इत्ये-
तदर्थं वा तेनेति वचनम् । अभ्यङ्गः पाणिभ्यामेव सामर्थ्यात्, न दर्भपुञ्जीलाभ्यां
सामर्थ्याभावात् । तस्य पाणिभ्यां संप्रच्छादय्य मुखमेव प्रथममभ्यङ्ग इति बौधायनः
स्पष्टमेवाऽऽह । अग्न इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । तेन मुखमग्रादारभ्याभ्यङ्ग इत्यर्थो
भवति । मुखस्याग्रं शिरस्तदारभ्य मुखमभ्यङ्ग इति । एतेन पराचीनताऽभ्यङ्गे प्रद-
क्षिता भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पराचीनं त्रिरभ्यङ्गे मुखमग्र इति ग्रीवाऽपि
मुखसंबन्धिन्येव तदाचारमस्तथात् । उत्तरप्रानुलोमग्रहणादपि शिरःप्रभृतिग्रीवान्तानाम-
वयवानां मुख्यवृत्त्या मुखपदवाच्यत्वाभावेऽपि गौणवा वृत्त्या तत्पदवाच्यत्वम् ।
अन्यथा ग्रीवायां लोभाभावेन कुत्रापि तत्संग्रह एव न स्यात् । अनुलोमं यन्मुखानि

लोमानि तदभिमुखतयेतराङ्गाणामभ्यङ्ग इत्यर्थः । अथवा मुखशब्देन केवलस्य मुख्यस्य मुखस्यैव ग्रहणम् । अप्रशब्दः कर्मार्थः । शिरःप्रयतिश्रीवान्तानामवयवानामनुलोममितराण्यङ्गानीत्यत्र समावेशः । अनुलोमशब्दस्यानुक्रमेणेत्यर्थः । तेन शिरःप्रभृतिपादान्तक्रमेणाभ्यङ्गः कर्तव्य इति सिद्धं भवति । इतराणि मुखदितराणि, पूर्वः कक्षे हस्तादीनि उत्तरकक्षे शिरआदीनि । मुखमग्रेऽनुलोममितराण्यङ्गानीति पार्थक्येन निर्देशान्मुखाभ्यङ्गने पृथक्त्वम् । इतराभ्यङ्गने संभवतां सकृन्मन्त्रः, असंभवतां मन्त्रावृत्तिः । स्वभ्यक्तो भवति, तथाऽभ्यङ्गे यथा स्वभ्यक्तो भवति । सुशब्दो यथा सर्वावयवसंबन्धो नवनीतस्य भवेत्तथेति सूचयति । अभिपूर्वकोऽङ्गुधातुरभ्यङ्गरूपमर्थमाचष्टे । आरूपपूर्वकोऽङ्गनमाचष्टे । सर्वावयवावच्छेदेन नवनीतसंबन्धोऽभ्यङ्गपदार्थः । नेत्रावच्छेदेन कज्जलसंबन्धोऽङ्गनपदार्थः । एतावर्थादुपसर्गबलाच्छेयेते प्रहारादिशब्दवर्त । स्वकीयकृत्स्नपृष्ठाभ्यङ्गस्य सुष्ठु स्वेन कर्तुमशक्यत्वात्सुशब्देनान्यकर्तृकताऽपि प्रापिता भवति । तत्र कर्तुरनियमप्राप्तौ नियममाह बोधायनः—अन्योन्यस्य पृष्ठमभ्यङ्गनकीति ।

हृषस्य कनीनिकाऽसीति त्रैककुदेनाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्गे ।

त्रिककुदि पर्वते भवं त्रैककुदं तेन त्रैककुदेन । एतादृशेनाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग इत्यर्थः । अक्षिणी इति शेषः । आङ्गनक्रियासांनिध्यात् । षाहीति मन्त्रान्तः ।

अस्मिन्प्रतिष्ठमाने येनैव केनचित् ।

त्रैककुदेन येन केनाप्यन्येन वाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग इत्येतावत्येव लाघवेन वक्तव्ये तस्मिन्प्रतिष्ठमान इति वचनं त्रैककुदाङ्गनतद्व्यतिरिक्तवर्तिकविद्व्याङ्गनयोस्तुल्यविकल्पोऽपि कदाचित्स्यात्तद्वारणार्थम् । नन्वेवं तस्मिन्प्रतिष्ठमानेऽन्येनेत्येतावदेव वक्तव्यं तथा च व्यर्थं येनैव केनचिदिति सूत्रमिति चेत्तस्यम् । अस्मिन्प्रतिनिधावत्यन्तसजातीयस्यैव प्रथमे ग्रहणमनन्तरमितरस्येत्येतस्य नियमस्याप्राप्तवृत्तिरित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तथा च शौलजमेवाऽऽङ्गनान्तरमादावत्यन्तसजातीयत्वात्प्रतिनिधित्वेन ग्राह्यम् । एतस्याप्यभावे कज्जलमित्येतस्य नियमस्याप्राप्तावः सिद्धो भवति ।

सतुलया शरेषीकया दर्भेषीकया वा दर्भपुञ्जीलेन

वाऽभ्यन्तरमनिधावयः खिरेकैकं दक्षिणं पूर्वमाङ्गे ।

तुलमं मूलेभ्यः स्वाहेति मूलसाहचर्यात् । पुण्यमिति केचित् । तत्र, ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा वृक्षेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहेत्यश्वमेध ओषधिहोममध्येऽप्युपस्य पृथक्निर्देशानुपपत्तेः । तेन सामयेत्यर्थो

भवति । शराख्यतृणशलाका शरेषीका तथा, दर्भेषीका दर्भशलाका तथा वा । दर्भ-
पुञ्जीलं दर्भकाण्डं तेन वा । दर्भकाण्डाग्रस्थाञ्जनक्रियायां सामर्थ्याभावान्मूलेनैवाञ्जनम् ।
सतूलत्वं शरेषीकादर्भेषीकयोरेव । एतज्ज्ञापयितुमेव वाशब्दोपादानं मध्ये कृतम् ।
अथ वा तूलः कार्पासस्तत्सहितयेत्यर्थः । मध्ये वाशब्दोपादानं श्रुतौ सतूलयेतिस्त्री-
लिङ्गनिर्देशाच्छरेषीकादर्भेषीकयोरेव तुर्यकल्पत्वं, दर्भपुञ्जीलस्य तु गौणकल्पत्वं, फलं
शरेषीकाया अभावे दर्भेषीकाया ग्रहणं मुख्यत्वेनैव, दर्भपुञ्जीलसत्त्वेऽपि नतु तस्य
ग्रहणं तत्पात्राभावादिति द्रष्टव्यम् । अम्यन्तरं यथाऽसितो बाहिरं भवति । अपाङ्ग-
मारम्याऽऽन्तमिति यावत् । अनिवाद्यन्नप्रतिनिवर्तयकैकैकं त्रिराङ्गे दक्षिणं त्रिरुत्तरं
त्रिरित्यर्थः । सकृत्सकृदेव मन्त्र उपयोरङ्गोः । तत्र क्रममाह—दक्षिणं पूर्वमिति ।

द्विर्वा सव्यम् ।

सर्वेषु पक्षेषु सकृन्मन्त्र एवोपयन् । सव्ये त्रिराञ्जनं पूर्वसूत्रात्प्राप्तं तत्र वैकल्पिकं
द्विरुपमनेन विधीयते ।

द्विर्दक्षिणं सकृत्सव्यमित्येकेषाम् ।

उभयं त्रिर्दक्षिणं त्रिः सव्यं द्विरिति वेत्येवं पूर्वमुक्तं तत्र स्वतन्त्रं पश्चान्तर-
मनेनोच्यते ।

न पुनर्निषेधयति ।

एकेन प्रयत्नेन संततमञ्जनं कर्तव्यं तथा कर्तुमशक्यत्वे सातत्यार्थं पुनराञ्जनं
न निषेधयति न नेत्रयोर्विषयतीत्यर्थः । अथवा पुनःशब्दो नङ्गित्यर्थः । निषेधयती-
त्यस्य निर्गमयतीत्यर्थः । तथा चायमर्थो भवति न ननु निर्गमयतीति । अर्थाग्नेत्रतो
महिरिति । आञ्जनक्रियायां विशेषमाह बोधायनः—अथास्यैतदाञ्जनं विष्टं हव्य-
पशेते सतूला च शरेषीकया तस्य प्राङ्मुखस्य प्रायश्मुख उपविश्य सव्येन पाणिना
दक्षिणपक्ष्यनक्तीति ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रेणेति पान्यमानो जपति चित्पतिर्मा

पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति

च पशमानः सुवर्जन इति चैतमनुवाकम् ॥ ४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

आयश्चकारोऽर्थेकत्वेऽपि मन्त्राश्रितव्योत्तनार्थः । आच्यर्थे भेददर्शनाद्युक्तमेत-
त्त्वम् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽसति वाचकेऽन्यत्रापीति जैमिनिनाऽपि स्वीकृ-
तम् । यथाऽऽदित्यः प्रायणीयश्चरति विधौ स्थास्तीवचनस्यापि चरुशब्दस्यादिति-

मोदनेनेति वाक्यशेषकशादोदनार्थकत्वे निर्णीते सौर्धं चरुमित्यादौ वाक्यशेषामावेऽप्यो-
दनार्थकत्वं तथाऽत्रेति । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजतीत्याश्वयजसूत्रे सर्वत्रेति-
ग्रहणाज्ज्ञापकान्निष्वच्छिद्रेणेत्यादिरनुषङ्गः । पवमानः सुवर्जन इति चैतमनुवाकमि-
त्यनत्यश्वकारोऽनुवाकशब्दोत्तरं योज्यः । रहस्यपातकान्यध्ययमनुवाको नाशयतीत्य-
त्यन्तं पाविष्यमेतस्येति प्रसिद्धमिति प्रदर्शयितुमेतच्छब्दः । उक्तव्यायमर्थमनुवि-
क्षतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।

जप्त्वा प्रत्यहमेतानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

पावमानीः पवमानानुवाकयता ऋचः । पाविष्यार्थं प्रत्यहमपि पाठः कार्यः । तथा
च स्मृतिः—

रुद्राध्यायं पावमानं पूर्वनारायणं तथा ।

यो जपेत्प्रत्यहं ह्येतान्सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

चकारः पूर्वमग्नैः सह समुच्चयार्थः । अश्वर्युणा पावमानं सावकाशतया कर्तव्यं
यथा पवनग्रहे तत्तन्मन्त्राणां सर्वेषां पाठो भवेत् । पवमानानुवाकस्य वाक्यस्य
एव पाठः ।

इत्योकोपाह श्रीमद्शिष्टोमपाजिसाहस्रामियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिहिसाहस्रामियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाय-

दीक्षितविरचितार्था श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिस्-

आम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नाकाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां दृत्तो दशम-

अस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ दशमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

आ वो देवास ईमह इति पूर्वेण द्वारेण प्राग्ब्रह्मं प्रविशज्जपति ।

द्वारग्रहणं वातायनव्यावृत्त्यर्थम् । प्रविशजिति शत्रा प्रवेशसमकालं जप इति
बोध्यते । यज्ञियासो हवामह इति मन्त्रान्तः ।

विष्णुदसीत्यप उपस्पृश्यापरेणाऽऽहवनीयं

दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

दर्शपूर्णमासादौ दृढस्य प्रतीकस्य ग्रहणम् । तेन मयि श्रद्धेति मन्त्रान्तो भवति ।

दक्षिणत उदङ्मुखतयोपवेशनमन्यथा दक्षिणाग्नेः पृष्ठतःकरणापत्तेः । नौधायनोऽपि स्पष्टमेवाऽऽह-दक्षिणत उदङ्मुखमुपवेशयेति । एकद्वारत्वे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् ।

तस्यैव एव संचर आ सुत्यायाः ।

संचरो मार्गः । आ सुत्याया इत्यत्राऽऽकर्मिष्यासी । मासस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदित्यत्रावमृथान्ता सुत्येत्यस्यार्थस्य निर्णीत-
त्वादत्रापि स एव निर्णयः । इदं कर्मार्थसंचरे, लौकिके तु अग्नेणाऽऽहवनीयं जघ-
नेन गार्हपत्यं देत्यादि जघ्पवायानुसारेण संचरः । आ सुत्याया इति अवधिविशेषवि-
धिबलात्सुत्यासमाप्त्युत्तरमुदयनीयादिषु अग्नेणाऽऽहवनीयमेव कर्मार्थोऽपि संचरो
न तु अतिदेशप्राप्तोऽपरेणाऽऽहवनीयम् । अन्यथा वैशेषिकातिदेशप्राप्तयोः संच-
रयोर्भेदाभावेनावधिविशेषविधिवैयर्थ्यापत्तेः । याजमानं व्याख्यास्याम इत्यधिकारा-
देव यजमानकाले तत्परामर्शकतच्छब्दोपादानमेतस्मात्पूर्वतनानि यजमानकर्माणि पत्न्या
अपि भवन्तीतिज्ञापनार्थम् । तत्र वपनं पत्न्या नास्तीति आध्वर्यवसूत्रव्याख्या-
न उक्तमेव । वपनाभावात्स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति जपोऽपि न । उद्गाहने पूतैर्मोत्पूहः ।
तूष्णीमिति नौधायनः ।

इन्द्राग्नी यावापृथिवी इत्याहवनीयमभिमन्त्रयते ।

सन्तं पाहीति मन्त्रान्तः । प्राग्वंशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयापक्षे तां कृत्राऽनन्तरमे-
वाऽऽहवनीयमभिमन्त्रणम् । अत्र साधिका युक्तिस्तं प्राग्वंशं प्रपाद्यात्र दीक्षणीयामेके
समामनन्तीत्यस्मिन्मूत्रे प्रवर्णिता । एतदनन्तरं दीक्षाहुतयः । दीक्षाहुतिहोमानन्तरं
यातं प्राणं मनसाऽन्वारणामह इत्यस्य मन्त्रस्य जपो यजमानस्य । प्रत्यगाक्षिषो
मन्त्रानकर्मकरणाञ्जपतीति सूत्रात् । आपस्तम्बेन पूर्णाहुतिसंज्ञकायाः षष्ठ्या दीक्षाहुते-
रनुमन्त्रणे विनियुक्तत्वादनुमन्त्रणमेव वा षष्ठ्या दीक्षाहुतेर्हयमानाया अनेन कर्तव्यम् ।
अनुमन्त्रणस्यापि जपत्वमस्तीत्युपोद्धाते प्रदर्शितमेव ।

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनस्याऽऽस्तीर्णस्यवर्सांमयोः

शिर्ये स्थ इति शुक्लकृष्णे राजी आलभते ।

अन्तर्वेदिग्रहणं शयनार्थकृष्णाजिनास्तरणादौ सर्वत्र राज्यालम्भनं स्यात्तन्मा
भूदिष्येतदर्थम् । कृष्णग्रहणं व्याघ्रानिने राज्यालम्भनव्यावृत्त्यर्थम् । राजी पञ्जी ।
शुक्लकृष्णराज्योः सहैवाऽऽलम्भनम् । शिर्ये स्थ इति लिङ्गात् । आलम्भनं स्पर्श-
नम् । अत्र नौधायनः-शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिरिति । द्वेधेऽन्योऽपि विशेषः-
शुक्लकृष्णयोः संस्पर्श इति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिरित्येवं शुक्लकृष्णे संस्पृष्टेदिति
नौधायनः पृथेनैवैतत् संधिः संमृशेदिति शाङ्गीकिरप्येने एकाङ्गुल्येव संमृशेदित्योप-
मन्यव इति । पृथं त्रयोदशाङ्गुलम् । यज्ञस्योद्वेग इति मन्त्रान्तः ।

सुशर्माऽसीति दक्षिणतो भसत् आरोहतीमां
धियः शिक्षमाणस्य देवेति च मुत्रामाणं पृथिवीं
धामनेहसमिति चेमाः सुनावमारुहमिति वा ।

सुशर्माऽसीत्येतावानेवार्थं मन्त्रः । पूर्वव्यकार उत्तरमन्त्रेण सह संधानार्थः । उत्तर-
व्यकारः प्रथमेन मन्त्रेण समुच्चयार्थः । इमाः सुनावमारुहमिति सुत्राभाणमित्यनेन
विकल्पते । दक्षिणतो दक्षिणप्रदेशतः पञ्चम्यर्थकस्तसिः । भसत् कटिप्रदेशो गुह-
प्रदेशो वा तृतीयार्थे तसिः । दक्षिणं आग्नाच्याभिसर्पतीति बोधायनः ।

आऽहं दीक्षामरुह्यतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा
ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधायि सत्यवृतेऽधाय्यतं च मे
सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवः सुवरगपः सुवर्भ
लोकं नाकस्य पृष्ठं ब्रह्मस्य विष्टपमगममित्यारुह्य जपति ।

आरुह्येतिवचनमारोहणजनयोः काष्ठाव्यवधानार्थं, तेन पत्न्याः शिरसि मां
प्रतिमुख्यतीत्येतदादि जपानन्तरं भवतीति सिद्धं भवति ।

विष्टोः अर्षासीति कृष्णाजिनेन दक्षिणमर्षं प्रच्छादयति ।

कृष्णग्रहणप्रयोजनं पूर्ववत् । दक्षिणग्रहणप्रयोजनं प्रागुक्तमेव । प्रशब्दोऽतस्य
सर्गावयवावच्छेदेन च्छादनं यथा भवति तथा कर्तव्यमिति बोधयति । कृष्णाजिनग्रहण-
मापस्तम्बोक्तवासोव्यावृत्त्यर्थम् । यच्छेति मन्त्रान्तः ।

नक्षत्राणां माऽतीकास्तपाहीति वाससा शिरः प्रवेष्टयते ।

वासोऽग्रेष्णीवरूपं शिरोवेष्टने तस्यैव लोकतः सिद्धेः । प्रादक्षिण्यं परिभाषासि-
द्धम् । बोधायनापस्तम्बौ स्पष्टमाहतुः—प्रदक्षिणमुष्णीवेण शिरो वेष्टयत इति ।
उष्णीवरूपवस्त्रालम् इतरदपि । अत एवाऽऽपस्तम्बेन वाजसनेयकग्रहणं विकल्पार्थं
कृतं द्रष्टव्यम् । द्वैवे स्पष्टमेव विकल्प उक्तः—अथास्य प्रदक्षिणमुष्णीवेण शिरो
वेष्टयतीति सूत्रं बोधायनस्य वाससैव प्रच्छन्नः स्यादिति शार्ङ्गकिरिति । आचार्यस्य
तुभयमप्यमिममिति विशेषानुक्तेर्गम्यते । उष्णीवशब्दो दीर्घशाटके प्रसिद्ध एव ।
वेष्टनं व्यापनम् । न पुरा सोमस्य क्रयादपोष्णीवेति प्राक्क्रयाद्वासोपसारणे श्रुतो
दोषश्रवणात्, गर्भो वा एषयहीक्षित उरुवं वासः प्रोर्णुते तस्माद्गर्भाः प्रावृता जायन्त
इति गर्भरूपदीक्षितोत्त्वरूपत्वेन वाससः संस्तवनात्प्रत्यपोर्णुते शिरोऽग्रेऽनुपूर्वमितराण्य-
ज्ञानीतिवक्ष्यमाणमुच्छाष्टिज्ञात्, अयं यजमानं वाससा प्रोर्णोतीति यजमानस्य वाससा
प्रोर्णवनस्य स्वतन्त्रतया विधानाच्च वाससा सशिरस्कसर्वावयवप्रोर्णवनमादौ कृत्वाऽन-
न्तरमुष्णीवेण शिरोवेष्टनमिति सिद्धं भवति । शिरोगतवासोपपदसंज्ञेन उक्तो बोधाय-

नेन—प्रतिकृष्य वसनस्यान्तान्प्रदक्षिणमुष्णापेण शिरो वेष्टयतीति । प्रोर्णवनं प्रावर-
णम् । वाससा प्रोर्णवनात्प्राग्दक्षिणांसगतं कृष्णाभिनं निष्कासनीयम् । अन्यथा दक्षि-
णांसस्य प्रावरणासंभवात् । दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बहुवृचब्राह्मणे प्रपञ्चितं—पुनर्वा
एतदृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्तीति । षट्सदृशं गर्भवेष्टनमुत्सवं, अरायु तु
एतस्यापि वेष्टनं येन क्रियते स पदार्थः । सोऽत्र कृष्णाभिनरूपः । तेन वाससा
प्रावरणोत्तरं कृष्णाभिनेनाऽऽच्छादनं शरीरस्य कर्तव्यम् । उक्तं च सूत्रान्तरे—वाससा
शिरः प्रवेष्टयते कृष्णाभिनेन शरीरमाच्छाद्य कृष्यै त्वा सुसस्याया इति वेदेः कृष्ण-
विषाणया लोष्टमुद्धन्तीति । एवं च दीक्षिते गर्भत्वं संपन्नं भवति । सोमक्रवात्पुराऽपो-
र्णवने दोषः श्रुतौ—यत्पुरा सोमस्य क्रवादपोर्ण्यते गर्भाः प्रजानां परापतुकाः
स्मुरिति । परापतुकाः परापतनशीलाः । एतस्य सोमक्रयोत्तरं जननं ततो वक्ष्यापन-
यनं युक्तमेव । तथा च श्रुतिः—क्रीते सोमेऽपोर्ण्यते जायत एव तदिति । अपोर्ण्यनमु-
द्धाटनम् । किं चात्यन्तं राजादिकं प्रति जनानां प्रतिदिदक्षायां पार्श्वस्थैः पार्थिका-
दिभिः समाया आवरणपट्टो यथाऽपनीयते तादृगेवैतद्भवति । तथा च श्रुतिः—अथो
यथा वसीयास्तं प्रत्यपोर्ण्यते तादृगेव तदिति । अनेन प्रच्छादनेनास्मिन्काले तत्
उत्थानं बोध्यते ।

प्रतया कृष्णविषाणया कृष्यै त्वा सुसस्याया इति वेदेर्लोष्टमुद्धन्ति ।

प्रतवचनं कृष्णविषाणान्तरनिवृत्त्यर्थम् । प्रतवचनेनेदमपि गम्यते कृष्णविषाणा-
प्रदानं वाससा शिरोवेष्टनोत्तरमेव कर्तव्यमिति । मन्त्रपाठक्रमान्तेखलापरिव्ययणादि-
पत्नोत्तनहनान्तस्य दक्षिणांसप्रच्छादनपूर्वमावित्वमेव । वेदेर्वेदिसंभन्धि लोष्टं मृद्वोलकं
यं कंचनोद्धन्ति विदर्शं करोति । अत्र वेदिशब्दो लक्षणया वेदिदेशपरः । लोष्टमि-
त्येव युक्तः पाठ इति लोष्टैर्प्रन्तीत्यस्मिन्मूत्रे प्रदर्शितमेव । अथवा लोष्टमिवोद्धन्ती-
त्यर्थः, यथा लोष्टस्य प्रहारेण विदारणं तथेति । अर्थान्मृदः । मृदो विदारणं तूत्कि-
रणेनेति लोकप्रसिद्धितः प्राप्तं तत्र प्रहारेण विदारणं विधीयते । नन्वेवं वेदिमु-
द्धन्तीत्येव वक्तव्यं लावणादिति चेत्, सत्यं, वेदिमुद्धन्तीत्येवमुक्त्यमाने वेद्याः
सर्वावयवावच्छेदोद्धननं वेदेर्भृदमुद्धन्तीत्युक्तौ तु कस्मिंश्चित्प्रदेशे उद्धननमिति
स्वरूपमेवेऽत्रैकदेशोद्धननस्यैव विवक्षितत्वेन लाववस्याप्राप्रयोजकत्वात् । एतादृशकु-
सृष्टिकल्पनया व्याख्यानं लोष्टाभावे लोपापत्त्या । न चेष्टापत्तिः । यथाकथंचिदलोपापानुगुण-
व्याख्यानसंभवे लोपकरणाया अनुचितत्वात् । तथा च निदानसूत्रम्—अलोपो
लोपान्त्याप्यतर इति । इदं चादृष्टार्थविषये द्रष्टव्यम् । तत्र वक्ष्यमाणस्य शिरसि
कण्डूयत इत्यस्य यथाऽर्थाभाव लोपस्तथाऽप्राप्यस्त्विति वाच्यम् । तत्रार्थे प्राप्ते शिरसि

कण्डूयत इत्यत्र लोपकल्पकापस्तम्बीयस्पष्टवचनमिदं प्रकृते कृतादशस्पष्टवचनाभावेन
तथाकल्पनाया असंभवात् । बोधायनसूत्रस्वरसतः कण्डूयमायेऽपि कर्तव्यताप्रतीतेः ।

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौवधीभ्य इति शिरसि कण्डूयते ।

एतस्यादृष्टार्थत्वपक्षे शिरसि बहिर्गन्तुमिच्छित्वयमे वर्षणं कुरुत इत्यर्थः ।
बोधायनेन दक्षिणं गोदानं कण्डूयत इति कण्डूयने नियतदेशोक्त्याऽर्थप्राप्त्यभावेऽपि
कण्डूयनं कर्तव्यमेवेति सूच्यते । अर्थे प्राप्ते कण्डूयत इत्यापस्तम्बोक्तदृष्टार्थत्वपक्षे
तु अर्थाभावे लोप एव । सूत्रकारस्योपपत्त्यपि संमतम् । नचादृष्टार्थत्वपक्ष इतरेषु
कण्डूयनेषु एतन्मन्त्रप्राप्तिः कथं भवेत्प्राप्तकामावादिनि वाच्यम् । अर्थपृथक्त्वात्कण्डूय-
नमन्त्रोऽभ्यावर्तत इति परिभाषासूत्रस्यैव प्रापकस्य सत्त्वात् । शिर इति सप्त-
म्यन्तवचनं शिरसि यत्र कुत्रचित्, यत्र कण्डूतिस्तत्र वा कण्डूयनं न तु
शिरसः सर्वस्य कण्डूयनमित्यर्थं बोधयति । अदृष्टार्थत्वपक्ष एतन्मन्त्रकरणकशिरो-
धिकरणककण्डूयनविधिः । दृष्टार्थत्वपक्षे मन्त्रमात्रांशे विधिः कण्डूयनविधिस्त्वनु-
वाद एव । यदा शिरसि कण्डूयते तदा सुपिप्पलाभ्य इत्यनेनैव मन्त्रेण कण्डूयते ।
इतराङ्गेषु यदा कण्डूयते तदा विषाण इत्यनेनैव । उभयपक्षेऽपि शिरस्येव कण्डूयन-
मादौ तत् इतराङ्गेष्विति । अनेकेषु अर्थेषु कालव्यवधानेन जायमानेषु मन्त्रावृत्तिः ।
तथा च सूत्रम्—अर्धपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तत इति । कालव्यवधानकृतमे-
वात्रार्थपृथक्त्वम् । जैमिनेस्तु मते कालव्यवधानेऽपि नाऽऽवृत्तिः । तथा च तत्सूत्र-
मेकादशाध्याये चतुर्थपादे कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्म भेदात्, अपि वा बोधनैकपदैकक-
र्म्यात्स्यादिति । कण्डूयनक्रियायां कण्डूयनकर्मापनेयस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्का-
र्याणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्तिः । अत्र कर्मशब्दः क्रियाजन्यफलशालित्व-
रूपपारिभाषिककर्मपरो धात्वर्थक्रियापरश्च । तथा च क्रियानजन्यफलशालित्वरूपकर्म-
परत्वस्वीकारे कर्मणां क्रियाजन्यफलशालिनां शिरादिरूपाणां भेदात्कण्डूयने प्रत्यङ्गं
मन्त्रावृत्तिरित्यन्वयः । धात्वर्थरूपक्रियापरत्वे तु प्रत्यङ्गं कण्डूयने कर्मभेदान्मन्त्रावृत्ति-
रित्यन्वयः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु ऐककर्मात्, एकमेव कर्म यत्र तस्य
भावस्तस्माद्धेतोश्चोदना कण्डूयेतेति चोदना तस्या ऐक्यमेव न भेद इति । अयं निष्कृ-
ष्टोऽर्थः—दुःखानि न भिन्नानि न तु दुःखापनयनं स्वरूपेण विकीर्णितं, नाप्यङ्गसं-
स्कारः । येन तज्जेदाज्जेदः स्यात् । किं त्वारमानं कण्डूतेदुःखाक्षिसन्नितमपनीतकण्डू-
दुःखं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते । तेन यावता दुःखेनानपनीतेनाऽऽत्मनि दुःखं भवति
तावतः सर्वस्य दुःखस्यापनयनमत्र क्रियाजन्यफलतच्छाल्यत्वादेव । तथा चैक आत्मेव

कर्म यत्र तदेककर्म तस्य भाव ऐककर्म्यं तस्माद्धेतोः । एककर्मैति कण्डूयनविशेष-
णम् । कण्डूयनान्यङ्गमेवेन भिन्नानि न भवन्ति । यदाऽङ्गसंस्कारः कण्डूयनं मयेतदा
तस्मैदाज्ज्ञेयः स्यादतोऽङ्गसंस्कारोऽपि न भवति, किं तु आत्मगतस्य दुःखस्यापनये-
नाऽऽत्मन्येव संस्कार उत्पद्यते । अङ्गगतकण्डूनिवृत्तिस्तु द्वारमार्थं, यावता दुःखेना-
पनोतेनाऽऽत्मनि दुःखं भवति तावत्सर्वमपनेतुमभिसेधाय कण्डूयनोपक्रमो हृदयते हि
अन्त ऐककर्म्यं कण्डूयने सिद्धं भवति । अस्मादेव हेतोश्चोदनेक्यमेव भवति नरवङ्ग-
कृतो भेदः कण्डूयने । अतोऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रं भवतीति ।

विषाणे विष्वै सं ग्रन्थि यदस्य गुल्फिदम् हृदि
मनो यदस्य गुल्फिदमित्यवशिष्टान्यङ्गानि ।

अवशिष्टेष्वङ्गेष्वित्यर्थः । तेन हस्ताद्यवयवेषु एकदेश एव कण्डूयनं न तु कृत्स्नानां
कण्डूयनमिति पूर्ववदर्थो भवति । शिरःशब्देन केवलशिरस एव ग्रहणं, तेन छला-
टादिषु विषाणे विषया इत्येव मन्त्रो न तु सुपिप्पलाभ्य इति । चक्षुषोरर्थप्राप्तौ कृष्ण-
विषाणया कण्डूयनं न, अयोग्यत्वात् । हस्तेनापि कण्डूयनं न, पामनमावुकाः प्रजाः
स्युरिति दोषश्रवणात् । तर्हि कथं कर्तव्यमिति चेत् । कृष्णविषाणाग्रे पादलिका हृद-
तया बद्ध्वा तथा कण्डूयनमित्येवं कण्डूयनं कर्तव्यमित्यबोहि । अङ्गग्रहणं शिरसोऽ-
ङ्गत्वेऽपि प्राधान्यं द्योतयितुम् । तेन स्नापनीयेनोत्साद्येत्यनेन विहित उद्धर्तने प्राधा-
न्यात्मयमं शिरस उद्धर्तनं तत इतरेषामिति सिद्धं भवति ।

सूपस्था देवो वनस्पतिरूपवो मा
पाक्षोदय इति दण्डं प्रतिगृह्णाति ॥ ५ ॥

प्रतिग्रहणं यावत्पर्यन्तं न कृतं तावत्पर्यन्तं दानशब्दार्थः सिद्धो न भवति । दानं
विना प्रतिग्रहशब्दार्थोऽप्येवम् । एवं च दण्डदानप्रतिग्रहयोः समानकालिकताऽऽर्थ-
क्येव । तत्करणमन्त्रः पूर्वमेव वक्तव्य इत्यप्यर्थात् ।

अग्निर्दीक्षितः पृथिवी दीक्षा तथाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितो ययाऽ-
ग्निर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे
वायुर्दीक्षितोऽन्तरिक्षं दीक्षा तथा वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया
वायुर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया
दीक्ष आदित्यो दीक्षितो द्यौर्दीक्षा तथाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितो ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु
तथा दीक्षया दीक्षे चन्द्रमा दीक्षितो नक्षत्राणि दीक्षा तथा

चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रया दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे वरुणो राजा दीक्षित आपो दीक्षा तथा वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे सोमो राजा दीक्षित ओषधयो दीक्षा तथा सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे प्राणो दीक्षितो वाग्दीक्षा तथा प्राणो दीक्षया दीक्षितो यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा तथा प्रजापतिर्दीक्षया दीक्षितो यया प्रजापतिर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे वाचा मे वाग्दीक्षतामग्रये समष्टया च प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वायवे समष्टया च चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्टया च मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्टया च द्यौश्च पृथिवी चार्धश्च रात्रिश्च कृषिश्च वृद्धिश्च त्विषिश्चापचित्तिश्चाऽऽपश्चोषधपश्चोर्क्च सूनुता च ता मा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तां भूर्भुवः सुवः सत्यं म आत्मा अद्वा मे क्षितिस्तपो मे प्रतिष्ठा अद्वा सत्यं शुद्धपतिरिति केशिनी दीक्षां जपित्वा स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे अङ्गुली निर्गृजति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी कृत्वेष्टीः स्थेति चतस्रोऽङ्गुलीरुत्सृजति ताभिर्यथासुखं चरति वायं च यच्छति ।

संभारयजुर्होमोत्तरमयं जपः । केशिनीये तस्य शब्दस्योपादानं ज्ञानार्थम् । ज्ञानाभावे यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति वक्षिणाग्नौ होतव्यम् । दीक्षाशब्देन दीक्षापद-
यन्तो मन्त्रा लक्षणयोच्यन्ते । दीक्षाम्राहिणोऽग्न्यादयो देवविशेषा एव केशशब्द-
वाच्याः । केशिनीति दीक्षाविशेषणम् । विशेष्ये लक्षणया मन्त्रपदवाच्यतायां विशेष-
णस्यापि लक्षणया तत्पदवाच्यत्वम् । कः स्वर्गस्तपेशाः केशा इति व्युत्पत्त्या केश-
शब्दस्य देववाचित्वम् । तस्मान्मत्वर्थीय इति विशेष्यस्य दीक्षाशब्दस्य स्त्रीलि-
ङ्गत्वाद्विशेषणीभूतात्केशिशब्दाद्विशेष्यलिङ्गानुरोधेन जीप् । केशशब्दस्य स्वर्गवाचित्वं
हैमकोशे—

को ब्रह्मात्मानिष्ठाकार्षिचित्रारिधमकेतुषु ।

विष्णुवाहनशब्देऽन्वै सितकर्णे वसौ घृतौ ।

कलहे कः समारुधातः प्रभेऽर्थेऽपि च को मतः ।

स्वर्गे चके तथा मित्रे शुद्धचर्ये स्मरकालयोः ॥ इति ।

सर्वेषु देवेषु स्वर्गेशत्वं तु त्रिदिवेशपदादिव केशपदादपि सिध्यति । एकवचनं चात्मभिप्रायम् । दीक्षायां नियमव्रतादिरूपायां जपत्वासेनैव तत्साधनीभूतमन्त्रा-
चित्त्वं लक्षणया स्वीकार्यम् । केशा दीक्षामाहिणोऽन्यादयो देवा यस्यां सन्ति यस्ताधनो-
भूतमन्त्रेषु प्रतिपाद्यत्वेन सन्तीति यावत्सा केशिनीति निष्कृष्टोऽर्थः । केशिनीदीक्षा-
जपान्पूर्वमध्वर्युः पृथिवी दीक्षा तयाऽभिर्दिसया दीक्षितो ययाऽभिर्दक्षया दीक्षित-
स्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामीत्यारम्भ तास्तया दीक्षमाणमनु दीक्षन्तामित्यन्तं यजमान-
मीक्षमाण आच्छिद्रिकप्रपाठकस्थमन्त्रजातं जपति । युष्मच्छब्दप्रयोगादध्वर्योर्जपोऽयम् ।
केशिनी दीक्षा अपित्वेति स्वप्नमानकर्तृकत्वार्थो यो मुष्टिकरणकर्ता स एव जपक-
र्तेति । तेन मुष्टिकरणस्य यजमानेनैव कर्तव्यत्वाज्जपोऽपि तेनैव कर्तव्य इति सिद्धं
भवति । तथा च परम्याः कर्तृत्वं वारितं भवति । मुष्टिकरणं यजमानकर्तृकमेवेत्यत्र मूलं
ताभिर्यथासुखं चरति वाचं च यच्छतीत्यत्रत्यश्चकार इत्यग्रे वक्ष्यते । द्वे अङ्गुली निर्भु-
जतीति सामान्यतो यद्यप्युक्तं तथाऽप्यङ्गुलिद्वयं द्वयोर्द्वयोर्हस्तयोर्द्विष्टव्यम् । एवमुत्तरा-
स्वपि । आदौ कनिष्ठिकाद्वयं ततोऽनामिकाद्वयं ततो मध्यमाद्वयं ततो द्वयोर्हस्तयोर्मु-
ष्टीकरणमित्येवं क्रमः । न च दक्षिणस्य हस्तस्यैव अङ्गुली कनिष्ठिकानामिके प्रथमं
ततो मध्यमातर्जन्यौ ततः सव्यस्य हस्तस्य कनिष्ठिकानामिके ततो द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टी-
करणमित्येवैवास्त्विति वाच्यम् । समं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायभिरुद्धस्यैतादृशानुष्ठान-
स्यानुभितत्वात् । निर्भुजति संभुजे करोतीति यावत् । संभुजता द्वयोर्द्वयोरङ्गुल्योर्युगप-
द्युगपदेव । संभुजाभिः सर्वाभिरङ्गुलिभिः सहाङ्गुष्ठसंयोगो मुष्टिस्तत्करणं तत्संपादनम् ।
एतेनार्थात्तर्जन्योरपि संभुजता प्रदर्शिता भवति । अन्यथा तद्विना मुष्टिकरणविविरनु-
पपन्नः स्यात् । मुष्टी इति द्विवचनम् । पदकारैः प्रग्रहत्वबोधकेतिकरणात् । तेन द्वयो-
र्हस्तयोर्मुष्टिकरणम् । एष्टीः स्येति सौत्रो मन्त्रः । द्वयोर्हस्तयोर्द्वे द्वे एवं चतस्रो न तु
एकस्यैव । अन्यथा मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्यग्रे मुष्टिद्वयविसर्जनविज्ञानानुपपत्तेः ।
आपस्तम्बेन द्वे अन्यतरतो द्वे अन्यतरत इति स्पष्टमभिधानाच्च । उत्तमर्गेऽपि युगप-
देव । एष्टीः स्येति बहुवचनात् । ताभिरुत्पृष्टाभिः । यथासुखमिति वचनाद्याभिरुत्पृ-
ष्टाभिः सुखेनाऽऽचमनादि कार्यं कर्तुं शक्यते ता उत्पृष्टव्या इति । तास्तु कनिष्ठिके
अनामिके चैव । कनिष्ठानामिकयोरनुत्तमं एताभ्यां साकमङ्गुष्ठसंयोगः पीडानह इत्य-
नुपपत्तिर्यम् । अतः कनिष्ठे अनामिके इत्येतासामेव चतमृणामनुत्तमः । अङ्गुलीरुत्पृ-

अतीत्यत्र चतस्र इति खोलिङ्गात् । एष्टीः स्थेतिमन्त्रगतखोलिङ्गाच्चैवाङ्गुलिग्रहणे सिद्धेऽङ्गुलिग्रहणं दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या इति श्रुतानङ्गुलिस्त्वेनाङ्गुष्ठ-
ग्रहणेऽपि यदि कामयेतोमयं जनयेयमित्यभीव लोमान्यङ्गुष्ठं सहाङ्गुलिभिर्गुह्यादि-
स्पर्शनाङ्गुष्ठस्य पृथग्रहणदर्शनासाङ्गुलिष्वङ्गुष्ठग्रहणमिति प्रदर्शयितुम् । एतेनाङ्गुष्ठत-
र्जन्योरुत्सर्गो वाजसनेभ्युक्तो निरस्तो दृष्टव्यः । वाचं च यच्छतीत्यत्रत्यश्वकारोऽङ्गु-
लिकरणेन सह संनिधोगशिष्टस्वार्थः । तेन मुष्टिकरणकर्तुरेव वाक्निषम इति तथा च
पश्या न वागयमनम् ।

वागयमलोपप्रायश्चित्तमाह—

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमाश्रवैष्णवीं सारस्वतीं
बार्हस्पत्यामित्यनुच्य व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वं प्रदर्शयते । प्रमत्तः प्रमादतो व्याहरेद्वाचमुच्चारयेत् । भुक्त्या
प्रमत्ततावशेन व्याहरणे तु द्विवारं त्रिवारं चैतेषां मन्त्राणां जप इति त्वार्थिकम् । यदा
■ प्रमत्त इत्यस्य उन्मत्त इत्येवार्थ इत्युच्यते तदैतेषां मन्त्राणां सकृदेव जपः । प्रमा-
देन व्याहरणे तु—

यदि वागयमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रयम् ॥

इतिस्मृत्युक्तं ग्राह्यमिति । अयं च वागुच्चारणनिषेधो यज्ञसाधनव्यतिरिक्तविषये ।
तथा चाऽऽश्वलायनः—आपद्यातो देवा अवन्तु न इति अपेदापि दाऽन्यां वैष्णवी-
मिति । अन्ययज्ञस्य साधनादिति चाऽऽह । आपद्य नियममतिक्रम्य । यज्ञसाधनमिति
वचसो विशेषणम् । यज्ञसाधनं वचो ययज्ञसंपादनार्थं तद्धेषपरिहारार्थं च तत् ।
एतद्व्यतिरिक्तवचसो यमनमित्यर्थः । वैष्णवी, इदं विष्णुरिति प्रसिद्धा । अग्राविष्णू
महि तद्गामित्यनुवाकस्याऽऽद्ययोरन्यतराऽऽग्रावैष्णवी । ततः परयोः प्र णो देवी, आ
मो विव इत्यनयोरन्यतरा सारस्वती । ततः परासां बृहस्पते जुषस्व ■ एवा पित्रे
बृहस्पते अतीत्येतासां तिसृणामन्यतरा बार्हस्पत्या । इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेनाना-
ज्ञातादिमन्त्रत्रयपाठः सिद्धा भवति । अनुरज मन्त्रपाठात्पूर्वमेव वागयमलोपप्रायश्चि-
त्तार्था एते मन्त्रा इत्यनुसंधानार्थः । नचैतदनुसंधानं मन्त्रपाठकाल एवास्तिवति वाच्यम् ।
मन्त्रार्थानुसंधानावरुद्धत्वेनैतदनुसंधानासंभवात् । अनुसंधानस्य ज्ञानरूपत्वेनैककाले ज्ञान-
द्वयानुत्पादात् । अथवाऽनुरचैतेषां मन्त्राणामनुवचनरूपतां दर्शयितुम् । तेनैकश्रुत्यमेव
भवति । नपित्वेत्येवं वचनाभावात् चातुस्वर्थनियमः । चातुस्वर्थनियमाभावापार्थमेव अपित्वेति-
वचनं परिरक्षयानुच्येतिवचनम् । व्याहृतीः समस्ता व्यस्ता वा । एकैकशः समस्ताभिश्चेति

समुच्चयबोधकवचनस्याप्राभावात् । इष्टिपशुनन्धज्ज्ञानमूत्रे यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्ण-
वोमृचं जपित्वा व्याहृतोश्च पुनर्वाचं यच्छतीति उक्तत्वाद्व्यभिषयकमेव । अग्निष्टोम-
ब्रह्मत्वमूत्रे यद्वक्ष्यमाणं तद्ब्रह्मपरमेव । अत्र विहितं यजमानविषयकमेव । अध्वर्या-
दीनां तु वैष्णव्युपमृत्रेणैव विष्णुस्मरणमिति न नियमः किंतु नामोच्चारणेनापीत्येतादृ-
शोपायान्तरमपीति । एतदभिप्रेत्यैवाऽऽध्वर्यवमूत्र एतस्यावचनम् । तद्योपायान्तरं
स्मृतावुक्तम् —

यदि वाग्यमलोपः स्वाज्यपात्रेषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्ययम् ॥ इति ।

प्रसङ्गाविद्मुक्तम् ।

नानृतं वदति ।

सामान्यनिषेधेनाऽऽधानप्रभृति यावज्जीवं नानृतं वदेदितिविशेषनिषेधेन चैवानृतवाक्य-
निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधः कर्मङ्गरवार्थः । तेन प्रायश्चित्तत्रयमत्र भवति । एकं सर्वाधिकारक-
सामान्यनिषेधापरिपालननिमित्तकं प्रायश्चित्तम् । द्वितीयमः हिताभ्यधिकारकसामान्या-
कारकविशेषनिषेधापरिपालननिमित्तकम् । तृतीयमेतत्कर्माङ्गभूतनिषेधापरिपालननि-
मित्तकमिति । आद्ये स्मार्तं प्रायश्चित्तम् । अन्ययोः श्रोतं, तच्च द्विगुणम् । एतश्चित्त-
वाचरणीयम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमुच्यते । बृद्धपराशरः—

विप्रः सुकृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतपापणम् ।

वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य जलविष्णीशसंस्मृतिः । इति ।

बृद्धशातातपः—

सुरवा निष्ठीव्य वासस्तु परिधायाऽऽचमेवबुधः ।

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्य च दर्शनम् ।

यथासंभवतो ह्येतत्पूर्वभावे ततः परम् । इति ।

पूर्वं जलभावे कर्मणि व्यापृतौ वा द्रष्टव्यम् । शङ्खलिखितौ—आक्रोशनानृतवादे
त्रिरात्रमेकरात्रं बोधका इति । एवं स्मृतिषु प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं तत्ततो द्रष्टव्यम् ।
तत्र शक्ताशक्तकामाकामाभ्यासान्ध्यासस्वरूपास्वरूपत्वेन व्यवस्था ज्ञेया । श्रौतप्राय-
श्चित्तं शब्दानृतार्थानृतमेवेति विज्ञम् । तत्र शब्दानृतं सारस्वतीष्टिर्मगवता पतञ्जलि-
नोक्ता । अर्थानृतं यातपत्येव । स्मार्तं तु अनृतद्वयेऽपि साधारणमेव । यद्यपि श्रौतेनै-
केनैव प्रायश्चित्तेन द्वितीयप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गतः सिद्धिस्तथाऽपि पुनरत्र श्रौतनिषे-
धकरणादावृत्तिरेव सिद्धा भवति । इदमेवैतन्निषेधस्य फलम् ।

न मांसमश्नाति ।

मांसग्रहणं मृधादीनामुपलक्षणम् । आपस्तम्बेन निषेध्यपर्यायेषु तद्वहणात् । राग-
प्राप्तस्य मांसाशनस्य प्रतिषेधः । पश्चिद्रामक्षणं वैधमिति कृत्वा तस्य न निषेधः । न
हि स्यात्सर्वभूतानामेति शास्त्रेण हिंसा निषिध्यते यागीया तु न निषिध्यते वैधस्वादित्यत्र
यथा तथाऽत्रेति द्रष्टव्यम् । अयं वैधव्यतिरिक्तमांसाशनप्रतिषेधो युगान्तर उपयुज्यते ।
कलौ तु मांसाशनस्य सर्वथैव निषेधेन तदप्राप्तिरेव । कलौ तु यागनिषेधस्यैवाभावेन
तत्संबन्धिमांसपक्षणस्याप्यनिषेध एव ।

सत्रस्तेयान्यदीक्षा ■ नरेमेधाश्चेधकौ ।

सौत्रामण्यां सुराग्रहः ।

असता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

इत्यादिभिः कलिषज्जर्षविषयकवचनैर्धिशेषनिषेधेनाग्निष्टोमादीनां गोव्यतिरिक्तच्छा-
गादिपशूनां च निषेधाभावस्थार्थादेव प्रदर्शनात् ।

न स्त्रियमुपैति ।

ऋतावपि । यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति रेतःसेके प्रायश्चित्तश्रवणात् । भर्तारं प्रति
पत्न्या गमनमर्थान्नैव निवृत्तं भवति । तत्र नुद्धिपूर्वस्कन्दने यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति
वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तम् । अनुद्धिपूर्वं तु यन्मेऽत्र पयसः परितोषात्तदपि । अग्निहोत्रमिव
सोमेन तदहं पुनरादद इति रेतः स्कन्धमनुमन्त्रयत इत्यापस्तम्बोक्तं प्रायश्चित्तं द्रष्ट-
व्यम् । इदमनुमन्त्रणमाचान्तेन कर्तव्यम् । तथा च सूत्रान्तरम्—आधान्तो रेतःस्कन्ध-
मनुमन्त्रयत इति । यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति स्वस्त्रियामेव नान्यस्त्रियाम् । तत्र तु या
ब्रह्मचारी स्त्रियमुपैवादिन्येतत्प्रायश्चित्तं स्मृत्युक्तं च भवति । रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।

नोपर्यास्ते ।

नोपरि शीठमग्नादावास्ते शयीत च । प्रदर्शनार्थं चाऽऽसनवचनम् । अथ शयी-
तेत्येवाऽऽश्वलायनः ।

न निष्ठीवते ।

छीवनं छात्रावितर्जनम् ।

न दत्तो धावते ।

दत्तो दन्तान् । दन्तधावननिषेधे तत्स्थाने द्वादश गण्डूषाः कार्यास्तेनैव मुखशुद्धि-
रिति स्मृतितो ज्ञेयम् ।

नाऽऽविष्कुस्ते ।

दत्त इत्यनुवर्तते । आविष्करणं प्रकटीकरणम् ।

नाऽऽनतौ स्मयेतापिगृह्य स्मयेत् ।

आनतौ केनचिद्भास्यकारणेन हास्यप्राप्तावपि नैव स्मयेत् नेषद्धास्यमपि कुर्यात् ।
स्मिक्, ईषद्धसन् इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः स्मयशब्दः । ईषद्धास्यनिषेधेन कैमुतिकन्यायेन
कस्वरूपस्य हास्यस्यापि सुतरां निषेधः । अकारणहास्यस्य तु धर्मशास्त्रादेव निषेध-
सिद्धिः । यदीषद्धास्यमपि निरोद्धं न शक्यते तदा स्मयेतैव परं तु अपिगृह्य वस्त्रेण
मुखमाच्छाद्यैव स्मयेत् । एतत्कलं श्रुतौ कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयते
प्रजानां गोपीथावेति । गोपीथा रक्षणम् । लणाविसूत्रेषु निपातनात्साधुः । प्रवर्ग्य-
ब्राह्मणे कलान्तरमपि—तस्माद्दक्षितेनापिगृह्य स्मेतव्यम् । तेजसो धृत्या इति । एते
निषेधाः पत्न्या अपि । तस्येति ज्ञापकात् । पत्न्या वाग्यमनलोपे विष्णुस्मरणमेव
प्रायश्चित्तम् ।

यदि वाग्यमलोप स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रव्ययम् । इति सामान्यवचनात् ।

उपायान्तरसत्त्वे मन्त्रपाठकल्पनायोगात् । अत्रद्धं मन उन्द्तीर्ष्यं धत्तेति जपो
तु न भवतः । यावदुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति सूत्रात् । नचैवं
नखनिकृन्तनदन्तधावनस्नानवासः परिधानाशनान्मृक्काञ्चनपावनादीनामप्यभागेऽस्तिवति
वाच्यम् । तस्यैव एव संस्मर आसुत्याया इत्यत्रत्यतच्छब्दस्यैतेषां धर्माणां प्रापणार्थ-
मेव कृतत्वात् । अन्वया तद्वैयर्थ्यस्य दुष्परिहार्यत्वापत्तेः । नच वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मुपायान्तरमेव किञ्चित्कल्पनीयमिति वाच्यम् । एतत्कल्पनातिरिक्तायाः सूत्रान्तरानु-
गुणार्थकल्पनाया एतासंभवात् । तूष्णीं पक्ष इदम् । ऊहपक्षे तु स्नानमन्त्रे पूतेमोत्यृहः ।
ऊहपक्षे एतावपि जपो भवत एव । जपाभावपक्षे प्रायश्चित्तं तु विष्णुस्मरणमिति
द्रष्टव्यम् ।

अत्रद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपति ।

अमेध्यमशुचि-मलमूत्रादि पतितचण्डालरजस्वलादि च दृष्ट्वा जपति कालान्यवाये
सत्यसकृद्दृष्ट्वाऽपि सकृदेव जपति । कालव्यवाये तु पृथगेव मन्त्रः । सर्वेषामेकास्मि-
न्नेव काले युगपदर्शने सकृदेव जपति । स्वप्नदीर्घाणां भिषर्षणाभिषेध्यप्रतिमन्त्रेषु
चैवमिति एकादशाध्यायचतुर्थपादमते सूत्रे स्वप्नदीर्घाणां भिषर्षणेषु कालभेदेऽपि
नाऽऽवृत्तिः । अमेध्यप्रतिमन्त्रे तु एकस्मिन्काले एव युगपदनैकामेध्यदर्शने कालमे-
वाभावाद्विस्पष्ट आकृतिरभाव इति विशेषो द्रष्टव्यः । अमेध्यप्रतिमन्त्रे दर्शनस्यैव
निमित्तत्वात्कालभेदेनामेध्यदर्शन आकृतिरेव बीमांसकमतेऽपि । एवमित्यनेन कण्डू-
नाधिकरणसिद्धान्तार्थोऽतिदिश्यते । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । आचमनादित्यावेशणयोः
स्मृतिप्राप्तयोः समुच्चय इति केचित् । मा मा हासीरिति मन्त्रान्तः ।

उन्दन्तीर्षलं धचेत्पभिवृष्यमाणो जपति ।

अभिशाब्दात्संमुखं वृष्यमाणस्य जपः । वृष्यमाण इति ज्ञानया वर्षणसमकालं सपः । कालाव्यवाये सकृदेव जप इति याज्ञिकमते । भीमांसकमते तु काला(ल)व्यवा-
येऽपि नाऽऽवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । निर्वधिष्टेति मन्थान्तः ।

दक्षिणेन विहारं दीक्षितागारे विहरति ॥ ६ ॥

विह्रियन्तेऽग्नयो यस्मिन्स विहारः प्राग्वेशादिरूपस्तं दक्षिणेनादूर एव दीक्षिता-
गारे कृते विहरति । एतस्मादेव ज्ञायते विहारस्य दक्षिणतो दीक्षितागारं विहारार्थं
कर्तव्यमिति । विहारोऽत्र सत्कथात्रावपुराणश्रवणवेदार्थविचारादिस्तं कालातिवाहनार्थं
करोतीत्यर्थः । दक्षिणेन विहारमित्यनेन स्वायत्तनोपवेशनं व्यापत्यते । एनया दूरत्वं
व्यापत्यते । दीक्षितागारवचनं बाह्यशालायां यत्रकुत्रचिद्विहरणं व्याकर्तयितुम् । सूत्रा-
न्तरे दीक्षितधर्मान्प्रकृत्य न लौकिकीः कथाः कुर्यात्काव्यपरसान्त्वयनेन गायत्रे रोषेण
नृत्यदर्शी भवेदिति । कवेः कर्म काव्यं तच्च नाट्यभागिमप्रहसनविषेदादनेकविधमि-
त्यग्निपुराणादौ प्रदर्शितं तद्वर्जयेत् । रसान्मृगजारादिभेदेन दशविधान्तरसान्त्वययेत् ।

नान्यत्र कृष्णाजिनादास्ते ज्ञेते वा ।

स्पष्टम् ।

नैनमन्यत्र दीक्षितविमितात्सूर्योऽभिनिञ्जोषेधाभ्युदियात् ।

दीक्षितार्थं विमिनं दीक्षितविमितं तच्च प्राग्देश इति प्रागेव दर्शितं तस्मादन्यत्रान्य-
स्विन्देश एनं दीक्षितं मन्तं सूर्योऽभिनिञ्जोषेदस्तमियालषाभ्युदियात् । सूर्यास्तमयो-
दययोर्दीक्षितविमिताद्बहिर्न गच्छेत्किंतु तत्रैव स्यादिति तात्पर्यार्थः । एतत्प्रायश्चित्तमा-
पस्तम्ब आह — वारुणीरभिनिञ्जुक्तो अपेस्तौरीरभ्युदित इति । यन्निद्धि ते यत्किंचेदं
कितवास इति वारुण्योऽस्तमित उद्वयं तमसस्पयुद्धु त्वं विश्रमिति तिस्रः सौरीरभ्यु-
दिते । उदुत्तमं वरुणास्तभ्राद्घां यत्किंचेदं कितवास इति वारुण्यः, उदु त्वं चित्रं
देवानां मस त्वा हरितस्तरणिभिश्चदर्शत इति सौर्य इति वा । भारद्वाजमते तरणिर्विश्व-
दर्शत इति नास्ति । आपस्तम्बः—मधु मांसं स्त्रियमनृतमुपरिशय्यां स्त्रीवनं विकाले
निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति वर्जयेदिति । विकालो निष्क्रमणायोग्यसंध्यादिः ।
प्रवासोऽन्यत्र रात्रिप्रातः । दीक्षितविमितादिति काकास्त्रिन्यायेनोभयत्र संवध्यते ।
विकाले दीक्षितविमिताञ्च निष्क्रामेच्च ततोऽन्यत्र रात्रिं वसेदित्यर्थः । सर्वत्र व्रता-
तिक्रमे व्रातपती । यथाविहितानि तु वैशेषिकाणि । छर्दनादिप्रायश्चित्तमापस्तम्बेनो-
क्तम्—यदत्राविरसस्य मे निरष्टविषमः स्मृतः । अभिष्टसोमः पृथिवी पुनरात्मन्द-
धानु म इति च्छर्दयित्वा क्षुत्वा वा यदन्नमथते मर्कं न तस्यातः क्षुभोऽवति । सर्व

तदस्मान्मा हिंसीर्नहि तद्दृशे दिवेति स्वप्नेऽर्जं मुक्त्वा रुद्रियाम्योऽञ्जः स्वाहेति
 लोहितमुत्पतितं दृष्ट्वा नीमत्सा नाम स्याऽऽपः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेति स्तूहानं
 कृषाणां नाम० त्यश्रु तपस्या ना० स्वेदमिति । जपतीत्येव शेषो न त्वनुमन्त्रयत इत्य-
 स्यानुवृत्तिः । स्वप्नेऽर्जं भुक्त्वेत्यत्र स्वाग्निकस्य पदार्थस्य जाग्रदशायामसंभवे तदनुमन्त्र-
 णासंभवात् । एकत्र व्यभिचारेण सर्वत्रापि जपतीत्ययमेव शेषः । स्तूहानमित्यादि-
 ष्वपि दृष्टेतिपदस्याप्यन्वयः । अश्रु दुःखजनमानन्दजं चेत्युभयमपि गृह्यते । अवि-
 शेषात् । अग्नये व्रतभूतेऽष्टाकपालं य आहिताग्निरार्तिजपश्रु कुर्यादित्यस्यानैमित्ति-
 कत्वात् नैमित्तिकस्य नित्यतुल्यत्वाच्च कांक्षयाऽऽहुतिं जुहोत्यन्वयश्च क्रतुसंयुक्ताय
 इत्यनेन क्रतूपयोगिव्यतिरेकाहुतेर्निषेधाद्वातमृतीष्टेर्निषेध इति केचित् । नैतद्युक्तम् ।
 एतस्याः प्रायश्चित्तप्रकरणे पाठात्पादिकृतीष्टिवद्वापनिर्वातार्थत्वेन क्रतुसंयुक्तत्वात् ।
 नहि दोषनिर्हरणं विनाऽग्निमं कर्म संभवति । अत इयमिष्टिर्भवत्येव पूर्णाहुतिर्वेति ।
 स्तूहानं नासास्त्रुते जले श्लेष्मादि । अश्रु नेत्रस्रुतं जलं, स्वेदः शरीरजं जलम् । पर-
 द्धानः—नापरया द्वारा निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेत्तेनैव प्रविश्येदं विष्णुरिति जपेदिति ।
 आपस्तम्बः—न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यदि विसृजेदित्थं विष्णुस्त्वमग्रे व्रतपा
 असीति जपित्वा वाचं यच्छतीति । न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेदित्यनुवादः प्राय-
 श्चित्तविधानार्थः । वाग्यतस्तपस्तप्समान आस्त आ नक्षत्रस्योद्देशेतिरिति पूर्वमवोक्तत्वात् ।
 श्रुतौ तु न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्तं विच्छि-
 न्म्यादिति दोषं प्रदर्श्य नक्षत्रोदयोत्तरं वाग्विसर्गं कर्तुं तद्विधिमुक्त्वा यदि विसृजेद्द्वैष्ण-
 वीमृचमनुब्रूयाद्यक्षो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोतीति केवलं वैष्णव्युत्पन्नपत्रं प्रायश्चि-
 त्तमुक्तम् । प्रातस्तु त्वमग्रे व्रतपा असीत्यनुब्रूयाद्यद्यदीक्षितवाद् वदेन्मुष्टी वाचं च
 विसर्जयित्वेति वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं ब्रह्मण्यम् । आपस्तम्बः—न दीक्षितवसनं परिद-
 धीत नास्य पापं कीर्तयेदिति । अदीक्षितानामपि निषेधाद्दीक्षार्थवासस्तेन त्यक्तं न
 परिदधीत कश्चिदपि, नास्य सन्तमसन्तं वा दोषं कीर्तयेदित्यर्थः ।

नक्तमेव मूत्रपुरीषे कुर्यादित्वा वा छायायाम् ।

नक्तं रात्रावेव मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । न दिवा । यदि निरोद्धं न शक्नुयात्तदा
 दिवाऽपि कुर्यात् । परं तु छायायां कुर्यात् । अत्रेदं धर्मसूत्रम्—आरात्राऽऽवसथा-
 न्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा आरादावसथाद्वाऽस्तमिते च बहिर्ग्रामा-
 न्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेदश्मानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीन्पूर्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः
 शुन्धने वर्जयेद्देवतानामभिधानं चाप्रयत इति ।

पराशरः—ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

मैर्ऋत्यामिषुविशेषमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत् । इति ।

दूरादिति दिनपरं न रात्रिपरं मयसंभवात् । तथा चैतदभिप्रेत्यैव देवकः—

रात्रौ दूरं नैव गच्छेद्विष्णुमूत्रार्थं कदाचन । इति ।

शौनकोऽपि—प्राणवाधाभयाद्वात्रौ गृहेऽप्युत्सर्गमाचरेत् ॥ इति ।

विष्णुमूत्रे संध्ययोनैव कुर्यात् । तथा च देवकः—

विष्णुमूत्रे आचरेन्नित्यं संध्यासु परिवर्जयेत् । इति ।

धर्ममूत्रे—दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । अन्यच्च—न सोपानमूत्रपुरीषे कुर्यात्कष्टे पथ्यप्सु च तथा स्त्रीवनमैथुनयोः कर्माप्सु वर्जयेदग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं वा देवताश्चाभिमुखो मूत्र-पुरीषयोः कर्म वर्जयेदिति ।

अन्यच्च—प्राङ्मुखोऽस्नानि भुञ्जीत उच्चारं दक्षिणामुलः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनम् ॥ इति ।

उच्चारः पुरीषकर्म । मूत्रपुरीषोत्सर्गप्रयुक्ता धर्माः स्मृतितो ज्ञेयाः । अत्राऽऽवसथान्-दक्षिणां दिशं दक्षिणापरं वेत्ययमेव पक्ष आश्रयणीयः । अन्तर्ग्रीमेऽपि गृहस्थ द्वारतो न कुर्यात् । यद्यपि च्छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेदिति सामान्यतः सर्व-च्छायानिवेष्टतथाऽपि स्मृतिषु नचोपजीव्यच्छायास्त्विति विशेषतः श्रवणात्तस्या एव निषेधो न तु च्छत्रादिच्छायाप्रतिषेधः । अप्रतिषिद्धा या छाया सैवात्र ग्राह्या । तस्यां छायायामेव मूत्रपुरीषयोः कर्माणि नियतमिति दिवा वा छायायामित्यनेन प्रद-र्श्यते । उपजीव्यच्छाया नाम यस्यां पथिकादथो विश्राभ्यन्ति सा । एतस्यास्तु निषेध एवात्रापि मेघच्छायादेरप्रतिषेधस्त्ववर्जनीयत्वादेवेत्यस्त्वप्रस्तुतम् ।

मूत्रं चिकीर्षन्मित्रं ते यज्ञिषा सनूरिति विषाणया

लोष्टं किञ्चिद्दोषहत्य तदादायापो मुञ्चामि

न प्रजामक्षोभुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमावि-

ञ्जतेति प्रस्तावयत्यप उपस्पृश्याऽऽचम्य पृथिव्याः

संभवेति सत्प्रतिनिद्धाति पृथिव्याः संभवति वा ।

मूत्रं चिकीर्षन्कर्तुमिच्छन् । अपो मुञ्चामीति मन्त्राभिरुदेव मूत्रोत्सर्गमात्रसं-वित्स्व एतस्य विधेः सिद्धे मूत्रं चिकीर्षन्निति वचनं नियमार्थं मूत्रमेव केवलं कर्तुमि-च्छन्तु तु पुरीषमपि तेन पुरीषोत्सर्गकालिकमूत्रप्रस्तावे नायं विधिरिति । विषाणया प्रक्षयाऽन्यथा वाऽपि । न तु प्रक्षयेवेति नियमः । लोष्टोद्धननवत्प्रक्षयचनाभावात् । लोष्टं मृत्पिण्डः । किञ्चिदित्यनेन लोष्टादन्यत्तृणादिकमुच्यते तद्वा । तृणं लोष्टं वाऽपादाये-

त्येषापठदापस्तम्भः । उपहृत्योद्धृत्य खनित्येति यावत् । तेन पतितस्य लोहस्य तृणा-
दिकस्य वा न ग्रहणम् । तदुपहतम् । उत्तरत्र प्रतिनिधानादेवाऽऽदाने सिद्ध आदा-
येतिवचनं तदादायैव मूत्रप्रक्षालः कर्तव्य इति । प्रक्षालयति मूत्रं चिकीर्षन्निति पूर्वत्र
तस्यैवोपक्रमात्, योग्यत्वाच्च मूत्रस्यैव प्रक्षालणम् । प्रक्षालणेन्द्रियशुद्धिं कृत्वा हस्त-
पादप्रक्षालनाचमनानि कार्याणीति स्मृतिसिद्धम् । अप उपस्पृश्य, अपः स्पृष्ट्वा,
आचम्य श्रौतमाचमनं कृत्वेत्यर्थः । अप उपस्पृश्याऽऽचम्येति द्वयोर्भेदे विना पृथग्ग्र-
हणानुपपत्तेरुपस्पर्शशब्देन स्पर्शमात्रं न तु उपस्पर्शस्वाचमनमितिकोशोक्त आचमन-
शब्दार्थो ग्राह्य इति । उदककार्ये प्रोक्षणाचमनादौ कुत्रचिदप्युच्यते उपादीयते कुत्र-
चिन्नोपादीयते तत्र मीनमिदं यन्नोपादीयते तत्रोत्पन्नविस्फारणभावो यत्र नोपा-
दीयते तत्र संस्कारसत्त्वमिति । पृथिव्याश्च संभवेति तदपात्तं लोहे तृणादिकं च यतोऽ-
पात्तं तत्रैव पुनर्निदधाति पृथिव्याः संभवेति वा । अनुनासिकविसर्गकृतो मन्त्रमे-
दोऽत्र । लोष्टादानोत्तरमेव कर्णे यज्ञोपवीतधारणादि । आदानात्पूर्वं धारणं तु यज्ञो-
पवीती कर्म कुर्वतीति शास्त्रविरोधापत्तेर्न युक्तम् । नचैवमादेयित्वपञ्चोपि तादानमूत्रप्र-
क्षालयोरव्यवहितानन्तर्यावापत्तिः । अत्राव्यवहितत्वस्याविवक्षणात् । कर्णे यज्ञो-
पवीतधारणस्यापि मूत्रपुरीषोत्सर्गानुगुणत्वेनाव्यवधायकत्वाच्च । आचमनं तु मुष्ट्य-
नुरोधेन कथञ्चिदाचमनविधानात् । आचमनार्थं मुष्टिविसर्गे दोषो नेति केचित् ।
अस्तीत्यन्ये । शौचविधिस्तु मुष्टिं विसृज्यैव कर्तव्यः । तत्र न प्रायश्चित्तमिति
केचित् । तदनन्तरं मुष्टिविसर्गप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्मन्त्रेण मुष्टिकरणमित्यन्ये ।
दण्डकृष्णाजिने निषायैव मूत्रपुरीषे कर्तव्ये । तथाचाऽऽपस्तम्भः—न दण्डाकृष्णा-
जिनादिति विप्रच्छिद्येतोमे निषाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति ।

नैनं शूद्रोऽनुप्रविशति ।

एनं दीक्षितं प्रति शूद्रो नानुप्रविशति न प्रतिपद्यते । अनुरन्धानुलक्षीकरणपूर्वकप्रवे-
शनिषेधार्थः । तेन साहजि(सि)कप्रवेशे निषेधो नेत्यर्थादवगतं भवति ।

ब्राह्मणेन राजन्येन वैश्येन ॥ संभाषेत ।

एतैः सम्प्रगपि याषेत्यर्थः । परिगणनात्स्त्रीशूद्राभ्यां सह संभाषणस्यार्थनिषेधः
सिद्धो भवति । सर्वमेतत्स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्भः—न स्त्रिया शूद्रेण संभाषेत नैनमनुप्रप-
द्येतेति । स्त्रिया त्वशूद्रयाऽपि न संभाषेत । बहूपकारमोहादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत् ।
एनं यजमानं शूद्रो नानुप्रपद्येत्यर्थो वेत्यापस्तम्भसूत्रार्थः । नैनमनुप्रपद्येत्येतस्य
द्वितीयोऽर्थोऽस्मत्सूत्रानुगुणः । मात्रादिभिर्मन्याभिः सह सम्प्रभाषणेऽपि न दोषः ।
भारतादिषु वर्शनात् । संशब्दात्सम्प्रभाषणस्यैव निषेधः । तेन कार्यार्थं स्वल्पभाषणे
न दोष इति सिद्धं भवति । शूद्र इत्येकवचनं लिङ्गं चाविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तेन

बहवः शूद्राः स्त्रियश्चापि न प्रपद्येरिति । शूद्रसंभाषणविषये कंचित्प्रातिप्रसन्नमाहाऽऽ-
पस्तम्बः—कामं शूद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मणाऽनभिलषितः स्यादिति शाट्यायनक-
मिति । यस्त्वगम्यामनस्तेयादिदोषाश्रयतया न श्रुतो निश्चित इति यावत्तेन कामं
संभाषेतेत्यर्थः । शूद्रग्रहणं क्लृप्तपलक्षणम् । प्रतिलोमानां तु जन्मनैव पापभिलषित-
स्वात्मैभिः सह भाषणम् । द्रष्टुपापाभिलषितेन न संभाषणं निषिद्धम् । ननु ब्राह्मणा-
दिभिरप्यशुचिभिः संभाषणं स्मृतिनिषिद्धं शूद्रस्य को विशेष इति चेत् । उच्यते—
पापानभिलषितैः सद्भिर्ब्राह्मणादिभिः संभाषणं कर्मान्तराद्ये विहितं यथा भारतादि-
श्रवणम् ,

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च संयुतः । इति च, तथा न शूद्रेण शिष्टेन चापि
विधीयते ।

न कंचन प्रत्युत्तिष्ठति ।

कमपि शिष्टं पित्रादिं गुरुं वृद्धं ज्ञानिनं चापि समागतं दृष्ट्वा न प्रत्युत्थानं कुर्यात् ।
स्मृतितः प्राप्तस्य निषेधः क्रियते ।

नाभिवादयेत् ।

पितरं मातरं चैव पितामहं पितामहीम् ।
प्रपितामहतत्पत्न्यौ मातामहं च तत्स्त्रियम् ॥
पितृव्यं मातुलं चैव आतरं श्वशुरं तथा ।
आचार्यमुपनेतारमृद्धदातारमेव च ॥
उपाध्यायं नीतिशास्त्रप्रवक्तारं तथैव च ।
मयत्रातारमस्तं च ऋत्विजं वृद्धमेव च ॥
विद्याविनयसंपन्नं ज्ञानिनं चाभिवादयेत् ।

इत्यादिस्मृतिप्राप्तानभिवाद्यास्तमस्कार्यानाभिवादयेत् नमस्कुर्वादित्यर्थः । आप-
स्तम्बः—अभिवादयेत् नाभिवादयेत्ऽप्याचार्यं श्वशुरं राजानमिति शाट्यायनकमिति ।
अन्यैरभिवादितस्तेष्व आशिषं वदति न स्वयम्, आचार्यादीन्समागतानपि नाभिवा-
दयेत् किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञो ब्राह्मणस्याप्रसक्तः । आपस्तम्बो-
क्ताचार्यादिषुदसमभिवाहारास्तमस्कार एवात्राभिवादनशब्दार्थः ।

सर्व एवैनमभिवादयेत्सर्वानेवाभिवदेत् ।

एनं दीक्षितं सर्व एतस्याभिवाद्याः पित्राद्या अन्ये चाभिवादयेन् । अनभिवा-
द्यत्वेऽपि तस्य सर्वास्तानभिवादयेत्सर्वान्प्रति आशिषम् ।

आयुष्मान्मव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वक्षरे पुनः ॥

इति लक्षणलक्षितां वदेत् । नमस्कारं वा कुर्याद्यथायोग्यम् । नाभिवाद्यत इत्यर्थे निषेधो वृद्धत्वेऽपि स्थेन प्रथममभिवादनं न कर्तव्यं तैः कृते पश्चात्कर्तव्यमिति पिण्डितोऽर्थः । एवकारस्याभिषेदेदित्यनन्तरमन्वयः । आपस्तम्बः—अग्निर्देव दीक्षितस्तस्मादेवं नोपस्पृशेन्नृणां नाम गृहीयादिति । अन्यस्य विधिरयम् । अस्य दीक्षितस्य न नाम गृहीयात्किं तु भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रणमात्रं कर्तव्यमिति । स्पर्शने प्रत्यक्षदोषो न नामग्रहणे । अग्निसंस्तवो न स्पर्शनमात्रे हेतुः किंतु अभिवाद्यैरप्ययमभिवाद्यस्तेभ्योऽभिवाद्येभ्योऽपि स्थेनाऽऽशिषो देया इत्यत्रापि । अत एवाभिषेदति नाभिवाद्यतेऽप्याचार्यश्च शूरश्च राजानमिति शब्दादयानकमित्यस्यानन्तरमुपादानम् । अयं निषेध आम्बिनामपि विधिव्यतिरिक्तस्पर्शनिषेधे ।

* यद्येनं शूद्रेण संभाषोपेयादेतेषां वर्णा-
नामेकं श्रूपादिमभित्यं विचक्षेवेति ।

एवं दीक्षितं प्रति शूद्रेण सह संभाषा संवाद उपेयादुपपद्येत । एतेषां शूद्रव्यतिरिक्तानामनन्तरोपादानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानाम् । यद्यपि वर्णशब्दो ब्राह्मणसन्निध्यैव शूद्रेषु वर्तते

ब्राह्मणत्रियविद्वद्भ्यां वर्णास्त्वाद्याल्लयो द्विजाः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, [तथाऽपि] शूद्रात्मकवर्णस्य निषेधकोटिकत्वेनैतच्छब्देन तस्य ग्रहणात्पञ्चाङ्गाह्मणसन्निध्यवैश्यानामेव ग्रहणम् । यद्यावश्यकः संवाद उपपद्येत तदा ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां मध्ये एकमन्यतमं यं कंचन वर्णं पुरस्कृत्य संवादयेत्, इममित्यं विचक्षेवेतीमं शूद्रं प्रतीत्यमनेन प्रकारेण विचक्ष्य ब्रूहीति ।

लौकिकीं वाचं वदन्नामधेयेषु विच-
क्षणं चनसितं चान्ततो दधाति ।

लौकिकीं भाषारूपां वाचं वदन्वदित्यन्वक्तुमुद्युक्त इत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदपि कदाचिद्भवतीति तदर्थं यानि आह्वानाद्यर्थानि नामधेयानि तेषु विचक्षणचनसितेस्त्वेतद्वचनान्ततो नामधेयान्ते दधाति योजयति । चकारादुपपद्योः प्रतिनामधेयसमुच्चयो यथा देवदत्त विचक्षणचनसितेति । विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—चनसितविचक्षणेति राजन्यवैश्याविति । यथायथं राजन्यवैश्यायोरेतौ भवत इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तूमयोः समुच्चय एव । लौकिकीं वाचं वदन्नित्यनेन लौकिकवाग्भाषणस्य गौणता गम्यते । तेन मुख्यत्वेन संस्कृतवागेव वक्तव्या, तस्या वक्तुमशक्यत्वे लौकिकीति सिद्धं भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—परिणयेन मानुर्गं वाचं वदतीति । परितः सर्वेषु देशेष्वेकैकं नोद्यत इति परिणयः साधुशब्दस्तेन लौकिकार्थमपि वाचं वदन्ति ।

साधुशब्दैरेव भाषेत नान्यैरित्यर्थः । श्रुतिरप्यत्रास्ति प्रमाणं—तस्माद्ब्राह्मणेन न श्लेच्छवाचा भाषितव्यं श्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति । अपशब्दरूपाभिर्देशमा-
षाभिर्देशितेन न भाषितव्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः । लौकिकवाग्दने प्रायश्चित्तं सामा-
न्यमेव त्रातपत्यात्मकम् । देवतानामधेयेषु न विचक्षणचनसितशब्दौ किंतु मानु-
षानामधेयेष्वेव । तथा च बौधायनः—यानि देवतानामानि यथाख्यातं तान्याचक्ष्वाथ
यान्यदेवतानामानि यथाख्यातं तान्याचक्षाण उपरिष्टाद्विचक्षणं घेहीति । अदेवता-
नामानि मनुष्याणां डिप्तादीनि न तु कृष्णगणेशशिवमास्करादीनि तेषां देवतानाम-
धेयत्वात् । बौधायनेन लौकिकवाग्भाषणेऽपि चनसितविचक्षणप्रयोग उक्तः—चन-
सितवर्ती विचक्षणवर्ती वाचं वदे[दि]ति । मनुष्यायवायर्थं प्रयोगः प्रथमस्याऽऽदौ
द्वितीयस्योत्तरमिति । अथवाऽयमर्थः सूत्रस्य लौकिकीं मानुषीं वाचं वदिष्यन्नामधे-
येषु च विचक्षणमन्ततश्चनसितं दधाति यथाक्रमं लौकिकीं वाचं वदिष्यन्विचक्षणश-
ब्दमादौ दधाति नामधेयेषु अन्ततोऽन्ते चनसितं दधातीत्येवमिति । अथवोभयत्रापि
उभयस्य समुच्चयः । तत्र वाग्निषय आदावुभयोः समुच्चयो नामधेयविषयेऽन्तत
उभयोः समुच्चय इति । विचक्षणं चनसितमिति प्रातिपदिकनिर्देशो न विभक्तिविष-
यिता । लौकिकं भाषणं कर्तुमादौ विचक्षणचनसितेत्युक्त्वा लौकिकं भाषणं यथा-
स्वेच्छं कुर्यात् । डिप्यविचक्षणचनसितेत्याह्वानार्थं संबोधनवाक्यप्रयोगः । चनसित-
विचक्षणेत्यामन्त्रयेतेति भारद्वाजः ।

न पचति न ददाति न कांचनाऽऽ-

हुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्यः ।

अक्रतुसंयुक्तं पाकं न करोतीत्यर्थः । तच्चाऽऽतिथ्याद्यर्थम् । अन्येन पाचने न
दोषः । नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे वसेदित्यनेन निषेधेन वसत्यर्थं ब्राह्मण आगते
तस्य सत्यां भोजनेच्छायामजं दद्यादेवेति तदर्थं पाकः प्राप्तः । तत्र स्वयं पाकं कृत्वाऽ-
तिथये भोजने दत्त आयासविशेषेण फलेऽतिशयात्स्वस्यापि पाककर्तृत्वं प्राप्तं तदनेन
निषिध्यते । न ददाति अक्रतुसंयुक्तं दानं न करोतीत्यर्थः ।

ईजे यज्ञैश्चन्दसेनो भूथैर्भूरिदक्षिणीः ।

इति पुराणेऽश्वदानदर्शनात्, अनिरादिश्य न भुञ्जत इत्येतस्मान्प्राज्ञिज्ञाया-
जदाने भवत्येव । न कांचनाऽऽहुतिं जुहोति कामपि आहुतिं न जुहोति । कथंभूतां
क्रतुसंयुक्ताभ्योऽन्यत्र विहिताम् । क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यत्रैकशेषः । क्रतुसंयुक्तश्च क्रतु-
संयुक्तं क्रतुसंयुक्ता च क्रतुसंयुक्ताः । तल्लक्षणविशेषत्वाभावात्त्रात्र पुंशेषः । नपुं-

सकमनपुंसकेनेत्येकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वादभावः । तेन पाकदानयोरपि संग्रहः ।
 आवश्यकश्चायं संग्रहः । अन्यथा क्रतुसंयुक्तपाकदानयोरपि निषेधापत्तेः । पाकेऽ-
 क्रतुसंयुक्तत्वं निषेधे प्रयोजकमेवं दानहोमयोरपि । क्रत्वर्थाम्य इति क्रतुविहिताभ्य-
 इति वा परित्यज्य क्रतुसंयुक्ताभ्य इतिवचनं प्रायश्चित्तार्थपाकदानहोमानामयं निषेधो
 न भवति, तेषामपि विनष्टसंधानद्वारा क्रतुसंयुक्तत्वादितिज्ञापनार्थम् । क्रतुविहिताभ्यः
 क्रत्वर्थाम्य इति चैवमुक्त्यमाने क्रत्वर्थाणां पाकदानहोमानां निषेधे क्रतोरिवाप्तमवेन
 तद्व्यतिरिक्तविषयत्वस्यैवावश्यमर्थदेवाङ्गीकर्तव्ये पर्युदासवैयर्थ्यापत्तेः, प्रायश्चित्तार्थ-
 पाकदानहोमेषु क्रत्वर्थैश्चक्रतुविहितत्वासंभवेनैतेषां क्रतुसंधानार्थत्वेनाऽऽवश्यकानाम-
 संग्रहापत्तेश्च । अतः प्रायश्चित्तार्थानामेतेषां संग्रहार्थमेवैतादृशं वचनमित्यवश्यं स्वीक-
 र्त्तव्यमेव । संग्रहद्वयः पाकदानहोमात्मकेषु विहितेषु प्रायश्चित्तेषु एतेषु एतन्नित्यान्य-
 तमं विना येन नैव निर्वाहस्तदेव भवति । अथ तु निर्वाहोऽस्ति तस्यैव भवतीति । यथा
 यत्र प्रायश्चित्ते पाकात्मकं दानात्मकं होमात्मकं वा जपाद्यात्मकप्रकारान्तरेण वा
 विकल्पिते तत्र प्रकारान्तरेणापि दोषनिर्हरणसंभवाच्चैतानि भवन्तीति । प्रात्यहिकं
 देवतार्चनं तु होमसहितं क्रियते चेत्तदा न कांचनाऽऽहुतिं जुहोतीति निषेधाद्धोम-
 हितमेव भवति न तु होमसहितम् । आहुतिग्रहणं देवतोद्देशेन द्रव्यप्रक्षेपमात्रस्यो-
 पलक्षकम् । तेन तर्पणस्य वैश्वदेवस्य चापि निवृत्तिः । आहुतिग्रहणात्समिधाधान-
 स्याप्रायश्चित्तार्थस्यापि न निषेधः । देवेभ्यः स्वाहा पितृभ्यः स्वधाऽस्तु भूतेभ्यो नम
 इत्येते एव देवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञा न तु वैश्वदेवान्तर्भूता एवेति पक्षेऽपि एतेषामपि
 अक्रतुसंयुक्तत्वाभिषेधः । मनुष्येभ्यो हन्तेति मनुष्ययज्ञोऽपि न भवति । अक्रतुसं-
 युक्ताहुतिरूपत्वात् । एतदाज्ञयाऽन्यस्य तु भवत्येव । बौधायनप्रायश्चित्तसूत्रेऽन्येऽपि
 निषेधाः—न दद्यान्न जुहुयात् पचेन्न जपेदित्यादित एव विमजेदित्याहुर्नापोऽवगा-
 हेत न वासो मध्यान्न वासः प्रह्लावयेदिति । नापोऽवगाहेतस्येन वारुणस्नानं व्याव-
 र्थ्यते न तु आग्नेयादिस्नानानि व्यावर्त्यन्ते । ब्रह्मयज्ञोऽपि न भवति । यद्वचोऽधीते
 षष्ठ्याहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयतीत्याद्यर्थवादेनाध्ययनरूपत्वेऽपि आहुतिरूपत्वप्रति-
 पादनात्, यज्ञशब्दश्च । धारणाध्ययनमपि न हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे यज्ञे चानूबन्ध्यान्तं
 दीक्षितस्यास्त्विना चेति अनव्यायोक्तेः । औपासनहोमस्याङ्गीपाकपार्वणश्राद्धाष्टकाश्र-
 षणाकर्मप्रत्यक्षरोहणादीनां नित्यानां नैमित्तिकानां मासिकादीनां चौष्ठोपनयनादीनां
 संस्काराणां च निवृत्तिः । न गर्भिणी दीक्षेतेतिनिषेधादेव पुंसवनसीमन्तादीनां जाते-
 छेश्च निवृत्तिः सिद्धैव । यत्तु बौधायनप्रायश्चित्तसूत्रे—अथ सूतिकायां दशाहे पर्य-
 वेते यथाग्नात् शौचं कृत्वा पत्नीं कर्मसु योमयेत्तत्कर्म पुत्रो ब्रह्मचारी वा कुर्यात्त-
 न्मन्त्रान्यजमानो जपेदिति, तत्कर्मणि सूतिकात्वे द्रष्टव्यम् । एतस्य संवत्सरसाध्य-
 सत्रे संभवो ज्ञेयः । न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेनाग्निहो-

अहोमदर्शपूर्णमासतद्विकारपशुपिण्डपितृयज्ञाप्रयणानामभ्यासपक्षे चातुर्मास्यानां च निषेधः । एवं क्षामवतीहिरण्यनाशेष्ट्यादीनां चापि । यद्यपि दानं निषिद्धं तथाऽपि यस्त्रालंकरणानुष्ठेयानि देशान्नेव । रामायणादौ दर्शनात् । कन्धादानमपि भवतीति स्वप्ने वक्ष्यते । पाकदानहोमादिनिषेधोऽयमवपृथग्यन्तं, संध्योपास्तिस्तोत्रपाठवि तु भवत्येव । पाकदानहोमरूपस्याभावात् । संवत्सरसाम्यसत्रे सूतिकायां सत्यां पुंसवना-
दयः संस्कारा उत्कृष्ट्यैव कर्तव्याः । होमो वैतेषु न कर्तव्यः । सर्वलोपापेक्षयैकदेश-
लोपस्योचितत्वात् । अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यं सुधीभिः । गर्भिणीपत्युरग्न्याधानादिनिषे-
धस्तु षण्मासोत्तरमेव । तथा च दशो गर्भिणीपतिधर्मान्प्रकृत्य—

मासषट्के व्यतीते तु न कुर्यान्मौञ्जिवन्धनम् ।

अग्न्याधानं गयाश्राद्धं वपनं च विवर्जयेत् ॥ इति ।

अग्न्याधानग्रहणं नित्यानां सोमादिकर्मणामुपलक्षणम् । तथा च मालवः—

प्रव्यक्तगर्भापतिरिञ्जियानं मृतस्य बाहं शूरकर्म सङ्गम् ।

सधैव यत्नेन गयादितीर्थं यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥

इति स्पष्टमेव यागनिषेधमाह । यागोऽत्र सोमादिरेव । इदमपि व्यक्तमाह स्मृत्य-
न्तरं गर्भिणीपतिधर्मान्प्रकृत्य—

मासषट्के व्यतीते तु न कुर्याद्वनलाहेतिम् ।

यागदीक्षां तीर्थयात्रां गयाश्राद्धं च वर्जयेत् ॥ इति ।

मासषट्के व्यतीते न कुर्यादित्युक्त्या मासषट्कमध्ये करणे न दोष इति । अत्र केचित्—षण्मासोत्तरं योऽग्न्याधानादिनिषेधः स दोषातिशयार्थः । तेन तत्पूर्वमपि सति संभवे निषेधपरिपालनमस्त्येवेत्याहुः ।

तदहर्दोक्षितो रात्रिं जागर्ति ।

यस्मिन्नहि दीक्षितस्तस्मिन्नहि रात्रिं जागर्तीत्यर्थः ।

न व्रतं भवति ।

पयःपानरूपम् । अन्यत्स्पष्टम् ।

नक्षत्रं दृष्ट्वा तूष्णीमेव वाचं विमृजते ।

नक्षत्रमित्येकवचनं श्रुतौ बहुवचनश्रवणेऽप्येकमपि दृष्टं चेत्तेनैव श्रुत्यर्थः सिद्धो भवतीति बोधयितुम् । व्रतं कृणुतेत्यस्य परप्रेषणार्थत्वं वाग्विसर्गार्थत्वं चेत्युभयार्थ-
स्वेऽपि तत्र परप्रेषणार्थत्वस्यास्मिन्नहर्न्यभावेऽपि वाग्विसर्गस्य सत्त्वात्तदर्थं व्रतं कृणु-
तेति प्राप्तेः उक्तायां तद्वारणार्थं तूष्णीमिति । कालार्थ एव संयोगो नास्तीति भावः । तथा च जैमिनिः—तयोत्थामविसर्जने इति । एवकारो नौषायनोक्तव्याह-

तिनिरासार्थः । बौधायनोक्तोऽर्थोदितेषु नक्षत्रेषु यजमानः कृष्णाग्निमासस्य पूर्वया
ह्यारोपनिष्कम्याग्नेण शालां तिष्ठन्भूर्भुवः सुवर्मेतं कृणुतेति त्रिवर्चं विष्टुजत इति विशे-
षोऽन्योऽत्र नियमेन स्वीकार्य इत्येवकारेण गम्यते । सृष्णीमित्यनेनोपस्थितस्य अतं
कृणुतेत्यस्यैव निवृत्तिः । प्रथमदिने न अतं भवति तूष्णीमेव वाचं विष्टुजते ब्राह्मति-
भिर्वेति बाधूलादिप्रोक्तपाक्षिकव्याहृतिनिवृत्तिरेवकारेण । कृष्णाग्निमोर्ध्वप्रविण
धारीरं प्रावृत्त्य तदुक्तोऽयमपि विधिः स्वीकार्यः ।

यत्रैनं व्रतमदः संप्रेष्यति तस्मिन्काले वाचं यच्छति ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन्काले दीक्षित वाचं यच्छेति दीक्षितं संप्रेष्यति तस्मिन्नेव काले
पत्न्यपि वाचं यच्छति । अत्र तस्मिन्निस्थस्याव्यवहितसमीपकाल इत्यर्थः । तथा च
दीक्षित वाचं यच्छेत्त्येतत्प्रैषाव्यवहितोत्तरकालिकपत्न्यव्यवहितमात्रे जाते वाचं
यच्छति न तु पत्नि वाचं यच्छेतिश्रवणानन्तरं वाचं यच्छतीतिज्ञापनार्थम् । एतेने-
दमपि अवगतं भवति यजमानस्य स्वप्रेषसमकालमेव वायमनमिति । तस्मिन्काले
इत्यत्र कालवचनं देशव्यावृत्त्यर्थं, तेन यस्मिन्देसे प्राग्गतो प्रैषो दत्तस्तस्मिन्देश एव
वायमनमिति नियमो व्यावृत्तो भवति । नन्विदं सूत्रमेव व्यर्थं प्रैषसंबन्धिकाल-
स्यापि पुरोदयमधिबृक्षसूर्ये च व्रतप्रदः संप्रेष्यतीत्यनेनैव प्रास्तावादिति चेत्तत्त्वम् ।
कालान्तरमप्यप्रास्तीतिज्ञापनार्थमेव सार्थकत्वात् । तच्च कालान्तरं बौधायनसूत्रे—अथ
पुरा नक्षत्राणामन्तर्धानात्संप्रेष्य वाचंयमयोर्वेते दोहयत इति । अथोपसमिन्धनोला-
यामुत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्संप्रेष्यमाह्वीञ्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ
पत्नि वाचं यच्छेति संप्रेष्य वाचंयमयोर्वेते दोहयत इति च । उपव्युपमिति सूत्रान्तरे ।

याः पशूनामृषभे वाचस्ताः सूर्यो अग्रे शुक्रो अग्रे

ताः ग्रहिण्यो यथाभार्गवो अत्र शिवा नस्ताः

पुनरायन्तु वाच इत्युद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ।

नेतेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य निषेधशास्त्रस्यात्र बाधः । आदित्यग्रहणं रश्म्यरुण-
व्यावृत्त्यर्थम् ।

उदित आदित्ये अतं कृणुतेति संप्रेष्यति ।

संप्रेष्यन्ते वाग्निसर्गः ।

एवमस्तमिते ।

एवमित्यनेन अतं कृणुतेति प्रैषोऽतिदिश्यते वाग्निसर्गश्च ।

मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति ।

त्रेषा विभक्तस्य पञ्चधा विभक्तस्य वा दिवसस्य मध्यमो भागो मध्यंदिनः ।
रात्रेऽत्रेषा विभक्तयाः पञ्चधा विभक्त्या वा मध्यमो भागो मध्यरात्रम् । सूर्यपरेवर्त-

नकाले यस्य कस्यचिदप्यशनस्य स्मृतौ निषेधात्कालनिरुक्तकालव्रतम् । तत्र दिवसपूर्वा-
धनित्यघटिकाद्वयात्प्राक्प्रथममागोत्तरो यः कालः स व्रतकाल इति भागत्रयपक्षे । भाग-
पञ्चकपक्षे रात्रिपूर्वाधनित्यघटिकाद्वयात्प्राग्भागत्रयोत्तरो यः कालः स व्रतकाल इति ।
एवं रात्रावपीति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बः पक्षान्तरमाह—अतिनीय वा
मानुषं कालं सार्यं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येक इति । यस्मिन्काले दिवा
मर्कं च प्रायशो मनुष्या भुञ्जते स मध्यदिनादिमनुषः कालस्तस्मिन्व्रतीते वा व्रतयति ।
सायंदुग्धं रात्रिव्रतं प्रातर्दुग्धमहर्जतम् ।

नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति ।

परिश्रित्य व्रतयतीति बोधायनः ।

पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्य ।

पयः क्षीरं, यवागूः शिथिलौदनः । आमिक्षा प्रसिद्धा । यथावर्णमेतानि व्रतान्यनु-
संधातव्यानीत्यर्थः । नचेदं व्रतं पुरुषार्थमेव दृष्टार्थत्वादिति वाच्यम् । प्राप्तनिचमस्य
दृष्टासंभवेन कर्तव्यपूर्वार्थताया एव युक्तत्वात् । तथा च चतुर्थीध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—
द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यादिति । सूत्रार्थस्तु क्रियाया अर्थः
क्रियार्थः । अर्थशब्देनाश्रयत इत्यर्थमिति व्युत्पत्त्या फलमुच्यते । क्रियार्थ एवार्थो
येषां पुरुषाणां ते क्रियार्थस्तेषां क्रियार्थानाम् । तेषां कथंभूतानां द्रव्याणां द्रव्यवत्तम् ।
द्रव्याणामित्यत्रार्थादिस्वान्तरार्थीयोऽच्यत्ययः । तेषां द्रव्यवत्त्वं तु पयो ब्राह्मणस्य
व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येतिश्रुतिसिद्धम् । तेषां संस्कारः पयआदिव्रत-
रूपः संस्कार इति क्रतुधर्मः स्यादिति । एतच्छेषमूनं द्वितीयं सूत्रं पृथक्त्वाद्यवतिष्ठे-
रिति । पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येतिविधिवोभितपुरुष-
पृथक्त्वाद्यवतिष्ठेरन्यवस्थिततां गच्छेरिति । अत्र राजन्यशब्दः सर्वशत्रियपरो न
स्वभिविक्तशत्रियमात्रपरः । अवेष्टाधिकरणे तथादर्शनात्, ब्राह्मणवैश्ययोर्मध्ये पाठाच्च ।
इममर्थं द्वितीयाध्याये तृतीयपादे—अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यत इति सूत्रेण
जैमिनिरप्याह । राजसूये राजकर्तृक आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणेन्द्रमे-
कादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पछौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां
वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं षरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्यवेष्टिनामेष्टिर्बहिता । पिशङ्गी
पिशङ्गकर्णा । पछौही बालगर्भिणी गौः । चतुर्वर्षति केचित् । वशा वन्ध्या गौः ।
शितिपृष्ठः श्यामपृष्ठो गौः । सर्वत्र निर्वपतीत्यनुषङ्गः । यद्यपि(१)विशामवेष्टयो
मन्वन्तीत्यर्थनादादवेष्टिसंज्ञैतस्या दृष्टेः । अर्थवादे बहुवचनं प्रत्येकयागाभिप्रायम् ।
अथ तु अवेष्टिसंज्ञकहविःसमुदायवत्कर्म्मपरमित्यविरोधः । जात्यभिप्रायं वैकवचनम् ।
एतस्यामवेष्टौ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमान्नुतिं हुत्वा

तमभिवारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति तत्तत्तन्निष्ठाङ्गणादिवान्वे
ब्राह्मणादिश्रवणं कर्तुर्यागान्तरं तत्प्रधानमुच्यते । कुतः—यज्ञसंयोगात्, क्षत्रियस्यैवेति
सूत्रार्थः । विस्तरस्त्वाकर्तो हेयः । पयआदीन्येतानि द्रव्याणि द्रव्यान्तरसद्भावेऽपि
नित्यान्येव । तथा च षष्ठाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिः—तथा मक्षप्रेषाच्छादनसंज्ञसहो-
मद्वेषमिति । पथो व्रतं ब्राह्मणस्येति मक्षोदाहरणं, द्रव्यान्तरसद्भावेऽपि पयआदीन्येव
व्रतेषु । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिः प्रेषोऽन्यतोऽप्यगमेऽपि प्रेषार्थस्य । अहतं वासः
परिघत्त इति वासोन्तरसत्त्वेऽपि । यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञसहोमो मायुकरणाभावेऽपि ।
योऽस्मान्द्वेष्टि चे च ययं द्विष्म इति मक्षो द्वेष्यासद्भावेऽपीत्युदाहरणानि द्रष्ट-
व्यानि । निमिताश्रवणास्तथापि चान्पस्मिन्नियमादृष्टसिद्धेरनन्योपायस्याक्षियत-
मिति । सूत्रे तथाशब्दो नियतं वाऽर्थवत्त्वात्स्मादिति पूर्वसूत्रगतनियतशब्दानुवृत्त्यर्थः ।
अन्यत्स्पष्टम् । आभिक्षा लौकिकेन दध्ना कर्तव्या कठिनत्वात् । पाकयज्ञस्य रूपमिति
व्रतविषयकामिक्षाविषये पाकयज्ञसंस्तवादेवाऽऽभिक्षाधर्माणामप्राप्तिः ।

सर्ववर्णसाधारणं द्रव्यमाह—

एकदुग्धं यवागूं वैकदुग्धे ।

एकस्या व्रतदुहो दुग्धमेकदुग्धं तद्व्रतयेत् । एकस्या व्रतदुहो दुग्धे यवागूं
श्रपयित्वा तां वा व्रतयेत् । शास्त्रान्तरीयोऽयं विधिः । स्पष्टमेतमाहः ऽऽपस्तम्बः—
यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति तद्व्रतदेके पयो व्रतयन्ति तद्व्र-
यथा न कुर्यात्पयस्येव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेदिति । अप्रैकदुग्धग्रहणात्केवलपयोव्रते
बहु दुग्धमपीष्यते यदि बहुचस्तासामाशिरं कर्तव्यमिति । अत्रान्यमपि विशेषमाहः ऽऽ-
पस्तम्बः—यदि व्रतधुगुल्वं दुहीतान्या दुह्याद्यन्या न स्यादग्निः सःशृष्य श्रपयेद्यदि
पयो न स्यादप्येव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेदप्यन्ततः पिप्पलानि नत्वेव ॥ व्रतयेदग्नि-
होत्रस्याविच्छेदायेतीति । पिप्पलानि फलानि ग्रीहयो वा । सर्वाभावे फलान्यपि
व्रतयेत्, न तु लोपयेत्, व्रतस्याग्निहोत्रसंस्तवादिति भावः । इतिः श्रुतिसूचनार्थः ।
तथाऽग्निहोत्रस्याविच्छेदायेति विज्ञायत इति शारद्धानः ।

यदि दधीयादेतदस्मै दधि कुर्युः ।

दधीयादधीच्छेत्, एतदेवाऽऽतच्छ्वास्मै यजमानाय यजमानार्थं दधि कुर्युः । बहुव-
चनं पारिकर्म्यृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् ।

यद्यग्नीषादाना अस्मा अन्वावपेयुः सकू-

न्वाऽस्मा अन्वावपेयुर्धृतं वाऽस्मा अन्वावपेयुः ।

यदि तीक्ष्णनलोऽजमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदासार्थं व्रतकाले व्रत एव घानाय-
न्यतमद्रव्यं निवपेयुः प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । एते समविकल्पा इतिप्रदर्शनार्थं वाशब्दद्वयो-

प्रादानम् । अनुर्यावता प्राणसंरक्षणं भवति तावदेवानुलक्षीकृत्य धानादिकस्यान्वावापो न स्वाधिकस्येति द्योतनाय । धानाः सक्तून्धृतं वाऽस्मा अन्वावपेयुरित्येतावन्त्येव सूत्रे साधवात्कर्तव्येऽस्मा अन्वावपेयुरित्यस्य पृथक्पृथक्भजनं यवाद्वा स्वीकृतं द्रव्यं तदेवाऽऽन्तं ग्राह्यं, तदभावे तत्प्रतिनिधिरेव ग्राह्यो न तु विहितं द्रव्यान्तरे व्रीहियववदिति ज्ञापनार्थम् । धाना मृष्टयवाः । सक्तवो मृष्टयवपिष्टानि । अत्यन्ताशक्तावोदनोऽपि । तथा च ब्राह्मणम्—यदि धन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तून्धृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदासायेति ।

अपि वाऽग्निहोत्रहविषामेकं व्रतयेत् ।

अग्निहोत्रहविषां मध्य एकं द्रव्यं व्रतयेत् । उपदस्यतोदनाद्यपि व्रतयेत् । एतन्मध्य ओदनोऽपि संगृहीतो भवतीति । न मांसमश्नातीति निषेधान्मांसमेतेषु वर्ज्यम् । स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—अग्न्याग्निहोत्रं हविषामेकं व्रतयेन्मांसवर्जमिति । एकग्रहणं मिश्रणप्रतिषेधार्थम् ।

सार्ववर्णिका एते व्रतकल्पाः ।

सर्ववर्णसाधारणा एते व्रतकल्पा भवन्तीत्यर्थः ।

सर्वेषामुपसत्सु स्तनकल्पाः ।

पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यास्याऽऽयिक्ता वैश्यस्येत्यादिविधिः स दीप्तार्थः । उपसत्सु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव यतुःस्तनादिकस्या आज्ञातत्वात् । ते चोपसत्सु एव दर्शयिष्यन्ते । यदा पुनर्व्रतमानं पयभादि न जीर्यतीत्याशङ्क्यते तदाऽपि किमवश्यं व्रतयितव्यमुत नेति संशये सिद्धान्तमाह षष्ठाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिः—अनर्थकं स्वमित्यं स्यादिति । तदा हि यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव संभाव्येत तेन प्रधानविरोधात् व्रतयितव्यमिति । सूत्रार्थस्तु यत्तु प्रधानलोपप्रसङ्गादनर्थकं ज्ञातं तदनित्यं स्यादिति ।

उरुव्यचा असि जनधाः स्वमसो मा

पाहीति कश्चं व्रतप्रदानमनुमन्त्रयते ।

कंसग्रहणं सूत्रान्तरोक्तचमसनिवृत्त्यर्थम् । प्रक्षीयतेऽनेनेति प्रदानं व्रतस्य प्रदानं व्रतप्रदानम् ।

दैर्वा धियं मनामह इति हस्ताववनेनिके ।

अयनेजनं प्रसालनम् । असन्नश्च इति मन्त्रान्तः ।

ये देवा मनोजाता मनोयुज इति व्रतयति ।

नमस्तेभ्यः स्वाहेति मन्त्रान्तः । अथ बौधायनः—परिश्रित्य व्रतयतीति, यावन्मार्गं

अतयित्वा तूष्णीं यूथोऽवतयतीति च । एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता पत्न्यै पात्रे निषिच्य
अतं प्रयच्छति तत्सा परिश्रित्य अतयति तूष्णीं निषिज्य पात्रे प्रयच्छत इति च ।
ओदनानुसृतपक्षे अतस्य संस्कारत्वेन तदर्थस्योदनस्य परिवेकानुमन्त्रणे भवत एव संस्का-
रस्वात्पाकदानहोमरूपत्वाभावाच्च भवत एवम(मा)पोशा(शा)नमपि भवत्येव ।

शिवाः पीता भवथ यन्निपासो यूयमापोऽस्माकं
योनावुदरे सुशेवाः । इरावतीः पुरुषा
अनागसः शिवा नो भवथ पीतथ इत्युक्त्वं
विद्यति यदाऽपीतं भवति यदा पिपासति ।

यदोदकं पी(वी)तं विशेषेणेतं प्राप्तं केनचिद्वक्त्याऽऽहृत्य दत्तं तदप्रत्यारूपेय-
मिति कृत्वा स्वरूपमपि तावदनेन मन्त्रेण पेयमेव ।

क्षीरं जलं च ताम्बूलमप्रत्यारूपेयमुच्यते ।

प्रत्यारूपानकृदेतेषां पापीयाज्जायते द्विजः ॥

इति स्मृतौ प्रत्यारूपाने दोषश्रवणात् । यदाऽपीतं भवतीत्येव पाठ इत्याग्रहस्तदाऽ-
पीतं संमुखमितं प्राप्तं केनचिदानीतं पानार्थं भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । दुग्धपानान्यवहितो-
त्तरं जलपानस्य वैद्यकशास्त्रे निषिद्धत्वात्पिपासायां सत्यामपि कंचित्कालं विरम्यैव
जलं पेयमिति ज्ञेयम् । अतःकालिकोदकपान एवैष मन्त्र इति न किंतु सर्वेष्वपि पानेषु
इति । शिवाः पीता भवथ यूयमापोऽस्माकं योनावुदरे सुशेवाः । इरावतीरनभीवा
अनागसः शिवा नो भवथ जीवस इति अतयित्वा नाभिदेशमभिमृशस्यपश्च पीत्वा
अपतीत्यापस्तम्भः । पत्नी तूष्णीमेव अतयति । तथा चाऽऽपस्तम्भः—तूष्णीं
पत्नी स्व आयतने अतयतीति । तत्सा परिश्रित्य तूष्णीं अतयतीति बोधायनोऽपि ।
हस्तावनेजनमुदकपानमपि तत्संबन्धात्तूष्णीमेव ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं गार्ह्यं श्रेते ।

प्राग्विशराः श्रेते ।

दक्षिणेन पार्श्वेन ।

श्रेत इत्यनुषस्यते ।

नोचानः शयीत ।

सष्टम् । न न्यङ्कित्यप्यापस्तम्भः ।

नाग्नेः परारूपपर्यावर्तेत ।

पराङ् अग्नेः सकाशात्पराङ्मुखतया पर्यावर्तनं न कुर्यात् । परिशब्दोऽत्र सामीप्यार्थः ।

अग्रे त्वं सुजागृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीयमुपतिष्ठते ।

स्वप्स्यन्स्वापं करिष्यन् । यत्र आगमणं नोक्तं तत्रार्थं नियमः । याज्ञिकमते पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वाप आहवनीयोपस्थानस्याऽऽवृत्तिः । मीमांसकमते सर्वां रात्रिं स्वापमनुसंधायोपस्थानमिति कृत्वा नाऽऽवृत्तिः । एतत्करणीभूतमन्त्रविषयकत्वस्य तैरुक्तत्वान्मन्त्रमात्रनिवृत्तिपरमेवैतन्नतु तदङ्गपरमपीति यद्युच्यते तदा तन्मतेऽप्युपस्था-
नस्याऽऽवृत्तिरस्त्येवेति द्रष्टव्यम् ।

विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रभित्युपपर्यावर्तते यद्यपपर्यावर्तते ।

अपपर्यावर्तनमग्नेः पृष्ठतः करणं, यदीत्यनेन समन्त्रकमुपपर्यावर्तनं कर्तव्यमिदमेव प्रायश्चित्तमिति बोध्यते । उपपर्यावर्तनमग्न्यभिमुखतया मवनम् । राधसेति मन्त्रान्तः ।

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात्पुनः

ग्राणः पुनराकूतं म आगात्पुनश्चिषं पुनराधीतं म आगाद्वैश्वा-

नरो मेऽदम्भस्तनूपा अन्तस्तिष्ठतु दुरितानि विश्वा । वैश्वा-

नरो विश्वभृद्विश्वशंभूरववाचतां दुरितानि विश्वा स नो दिवा

स रिषः पातु नक्तं त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रतिबुध्य जपति ।

यद्यु(य)पपर्यावर्ततेत्यस्यात्रान्वयो वा न पूर्वत्र । नक्तमित्येतदनन्तरमिति जपतीति अध्याहार्यम् । अस्मिन्पक्षे विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रभित्यन्तं समन्त्रकमुपपर्या-
वर्तनं नित्यमेव । नच त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य जपतीत्यस्याप्यत्रैवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । समुच्चयोपकारामवात् । पूर्वत्रान्वये तु लोप एव । प्रतिबुध्य जपतीतिवचनं प्रतिबोधाङ्गभूतो जप इति बोधनार्थं, तेन आगमणदिवसे स्थापामवाकायं रात्रौ जप इति सिद्धं भवति । प्रतीत्युपसर्गोऽत्यन्तजाग्रदृशायामेवार्थं जप इति सूचयितुम् । ईक्य इति मन्त्रान्तः ।

त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुब्रूयाद्यद्यदीक्षितनादं वदेत् ।

पुनस्त्वमग्ने व्रतपा असीतिवचनं पुनर्मन इत्यस्य वैष्णव्या ऋचश्च परिसंख्याना-
र्थम् । अनुब्रूयादिति वचनाज्जपत्वाभावः । तेन चातुःस्वर्यामियमोऽत्र सिद्धो भवति । स्लेच्छामिभाषणविचक्षणचनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः ।

मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वा ।

त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुब्रूयादिति पूर्वैणान्वयः ।

दीक्षणीयामभृतीयं वृत्तिः ।

यदि प्रमत्तो व्याहरोदित्यारभ्य मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्येतदन्ता धर्मा वृत्ति-
शब्देनोच्यन्ते । इयमेतदन्ता ।

दण्डाक्ष च्छिद्यते न प्रतिमुच्य कृष्णाजिनं चक्र-
म्यते कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयत
इत्युपयोगप्रभृतीन्येतानि ज्ञानानि भवन्ति ॥ ८ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

दण्डदानेन दण्डस्य कृष्णाजिनारोहणेन कृष्णाजिनस्य कृष्णविषाणयाः प्रदानेन
वज्रप्रावरणेन वासउपयोगः । एतत्प्रभृतीनि एतदुत्तराणि । दण्डाक्ष च्छिद्यते कृष्णा-
जिनं प्रतिमुच्य न चक्रम्यत इत्येतद्वयं निवेधरूपम् । उत्तरं द्वयं विधिरूपम् । एतानि
ज्ञानानि तस्य तस्योपयोगमारम्य तत्तद्विस्तर्गपर्यन्तं भवन्ति । दण्डाक्ष च्छिद्यते दण्डाक्ष
विद्युज्यते । कृष्णाजिनं विमृज्य पादविक्षेपणमपि न कुर्यात् । कण्डूयनं कृष्ण-
विषाणयैव कुर्यात् नलादिभिः । दैक्षवाससा मुखमाच्छाद्यैव हास्यं कुर्यादित्यर्थः ।

इत्योकोपादश्रीमदग्निष्टोमपाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिहिसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याचाहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

श्रामिकायां श्योरस्नारूपायां वृषौ दशम-

प्रश्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ दशमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

पृथा सन्येति सनीहारान्संशास्ति ।

सर्पिं याचनालकं धनं तद्यस्माद्यस्माद्याचितं द्रव्यं ततस्ततो ये हरन्ति ते सनीहा-
रास्तान्संशास्ति प्रेरयति अमुं चामुं च गच्छतेति । अनेन ज्ञाप्यते पूर्वमेव कर्तव्यं
द्रव्यं याचितं भवतीति । दीर्घरत्नान्दसः । सनीहारजातिविषयविशेषप्रदर्शकं द्वैषसूत्रं
पशुपालप्रेष्याद्युपकल्पनावसर उक्तमेव ।

द्वादशाहं भिक्षाचर्यं चरत्यपरिमिते

दीक्षाकल्पे परिमिते याथाकाम्ये ।

यदि असंभृतद्रव्यस्यायं निश्चयः कर्तुर्दीक्षामध्ये याचनयाऽपि द्रव्यप्राप्तिर्भविष्य-
त्येवेति तदाऽप्ययमेव प्रकारः । अत्र बोधायनः—अथ सनीहारान्प्राहिणोति स यं

मन्यते न मा प्रत्यारुवास्यति तं प्रति प्रथममभिप्रक्षिणोतीति । तत्र प्रकारद्वयम्—
 अपरिमिते वीक्षाकल्पे द्वादशाहं भिक्षाचर्यचरणम्, एकव्यादिदीक्षाकल्पे यथैच्छं
 कालानुरोधेन । एकवीक्षादिकल्पेऽपि भिक्षाचर्यचरणं कर्तव्यमेव । इदं भिक्षा-
 चर्यचरणं दक्षिणचर्यम् । तथा च भरद्वाजः—द्वादशाहं दक्षिणार्थं भिक्षेतेति । द्रव्य-
 सत्त्वेऽपि याचना नित्येव । तथा च पद्माध्यायऽष्टमे पादे जैमिनिः—याचनाकथनम-
 विद्यमाने लोकवत् । नियतं वाऽर्थवत्वात्स्वादिति सूत्राभ्याम् । अधिकरणार्थस्तु सोम-
 क्रमे प्रदर्शित एव ।

याचनीयानि ब्रव्याप्याह—

हिरण्यं वासो गामभ्यं छागं मेघं च यावत्प-

रिमिता गाव एकैकमितरेषां जातीनाम् ।

यावत्प्रावत्पर्यन्तं परिमिताः पर्याप्ताः संख्यापर्याप्तास्तावत्यो मयन्तीत्यर्थः । इतरेषां
 हिरण्यवासोश्चच्छागमेघाणाम् । इतरेषामिति जातिविशेषणमन्येऽपि पदार्थाः सन्ति
 तेषां चापि प्रतिग्रहणमितिज्ञापनार्थम् । ते च हिरण्यं वासोऽविरजा च नियुक्तान्ये-
 तानि मयन्त्यनो रथोऽधीवासोऽश्वः पुरुषो हस्ती वाऽनियुक्तानीति वक्ष्यमाणा अव्य-
 जानोरपोधीवासपुरुषहस्तात्मका वक्ष्यमाणा अत्र गृह्यन्ते ।

ताभिः प्रतिगृह्णाति चन्द्रमसीत्येतैर्यथारूपम् ।

चन्द्रमसीत्यादिभिः वक्ष्यभिः षण्णां प्रतिग्रहणम् । सर्वेषां हिरण्यादीनां षण्णामुप-
 स्थितौ सत्यामेवैतेन मन्त्रेण तदन्तर्गततत्तल्लिङ्गकावयवोच्चारणकाले तत्तद्द्रव्यं प्रति-
 गृह्णीयात् । एतेषां मध्ये यस्य कस्यचिदनुपस्थितौ तूष्णीमेव, सर्वद्रव्यप्रतिग्रहकरण-
 त्वस्यासंभवादित्याशङ्कां निराकर्तुमेतौ रिति वचनं, तेनैते मन्त्रा भिन्ना एव । यस्य द्रव्यस्यो-
 पस्थितिस्तत्प्रतिग्रहणकमन्त्रमात्रेण तावन्मात्रस्य प्रतिग्रहः । अवशिष्टानां लोप इति ।
 अथवैतैरिति सन्नेहारपरामर्शकमाहुतानीति अध्याहृत्य तेनान्वयः । तानि हिरण्यादीनि ।
 एतैर्मन्त्रैः । यथारूपं यथालिङ्गम् । चन्द्रमसीत्येतेन हिरण्यं, हेम चन्द्रं रुक्ममिति
 वैदिकनिघण्टौ चन्द्रशब्दस्य हिरण्यनामसु पाठात् । चन्द्रश्च हिरण्यमिति दर्शनाच्चन्द्र-
 शब्दो हिरण्यपरोऽत्र । वक्ष्यमसीति वक्ष्यम् । उस्माऽसीत्युस्मान् । उस्मशब्दो गोवाची ।
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशास्त्रियामेव गवि मन्त्रः । पुंगोस्तु तूष्णीमेव प्रतिग्रहः । प्रकृत ऊहा-
 भावात् । अद्य सुत्यामित्थोलेखन इति द्वादशाहे प्रकृतावूहदर्शनादुस्मोऽसीत्यूहो
 वा । एवमश्चच्छागमेघस्युपस्थितावूहोऽनूहो वेति पक्षद्वयं ज्ञेयम् । मम भोगाय मवे-
 त्यन्ता मन्त्राः ।

देवः सवितेति सर्वत्रानुषजति ।

सर्वत्र सर्वेषु मन्त्रेणित्यर्थः । आयुषेति अनुषङ्गमन्त्रान्तः । इतरेषां ब्रव्याणां
 मन्त्रानुपदेशात्तूष्णीमेव प्रतिग्रहः । अथ यद्वाङ्मनेनानादिष्टं भवति प्राजापत्यमसि मम

भोमाय मवेत्येवमेतत्प्रतिगृह्णातीति तु वीवायनः । देवः सवितेत्यस्य प्राजापत्यमस्ति
मम भोमाय मवेत्यस्मिन्मन्त्रेऽनुषङ्गे विकल्पः ।

वायवे त्वेति तासां वा नश्येतामनुदिशेद् ।

तासां प्रतिग्रहलक्ष्यानां मध्ये या गौर्नश्येतामनुदिशेत् । नाशो द्विविधः—अपहारा-
विकरणकदृष्टशोचरात्वरूपो मरणकरणकः सर्वथा स्वानुपयोगित्वरूपश्चेति । उपपद्यते
गृह्यते । स्पष्टमाह वीवायनः—ताः समुदायोक्त्य रक्षन्ति तासां वा नश्यति वा वा
म्रियते वायवे त्वेति तामनुदिशतीति । मन्त्रसमवेतदेवतार्थतया संकल्पमनुदेशनम् ।

अप्सु मज्जनेन मृतायां मन्त्रविशेषमाह—

ऋवरुणाय त्वेत्यप्सु ममाम् ।

ममाम् सती मृतमित्यर्थः । मज्जनेनोदकप्रयुक्तं मरणं लक्ष्यते । तनु अप्सु मृतमित्येवं
पचनं परित्यज्याप्सु ममामित्येवंचनमप्सु प्रवहन्त्याः केनचिद्विज्ञातकारणेऽप्ययं मन्त्रः
स्थात्स मा मूर्तिकं तु मृत्यवे त्वेत्ययमेव मन्त्रो मवेदित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् । अनुदिशे-
दिति शेषः । याऽप्सु वा पाशे वा वरुणाय त्वेति तामिति वीवायनः । अनुदिश-
तीति सर्वत्रान्वयः ।

निर्ऋत्यै त्वेत्यवसमाम् ।

दीर्घत्वात्संचाराक्षमां संशीर्णां वा । या शिथिलसंधिरुत्थातुमपि न पारयते वा सं
वा शीर्यते गतीं वा पतति निर्ऋत्यै त्वेति तामिति वीवायनः ।

रुद्राय त्वेति सर्पदष्टां मरुद्भ्यस्त्वेति हावुनिह-

तामशनिहतां वेन्द्राय त्वेति मेष्कदष्टां यमाय

त्वेति महादेवहतां मृत्यवे त्वेत्यविज्ञातेन मृत्युना ।

हावुनिर्भहाशब्दयुतः सधूलिको वातस्तेन हताम् । अशनिर्विधुत् । वाशब्दभार्येऽ-
प्यर्थे वाऽनास्थायां वा । मेष्को हिंस्रः प्राणी व्याघ्रादिः । महादेवहतां स्वरहताम् ।
अविज्ञातेन मृत्युनेत्यत्र लक्षणया मृत्युहेतुभूतः कश्चनविज्ञातो रोगविशेषो ग्राह्यः ।
तथा चाऽऽपस्तम्बः—यमाय त्वेत्यविज्ञातेन यक्षमणा मृतमिति । अविज्ञातेन यक्षमणा
मृताया मृत्यवे त्वेत्यनेनानुदेशनमस्मदाचार्यमते, यमाय त्वेत्यपस्तम्बमत इतीयम्भेदः ।

अनुदिष्टामधिगम्य यजमानो गोषु न चारयेत् ।

कृतेऽनुदेशे पुनर्यदि तां लभेत यजमानो गोषु तां न चारयेत्, तां देवतार्थमनु-
दिष्टां नाऽऽस्मार्थं गृहीयादित्यर्थः । यजमानग्रहणमन्येनाऽऽस्मार्थं गृहीतायां न दोषः ।

* सर्वपुस्तकेषु इदं सूत्रं न वर्तते ।

एतेनाभ्यर्च्य दानमपि सूचितं भवति । तथा च बौधायनः—अथ येन नष्टा तां यदि विन्देयुः कथं स्यादित्येषाऽनुदिष्टैव स्वादित्येतदेकं कर्मणोऽन्ते श्रेयांसं प्रतिग्रहीतारं लभेत वक्षिणाभिरैवैनां सह दद्यादित्येतदेकं वाथव्यैवैनया यजेतेत्येतदपरमिति । कर्मणोऽन्ते समाप्तौ श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रतिग्रहीतारं लभेत तस्मा एनामनुदिष्टां वक्षिणाभिः सह दद्यादित्यर्थः । वक्षिणाभिरिति बहुवचनान्निप्रमृतिविजातिव्यक्तयो देया इति गम्यते । कलौ गोपशोर्निषेधाद्वायव्यायागो न भवति । सनीहारप्रस्थापनान्ते दिवसपरिसमाप्तिः ।

यदि प्रयायात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति ।

अथ यदि अत्र प्रयायात्प्रयाणं कुर्यात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति गच्छति । अत्र प्रयाणविधानेनेदं ज्ञायते गृहदीक्षापक्षोऽप्यस्तीति । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । ननु रथविधानार्थं रथेन प्रयातीत्येतावदेव वक्तव्यं पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्येति न वक्तव्यम् । पूर्वोक्तसमारोपणविधिनैव तत्तिष्ठेः । तथा च पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्येतिवचनं व्यर्थमिति चेत्तत्त्वम् । वास्तोष्पतिहोमादिपरिसंख्यार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । नित्यधार्यौ द्वौ सभ्यावसथ्यपक्षे चतुरो वाऽऽहवनीयस्य नित्यधार्यत्वपक्षे त्रीन्यञ्च वा पृथगरणी द्वये द्वये मन्त्रेण समारोप्य गृह्णाशौ सति तमपि समारोप्य प्रयाति । गार्हपत्यस्य संस्कृते अरण्यावन्त्येषां लौकिकवः । पृथगिति वचनात्प्रत्यग्नि द्वयोर्द्वयोररण्याराधानक्रमेण समारोपणम् । अरणीवचनमात्मसमारोपणव्यावृत्त्यर्थम् । समारोपणमरणयोः प्रत्ययेनाग्नेर्निवेशनं, तच्च निवेशनं मावनामाग्नेयाऽऽरम्यन्तिग्रहणमिव । मुख्यस्यासंभवात् । प्रत्यग्नि मन्त्रावृत्तिः । संशब्दो यथाऽरम्यन्तर्गताग्न्यधिकरणीभूतावयवपर्यन्तं तपनं भवति तथाऽऽरोपणं कर्तव्यमिति सूचयति । समारोपविधानादेव प्रत्यक्षनयनं व्यावर्त्यते । रथवचनं शकटव्यावृत्त्यर्थम् । पत्न्याऽन्वारब्धः समारोपणं कुर्यात् । सीमातिक्रमणे नद्यतिक्रमणे आन्वारम्भ उभयोः । अवारोपेऽपि पत्न्यन्वारम्भः । समारोपणमारम्भाऽऽवारोपमन्वारम्भ इति मुख्यः कल्पः । अयं ते योनिरिति समारोपणमन्त्रः ।

रथेऽविद्यमाने रथाङ्गेन सह ।

अविद्यमान इति पदच्छेदः । रथभावे रथाङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा तेन सह प्रयाति । सर्वभाण्डादिसामग्रीवाहनार्थं शकटानि अन्यानि भवन्त्येव । तत्र शकट एव स्वस्याप्यारोहणं प्राप्तं तद्वयेन भाव्यते । अथ वा रथेन प्रयातीत्यत्र रथेनेति तृतीयाऽध्याहार्यसहशब्दयोगित्वात्, न तु करणार्थिकेति । अहिमन्कल्पे रथेन सह गमनं पादाभ्यामेवोभयोः । रथेऽरणीमां स्थापनम् ।

यद्यपो नाध्यास्तरत्तरणी रथं चाऽऽधाय सह तरति ।

नावा तार्या नाध्या अपो यदि तरति अरणी रथं चाऽऽधाय यस्यां नावि स्वयं तरति तस्यामेवाऽऽधाय तत्सहित एव तरति । आदायेति पाठोऽपवाद एव । सर्वथा रथेन रथाङ्गेन वा वियोगो नैव कर्तव्य इति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अरणीभ्यामरणीभिरित्येके रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येतेति । अरणीशब्दोऽत्र द्वितीया-
महवचनान्तः ।

यद्यपोऽनाध्या रथेन तरति हरति चैनाः ।

अनाध्या नावा तार्या यदि न भवन्ति तदा रथेनैव तरति हरति चारणीः स्वयमेव । अत्रापि अरणीरपरथाङ्गानां न विप्रच्छेदः ।

यद्यवगाहेत देवीराप इत्यवगाहेत ।

यदि पृथ्वापः पादाभ्यामेव तरणीयाः स्युस्तदा जलावलोडनं प्राप्तं तज्जलप्रवेश-
समये देवीरापो अपांनपादित्वादावेव कुर्यात्ततो गच्छेत् । क्रमिषमिति मन्त्रान्तः ।

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमपां सेतु-
रसीति लोष्टं विमृद्वापारादन्तोस्तरति ।

लोष्टं मृत्पिण्डस्तं विमृद्वाविमर्दयन्पारपर्वन्तं गमनार्थं चूर्णीकुर्वन्तरतीत्यर्थः । लोष्ट-
मिति आतावेकवचनं, तेनान्येषां प्रयोजनसत्त्वेऽन्यान्यपि आक्षणीत्युक्तं भवति ।
विमर्दनं सातत्येन शेषणार्थम् । विशब्दः संततक्षेपणानुगुण्यर्थः । सेतुमेव कृत्वाऽ-
स्येतीति ज्ञापनम् ।

पृथिव्याः संभवेति ॥ ९ ॥ सिकता लोष्टान्वा
मध्ये तीरयोश्च न्यस्यति पृथिव्या संभवेति वा ।

सिकता मृत्पांसवः । लोष्टा मृत्पिण्डाः । मध्ये मध्यभागे तीरयोश्च न्यस्यति
क्षिपति सिकता मृत्पिण्डत्रयं वा स्थानत्रये प्रक्षिपतीत्यर्थः । स्थानभेदान्मन्त्रावृत्तिः ।
पुनरन्तरप्राप्तौ देवीराप इत्यवगाहादीनामावृत्तिः । तथा च मरद्वाजः—मन्त्रव्यवाये
मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्ग्यपृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च यथा कण्डूयनस्वप्नदीतरणाभि-
वर्षणामेवप्रतिमन्त्रणानीति । जैमिनिमते तु नाऽऽवृत्तिः । तथा चैकादशाध्याये चतुर्थे-
पादे तत्सूत्रम्—स्वप्नदीतरणामिवर्षणामेवप्रतिमन्त्रणेषु चैवमिति । न्यासुपातमेतत्सू-
त्रमनन्दं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपतीति सूत्रव्याख्यावसरे । सविसर्गाविसर्गकृतो मन्त्रभेदः ।
एतेषां प्रयागधर्माणां दीक्षितधर्माधिकारे वचनाददीक्षितप्रयागे नेष्यन्ते । औषाधनः—
सप्त(सृ)जन्ति व्रते संवदन्ति व्रतदुचयोर्वरसावादभाति यदाधेयं भवतीति । स एव—

अथाद्येनं यान्तं व्रतनवेद्योपाधि गच्छत्युत्तरतोऽरणी निधाय दक्षिणतः परिश्रित्य व्रत-
यति तूष्णीं तृणोदकायावस्थतीति । द्विथे—अथाद्येनं प्रयान्तं व्रतनवेद्योपाधि गच्छ-
तीति मथित्वाऽश्लोभिहृत्य व्रतयेदिति बौधायन उत्तरतोऽरणी निधाय दक्षिणतः परि-
श्रित्य व्रतयेदिति शास्त्रीकिरिति । स एव—अथ यत्रावस्थानभवति तदवस्थतीति । ॥
एव—अथ यत्र दक्ष्यमाणो भवति तदवस्थत्येवमगम्य देवयजनं पृथिव्या इत्यान्तादनुवाक-
स्येति । अस्मिन्प्रयाणेऽन्यं विशेषमाह भरद्वाजः—अग्न्यः पवतेऽपोऽभिषवत इत्यहरहः
प्रस्थितो जपतीति । अहरहरिति दीर्घाध्यामिप्रायेण वीप्सा । दिशोऽभिसंपवत इत्यन्तः ।

अथ देवयजनाध्यवसानमेकं समामनन्ति ।

य इहाध्यवस्येत्स प्रयायात् । य आदितो न स प्रयाति योऽन्यत्र दीक्षित्वा ततो
देवयजनमध्यवस्येत्स एव प्रयायात् । यस्त्वादायेव प्रयात्यध्यवसितदेवयजनस्तत्र
दीक्षितो न ततः प्रयाति । देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य तस्य च कृतत्वादिति
मावः । बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायांमपि तत्र योगक्षेमाकल्लतां देवयजनान्तराध्यवसा-
नार्थं प्रयाणमनुमन्यते । तथा च तस्मिन्—अथातः प्रयाणस्यैव मीमांसा दीक्षितं
वाऽयोगक्षेमे विन्दत्यन्यत्र वा देवयजनादीक्षित इति । पूर्वत्र येदेवयजनाध्यवसानमुक्तं
तत्तत्र न कार्यं किंतु अत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक आचार्यो वदन्तीत्यर्थः । अर्थात्प्र-
याणोत्तरमेव देवयजनाध्यवसानमित्यास्मिन्नर्थे सिद्धे वचनमत्र देवयजनाध्यवसाने
कर्तव्य एवेति प्रयाणधर्माः स्युर्न पूर्वजतिज्ञापनार्थम् ।

प्राग्वक्षस्य मध्यमस्थूणाराजमालभ्यैर्न मधं जपति ।

अस्मिन्काले देवयजनाध्यवसानेऽयं विशेषोऽभेनोच्यते । स्थूणानां राजेति स्थूणा-
राजस्ते स्थूणानां मध्ये श्रेष्ठां स्थूणामित्यर्थः । राजशब्दः श्रेष्ठार्थवाची । राजाहः—
सस्मिन्मृजितिसमाप्तान्तष्टत्प्रत्ययः । मेदीमूतस्थूणानां बहुत्वात्प्रत्ययमिति विशेष-
णम् । एनमिति मन्त्रविशेषणमपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेत वीतेति देवयजनमध्यवस्य-
तीति दक्ष्यमाण आश्रिते देवयजनाध्यवसानेऽयं धर्मो न भवतीतिप्रदर्शनार्थम् । जपसा-
हचर्यादेव मन्त्ररूपविशेष्यलाभे मन्त्रग्रहणमयं मन्त्रो देवयजनाध्यवसानार्थ इत्यनुसंधानं
जपारपूर्वं कर्तव्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् ।

एकरोत्रं दीक्षितो राजानं क्रीणाति

अहे ष्यहे चतुरहेऽपरिमिते वा ।

अहेऽतीत इत्यर्थः । एवं ष्यहादिषु । चतुरहातिरिकाः पञ्चाहादयोऽपरिमितश-
ब्देन समाख्याः । अहन्पहचतुरहपञ्चास्तु मुख्याः । अमुख्या इतर इति प्रदर्शयितुं

अहं च हचतुरहशब्दैर्ग्रहणं अहं च हदीक्षापक्षणात् । इतरेषां पञ्चाहादीनामपरिमित-
शब्देन । द्वादशाहदीक्षापक्षस्तु एकद्वित्रिचतुरहदीक्षापक्षतोऽपि मुख्यः । अपरिमित-
दीक्षापक्षस्तु द्वादशाहदीक्षापक्षतोऽपि तप्त आविव्याम्मुख्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या ।
यदि त्वेका दीक्षा द्वे तिस्रश्चतस्रोऽपरिमिता वेत्यनेनैव सिद्ध इदं वचनं प्रायणीया-
प्रभृति आतिथ्यासंबन्धाप्यायमनिद्वयमान्तमुपसदिवस एव न तु दीक्षादिवस इति-
प्रदर्शनार्थम् । अहं तदस्मि आशुक्लान इत्येतौ मन्त्रौ पुरस्तात्प्रायणीयाया जपति ।
प्रत्यगाशिषो मन्त्रानिति सूत्रात् । आपस्तम्बेन तूपस्थानमुक्तं तथा वाऽपि विनियोगः ।
एकमिव इत्यस्य सोमकथयथाः पदानुनिक्रमणेषु जपः । यथारूपमितर इति सूत्रात् ।
अच्छिद्वा उपहोमाश्च छिद्वाजियम्यन्न इति भरद्वाजसूत्रात् । एकमिवे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ०
होत्राम्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेत्विति निष्क्रम्यमाणेषु यजमानोऽनुवर्तयित्वा(र्त्ये) सखायः
सस्य ० माघोष्टा इति सप्तमे पदे जपतीत्यापस्तम्बसूत्राच्च सप्तमे पद इत्यत्र वचनवि-
परिणामेन निष्क्रम्यमाणपदं सप्तम्येकवचनान्तमनुवर्तते । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मका-
(क)रणाल्लपतीत्यनेन सूत्रकृता याजमानत्वं प्रदर्शितम् । आद्यानां षण्णां विष्णुस्त्वाऽन्वे-
रिति छिद्वादनुवर्तने विनियोगः । अन्तिमस्य तु प्रत्यगाशीष्टात्सूत्रकृद्दीक्षाऽपि जप
एव । अयं च विनियोगः स्पष्टतया सूत्रेऽनुक्तत्वात्कृताकृतः ।

मयं पदं सोमे राय इति पत्न्यै प्रयच्छति तव ते राय इति वा ।

इदं सूत्रं तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तत्ता गृहेषु निवृत्त इति सूत्र एव प्रसङ्गा-
न्वयात्वात् ।

कीयमाणस्य राज्ञो दक्षिणत आस्ते ।

अन्यत्र कर्मसु सानिध्यमात्रं न दक्षिणतउपवेशननियम इति अत्र वचनाज्ज्ञायते ।
एवं यत्र यत्र वचनं तत्रापि द्रष्टव्यं सर्वत्र ।

क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।

क्रीते वा राजन्याहवनीये गूपाहुतिः कृत्वा यूपं छिनत्तोत्यस्मिन्सूत्रे कालनिर्णयः
प्रदर्शित एवास्ति । अनेन दण्डदानेन निरुद्धपशुतोऽतिदेशप्राप्ताऽध्वर्युकर्तृकृता
मैत्रावरुणप्रेषकालता वाऽनेन बाध्यते । अविशुरो विशुरो भूयासमिति मैत्रावरुणः प्रति-
गृह्णाति । इदं च दण्डस्य दानं दण्डप्रतिपादितं भवति किं तु चतुर्थ्या मैत्रावरुण-
स्याभिप्रेतत्वेन प्रचानमेव । दण्डमिति तु द्वितीयाऽनीप्सितकर्मणि । अवलम्बनार्थ-
त्वेन च स्वार्थत्वमेव दानस्येति । तथा च चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे जैमिनिः—प्रास-
नवन्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् । अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्प्राग्भवत् । कर्म-
युक्तं च दर्शनादिति । प्रासनवत्कृष्णविषाणाप्रासनवत् । कृतार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वा-

जातप्रयोजनत्वादिति यावत् । तच्च प्रयोजनं दण्डेन दीक्षयतीत्येतद्विधितिर्द्वं तस्य जातत्वान्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिरेवेति प्रथमसूत्रार्थः । मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिर्न भवति किं तु अर्थकर्म प्रयोजकमेव कर्म दृष्टार्थमेव कर्मेति यावत् । अत्र हेतुमाह—कर्तृसंयोगादिति । स्थित्वा प्रैषानुवचनकर्त्ता प्रशास्त्रा संयोगात् । संयोगः संबन्धः । स्थित्वा प्रैषानुवचने कुर्वत आलम्बनं भवन्दृष्टार्थ एव दण्डो भवति । प्राप्तवत्संयवमार्थत्ववत् । इदमपि मैत्रावरुणार्थदण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येति द्वितीयसूत्रार्थः । कर्मयुक्तमालम्बनरूपं कर्म तद्युक्तं च दर्शनात्, दण्डो प्रैषानन्वाहेति दर्शनात् । दृश्यते ज्ञायतेऽनेनेति दर्शनं विधिवान्वयं तस्मात् कर्मयुक्तं भवतीति तृतीयसूत्रार्थः ।

अः सुत्यायां वा क्रियमाणायाम् ।

इदमपि यजमानकर्तृकमेव । अविस्तुर इत्यनेनैव प्रतिग्रहो मैत्रावरुणस्य । अग्नीषोमीयादिवससंनन्ध्यनुष्ठानमारभ्य मैत्रावरुणकार्यसमयात्प्राग्यत्र कुत्रचिदण्डदानं कर्तव्यमित्यनेन विधीयते ।

अथः सुपर्णा इति प्रत्यपोर्णुते शिरोऽग्नेऽनुपूर्वमितराव्यङ्गानि ।

प्रत्यपोर्णुत उद्धाटयति । अत्र इति क्रमार्थम् । अनुपूर्वमनुक्रमम् । तेन स्कन्धप्रमृत्त्यवयवा ये वाससा संछादितस्ते क्रमेणोद्धाटनीया इत्यर्थः । अत्र शिरःशब्देन मुख्यया वृक्षा शिरस एव ग्रहणं तस्यैव च्छादनयोग्यत्वात् तु ग्रीष्वा वृत्त्या मुखनेत्रनासिकानामपि । छादनासंभवात्, अनुष्ठानविरुद्धत्वाच्च । नाहि मुखे नेत्रद्वये च च्छादिते मन्त्रपठनमीक्षणं च कर्तुं शक्यं, नेत्रद्वयान्तर्गतत्वात्केवलनासिकाया अपि च्छादनं कर्तुं न शक्यम् । पादयोरपि च्छादनं गमनविरुद्धत्वाच्च कर्तुं शक्यम् । तथा चैतद्व्यातिरेक्तान्येवाङ्गानीतरशब्देन विवक्षितानि । यजमानोऽद्भिरप्युक्ष्य कौत्साय वा परिकर्मिणे वोष्णीधिं प्रयच्छतीति नौवायनः । दण्डप्रदाने मन्त्र उक्त आपस्तम्बेन वीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रयच्छाव्यवक्तो विधुरो नृयासमिति । बद्धानिति मन्त्रान्तः ।

मित्रो न एहि सुमित्रथा इत्यूरावासन्नः राजानमुपस्वर्जं उपैव शृङ्गीते ।

अध्वर्युणेन्द्रस्योरुमाविशेत्यूरावासन्नः राजानमुपस्वर्जने वक्षस्येवोपशृङ्गीत इत्यर्थः । स्वजघातुराल्लिङ्गने तच्चाऽऽलिङ्गनं वक्षसीति लोकप्रसिद्धमेव । उपस्वर्ज इति सप्तम्यन्तं पदं वक्षोवाचकम् । उपस्वर्ज इत्यत्रोपेत्युपसर्गोऽतिशयार्थः । अतिशयेन स्वर्जनं वक्षसैव । एवकार उपस्वर्ज इत्यनन्तरमन्वेति । अत्राप्युपेत्युपसर्गः सम्यक्छेपणार्थः ।

प्रहणं श्लेषणमथ । उपसर्गक्रिययोर्मध्य एवशब्दस्य पाठादियं श्रुतिरेवानुदितेत्यनु-
मीयते । एतावानेव मन्त्रः । अध्वर्यवाशक्तवा इति अध्वर्युं प्रति प्रभः । आशक्तमे-
त्यध्वर्युणोत्तरे दत्ते कथमाशक्ततेति पुनः प्रभः । एतौ द्वौ प्रभावध्वर्युसूत्रोपात्तौ गिरौ
ऋयणमिति पक्षे नान्यदा ।

उदायुषेत्युत्तिष्ठति ।

अमृता२ अन्विति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः ।

शुकटं माप्स्याध्वर्यवे राजानं प्रददाति ।

शुकटं प्राप्येतिवचनादिदं ज्ञायतेऽध्वर्युणा कृष्णाग्निनास्तरणे कृते तत्रैव स्थितायाध्व-
र्यवे राज्ञः प्रदानं न तु तस्यास्त्वसमोपमागतायेति । उत्थानदेशात्किंचिद्देशमतिक्रम्य
गच्छति आस्तरणोत्तरं ततोऽपि तूष्णीमेव गच्छति यावच्छुकटमिति च । साऽसि
सुब्रह्मण्य इत्यस्य मन्त्रस्य जपः सुब्रह्मण्याह्वाने । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सर्वासु सुब्रह्म-
ण्यासु सुब्रह्मण्यमन्त्रारभ्य यजमानो जपति साऽसि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः
साऽसि सुब्रह्मण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः साऽसि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः साऽसि
सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः परोरजास्ते पञ्चमः पादः सा न इषमूर्जे ध्रुव तेज
इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमजायमिति । सर्वासु कालमेदाज्ञिनासु सुब्रह्मण्येभित्याह यजमाने
साऽसि सुब्रह्मण्य इति यजमानो जपतीत्यर्थः । यथारूपमितर इत्यनेन सूत्रकृताऽपि
विनियोग उक्तोऽस्ति । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाजपतीतिदर्शपूर्णमासयजमान-
सूत्राद्याजमानस्त्वमुक्तं भवति । लिङ्गात्सुब्रह्मण्याह्वाने विनियोगः सिध्यति ।

नमो भिन्नस्य वरुणस्य चक्षस इति प्राग्ब्रह्मण्यमोक्षमानं प्रतीक्षते ।

प्राग्ब्रह्मं प्रति ओक्षमानं प्राप्यमाणं राजानमीक्षत आभिमुख्येन । प्रतिशब्दादाभि-
मुख्यं लभ्यते । सूर्याय शस्तेति मन्त्रान्तः ।

अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामिति तानूनम२ सम्भवत्युच्यते ।

संशब्द ऋत्विग्भिः सहैवाभिमर्शार्थः । अवेत्युपसर्गः स्वर्शनकालेऽवनमनार्थः ।
मा वा इति मन्त्रान्तः ।

तन्निष्ठु व्रतेषु प्रतिपन्नो भक्षयति यदध्वर्युर्नावजिघ्रति ।

त्रिषु औपसदेषु व्रतेषु प्रतिपन्नः प्रतिपत्तिं कुर्वाणो विभज्य विभज्य निक्षिप्य भक्ष-
यति यदि अध्वर्योरवजिघ्रणेच्छाया अभावः । अस्मिन्पक्षे प्रतिव्रतमावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

उभयोः समुच्चयः । + अवभिषेजेच्छायां तु नैकद्वयम् । अत्र कात्यायनो विशेषमाह
तानूनम् प्रकृत्य—अपिधायामृन्मयेनापराहे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति बहुषु
गृहपतय इति । अमृन्मयेन कात्यायन्यतमेन व्रतमिश्रं यथा भवति तथा कृत्वा दीक्षि-
ताय प्रयच्छतीत्यर्थः । अत्र दीक्षितग्रहणात्पत्न्या व्यावृत्तिः । सत्रे सर्वेषामपि दीक्षि-
तत्वात्सर्वेभ्योऽपि दानप्राप्तावाह—बहुषु गृहपतय इति ।

अग्रे व्रतपत इत्यवान्तरदीक्षामुपैति ।

सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानीति मन्त्रान्तः । अप्सु दीक्षाप्रसूतिप्रायणीयादिवसप्र-
याणात्प्राविहिता वर्तमाना वर्मा दीक्षाशब्दवाच्यास्तेषां विसर्गः । अवभृथे तन्मज्ये
संतरां मेखलामित्यारभ्य येऽधिका वर्मास्ते मध्य उत्पन्नत्वादे(द)वान्तरदीक्षाशब्दवा-
च्यास्तानुपैति स्वी करोतीति सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

संतरां मेखलाः समायच्छते संतरां मुष्टी कुरुते
तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिरुदकार्यान्कुरुते ॥ १० ॥

संतरां संहततरां मेखलां गाढतरामिति तदर्थः । मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमे-
खलं कुरुत इति कात्यायनसूत्रात् । सच्यक्, आयच्छत आश्लेषयति । संतरा मुष्टी
कुरुत इत्यत्र संतरा संतरे इत्यर्थः । सुपां सुलुमिति सूत्रेण द्विवचनविभक्तेराकारः ।
संतरामिति पाठ एकवचनं छान्दसं द्रष्टव्यम् । संतरामित्यव्ययं वा । तप्तव्रतो भवती-
त्यत्र वचनाद्वैक्षेषु व्रतेषु किञ्चिच्छीतमेव व्रतं ग्राह्यमिति गम्यते । मदन्त्यस्तसा आप-
स्ताभिरवोदकार्यानुदकार्याणि लौकिकानि शौचाचमनादीनि लौकिकीभिर्मार्जयत्ये
तसामिः कर्मान्तर्गतानि कुरुत इत्यर्थः । मदन्तीभिर्मार्जयत इति श्रुतिगतो मदन्तीभि-
र्मार्जनस्य विधिरुपलक्षणमिति भावः । आत्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया
संतरां मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयत
इति ग्राह्येणऽवान्तरदीक्षायाः प्रजारक्षणं फलं ज्ञेयम् । संतरां मुष्टी कुरुत इति
शाखान्तरीयो विधिः ।

व्याख्यातं पाणिप्रक्षालनमाप्पायनं निह्वनं च ।

मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्त इत्येतेन सूत्रेण पाणिप्रक्षालनं व्याख्यातमुक्तम् ।
अश्रुरश्रुरिति तत् सर्वे सहिरण्यैः पाणिभिराध्वाययन्तीत्यनेनाऽऽप्पायनं व्याख्या-
तम् । प्रस्युपनद्धेऽप उपस्पृश्येष्टा राय इति प्रस्तरे निह्वयते सव्याजीचः पाणी-
न्कृत्वा दक्षिणानुत्तानानित्यनेन निह्वनं व्याख्यातम् । उदकोपस्पर्शस्य निह्वनाङ्ग-
त्वात्सोऽपि भवति ।

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरिति व्रतयति ।

ये देवा मनोजाता इत्येतस्य स्थानेऽस्मिन्वतेऽयं मन्त्रो भवतीत्यर्थः । तस्यास्ते स्वाहेति मन्त्रान्तः ।

दैक्षमेतदहर्जतपरिमाणं भवति ।

एतस्याहो यद्व्रतं दिवससंनन्धिव्रतं तस्य परिमाणं दैक्षं त्रीक्षाया इदं दैक्षं वत्सस्यै-
का२ स्तनमवशेष्येत्यनेन याद्विहितं तदेव मवस्युपसद्विवससंनन्धिवत्स्येऽपि उपसत्प्रवृत्ति-
पूर्वकालमवस्थादिति भावः ।

औपसदोऽत ऊर्ध्वं व्रतकल्पः ।

उपसदोऽयमौपसदः । अतः सायंकालिकव्रतादूर्ध्वमारभ्य व्रतकल्पो व्रतप्रकारो
भवति । अत ऊर्ध्वमस्याहः सायंव्रतप्रभृत्यौपसद्व्रतान्येतेनैव व्रतयति न पूर्वेण मन्त्रेण
सहाधिनिविशत इत्येवार्थः । यत्स्वयंतनमहर्जतं तत्तन्वान्तरदीप्तोपावेनोत्तरकालमाव्यधि
दैक्षमेतदहर्जतपरिमाणं भवतीति दैक्षव्रतस्योक्तेर्दैक्षमेव भवति । मन्त्रस्तु दैक्षमेतदह-
र्जतपरिमाणं भवतीत्येतस्मात्प्रत्या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्युपदेशादैक्षत्वेऽपि या ते
अग्न इत्यप्येव मन्त्रो व्रते । बौधायनेन संतरां मेखलां समावच्छेद्य संतरां मुष्टी
कुरुष्व तप्तव्रत एधि मदन्तीभिर्मान्निमित्त्वोत्पूर्ध्वमान२ सृज या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तपा-
नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेनातोऽधि व्रतयेति संशासनवाक्ये स्पष्टमेवोक्तम् । पूर्व(र्वे)-
व्रतार्थो मन्त्रः पूर्वव्रतनस्तनुरसृजेत्यर्थः । तर्हि को मन्त्र इत्याकाङ्क्षायामाह—या ते
अग्न इत्यादि । एतेनातोऽधि अत आरभ्य व्रतय व्रतं स्वी कुरु इत्यर्थः । निह्वनोत्तरं
पाठाविदं व्रतं निह्वनोत्तरमेव भवति । यजमानश्चतुःस्तनमेतां रात्रिं व्रतं व्रतयति ।
परन्तु न व्रतं व्रतयति चतुःस्तनमेव । स्पष्टमयमर्थो मानवसूत्रे—चतुःस्तने प्रथमेऽहनि
त्रिस्तने द्विस्तने मध्यम एकस्तन उत्तम इति । चतुःस्तने इति द्वित्रिचनारप्रथम औप-
सदेऽहनि यजमानपत्न्योर्द्वे व्रते भवत इत्यर्थः । चत्वारश्चत्वारः स्तना ययोस्ते चतुः-
स्तने । संख्याशकानां वृत्तिविषये यीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदिति कैयटः । तथा
चतुःस्तनपरिमितं यजमानस्य व्रतमेतावदेव पत्न्याभ्येत्यर्थः । यजमानपत्न्योर्ब्रतमित्ये-
साधन्याश्रयिषय इदं सूत्रमुपचुज्यते समतित्वेन ।

यजमानपत्न्योरौपसद्व्रतपरिमाणान्याह —

चतुःस्तनमेता२ रात्रिं व्रतं व्रतयति त्रिस्तनं

मध्यमेऽहनि द्विस्तन२ रात्रौ व्रतयति चतुःस्तनमुत्तमेऽहनि ।

एतां यस्मिन्दिने वा ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेन प्रथमं व्रतं गृहीतं तां रात्रिं
मेतस्यां रात्रावित्यर्थः । त्रिस्तनं मध्यम औपसदेऽहनि, द्विस्तनं रात्रौ तस्यां रात्रौ-
एकस्तनमुत्तमेऽहनि औपसदेऽहनीत्यर्थः । मध्यमोत्तपत्न्युपसद्व्रतं द्रष्टव्यम् ।

आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयादिति ब्राह्मणव्याख्या-

तानि काम्बानि व्रतपरिमाणानि तेषां याथाकामी ।

आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्ने लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकं काम्यं व्रतपरिमाणम् । परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्ने लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकम् । एकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्रामान्तरदीक्षाऽस्मिन्ने-
यास्मै लोकेऽर्धुकं भवतीति, चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेवा वै परोवरीयस्ववान्तरदी-
क्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवतीति क्रमेण तयोः स्वरूपं ब्राह्मणे प्रदर्शितम् ।
तत्राऽऽद्याऽऽराग्रामवान्तरदीक्षा द्वितीया परोवरीयसी । यतीवर्द्धमतोदनं औहमारं
तद्वदल्पमेवं मुखं यस्याः साऽऽराग्रा । परोवरीय इत्यत्र परःशब्देनात्र श्रेष्ठत्वादुप-
क्रमो विनक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः सा परोवरीयसी । अर्धुकं समृद्धि-
शीलम् । इदमेतयोः फलम् । एतद्दीक्षासंबन्धौपसद्व्रतपरिमाणद्वयं काम्यम् । परस्-
स्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकं स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर इति एकं
व्रतम् । एतस्य संज्ञा फलं चोक्तं ब्राह्मण एव—एतद्वै क्षुरपवि नाम व्रतं येन
प्रजातान्भ्रातृव्यावृद्धते प्रतिजनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैतीति । चतुरोऽग्रे
स्तनान्ब्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमित्येतदेकम् । एतस्यापि संज्ञा फलं चोक्तं
ब्राह्मण एव—एतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यं सुवर्धमथो प्रैव जायते प्रजया पशु-
भिरिति । एतद्वयं चापि काम्यम् । एतानि चत्वारि ब्राह्मणेन व्याख्यातानि काम्यानि
कामसंपादकानि व्रतस्य परिमाणानि क्रममेदेन व्रतस्वरूपाणि तेषां याथाकामस्तद्व्रतप-
रिमाणमङ्गी कुर्यादित्यर्थः ।

य तद्विष्णुः स्तवते वीर्यविति संमिताद्धविर्धानात्प्रोगुप-

निष्क्रम्य तैरेव मन्त्रैर्यथान्युसं धिष्णिष्यानुपतिष्ठते ।

संमिताद्धिमितात् । अनेन स्वपेदं ज्ञायते—एतावत्पर्यन्तं हविर्धान एवोप-
विष्टो भवेत्, औदुम्नर्यमिहोमसंबन्धित्यागस्तत्रैवोपविष्टेन कार्यं इति । यैर्मन्त्रैरध्वर्युणा
निवर्णनं कृतं तैरेव मन्त्रैरित्यर्थः । यथान्युसं न्युत्तमनतिक्रम्य यथान्युसं धिष्णिष्यानाय-
तानि उपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेनैच्छिकत्वं व्यावर्त्यते । यदध्वर्युणा न्युसं तत्तदनन्तर-
मेवोपतिष्ठत इत्येतादृशार्थप्रापणार्थं वा । उपतिष्ठत इत्येतावतैव समञ्चकत्वं सिद्धमु-
पस्थानस्य विना मन्त्रैरसंभवात् । ते च मन्त्रा धिष्णिष्यप्रकरणोपस्थितत्वाद्भिर्मूर्ती-
त्याद्या एव । तथा चार्थदेव विमूर्सीत्यादीनां मन्त्राणां प्राप्तावेदं वचनमेतानेवोप-
स्थानान्व्याघारणांश्चैके समामनन्तीत्यापस्तम्बोक्तं पाक्षिकस्वमुपस्थानस्य व्यावर्तयि-
तुम् । एवमशब्दस्योपतिष्ठत इत्यनन्तरमन्वयः ।

सम्राडसि कुशानुरित्याहवनीयं परिषद्योऽसि पवमान-
इति यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते मतकाऽसि नभस्वा-
निति चात्वालमसंपृष्टोऽसि हव्यसूद इति पशुश्र-
पणमृतधामासि सुवज्योतिरित्याहुर्बुध्वरीं ब्रह्मज्योति-
रसि सुवर्धमेति ब्रह्मसदनमजोऽस्येकधादिति प्राजि-
हितं गार्हपत्यमहिरसि बुध्निय इति शालामुखीयं
कव्योऽसि कव्यवाहन इति दक्षिणामि० समू-
होऽसि विश्ववचा इत्युत्कर० समुद्रोऽसि विश्व-
भरा इति सदः सदस्योऽसि मलिम्बुव इति
सदस्यायतन० रौद्रमनीक० सर्वत्रानुषजति ॥ ११ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे वृक्षमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आहवनीय औत्तरवेदिकः । शालामुखीयस्याग्रे पृथग्रहणात् । यत्र बहिष्पवमा-
नेन स्तुवते इत्यनन्तरं यत्तदोर्नित्यसंवन्धादुपातिष्ठत इतिसकर्मकधातुयोगाद्वितीयान्तो
देशविशेषणत्वात्पुलिङ्गस्तच्छब्दोऽभ्याहार्यः । तनु परिषद्योऽसि पवमान इत्यास्ताव-
मित्येव छाषवाद्भक्तव्यं नचैतावताऽऽस्तावशब्दार्थप्रसिद्धिः कथमिति चेत् । यत्र बहि-
ष्पवमानेन स्तुवते इत्याध्वर्यवसूत्रादेव सिद्धे व्यर्थमेतादिति चेत्सत्यम् । पूर्वोपास्ताव-
शब्दार्थतोऽग्राऽऽस्तावशब्दार्थे किञ्चिदधिकं वैलक्षण्यमस्तीति ज्ञापनार्थत्वेनेतस्योपादा-
नस्य सार्थक्यात् । तथा हि पूर्वोपाऽऽस्तावशब्देनैक एव पदार्थः सर्वकतुषु समानः ।
अग्निष्टोमार्थेकाहेषु चात्वालसमीपप्रदेशरूप एवाहीनेषु द्वादशाहाविषु प्रथमे सौत्येऽहनि
चात्वालसमीपप्रदेशरूपः, द्वितीयादिषु सौत्याहेषु सदोरूप इत्येकैक एव । उपस्थान-
विषयेभ्यतेनाऽऽस्तावशब्देन तु द्वादशाहावहीनकतुषु चात्वालसदआत्मकं देशद्वय-
मपि प्राह्यं न तु चात्वाल एव । अन्यथोपस्थानजन्यसंस्कारश्चात्वालसमीपप्रदेश एव
स्यात्सदसि न स्यात् । इष्टश्च संस्कार उपयन्नापीतीष्टं वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । देशभेदात्प-
रिषद्योऽसि पवमान इत्यस्याऽऽवृत्तिः । प्रथमे सौत्येऽहनि चात्वाले समीपप्रदेशे बहि-
ष्पवमानस्तवनमितरेष्वहःसु सदस्येवेति । अवमर्थो छात्रान्नद्राह्यायणाभ्यां प्रदर्शितः—
अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्प्रथमादहोऽन्यत्रेति । चात्वालः प्रसिद्धः । पशोः
श्रपणं यस्मिन्देशे स देशः पशुश्रपणः । प्राजिहितशब्दार्थो वसतीवरीपरिहरणसूत्रे
प्रदर्शितः । गार्हपत्यग्रहणं प्राजिहितशब्दः पुराणगार्हपत्यपर एवेति प्रदर्शयितुम् ।
अन्यथा कस्येयं संज्ञेति शङ्काया निराकरणं न स्यात् । तथा च यत्र यत्र प्राजिहि-
तशब्दस्तत्र तत्र पुराणगार्हपत्य एव प्राह्य इति सिद्धं भवति । शाला प्राग्भंशरूपा

तस्या मुखेऽग्रभागे भवः शालामुखीयस्तम् । अन्यत्पष्टम् । रौद्रमन्त्रिकः सर्वत्रानुप-
गतीति पूर्ववद्भ्यास्येयम् ।

इत्योकोवाहश्रीपदमिष्टोमयाजिसाहस्राप्रियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राप्रियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीपद्मगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ दशमम्-
अस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ दशमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यत्र हविर्धाने ब्रह्मा राजानं प्रपादयति तस्मि-
न्काले पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यैव वो देव
सन्वितः सोम इति शकटे राजानमासन्नमभिमन्त्रयते ।

यत्र तस्मिन्काले तस्मिन्काले तस्मिन्नेव काले प्रपादनं, राजानं प्रत्यादाय सोमो
जिगति मातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्याध्वयेव रात्रानं प्रदा-
येतिब्रह्मसूत्रोक्तस्योपलक्षणम् । आसन्नमध्वर्युणा । अनासन्नस्य राज्ञोऽभिमन्त्रणं व्याव-
र्तयितुमासन्नमिति । शकटग्रहणं मण्डपव्यावृत्त्यर्थम् । शकटस्योत्तरतः प्राङ्मुखः सजे-
वाभिमन्त्रणं कुर्यात् । न चात्रोदङ्मुखताऽपि । प्राङ्मुखतयैव शास्त्रविरोधपूर्वकासन्ना-
भिमन्त्रणरूपकार्यनिर्वाह उदङ्मुखतायाः शास्त्रविरुद्धायाः निर्युक्तिकत्वात् । राज्ञो
नामतः करणमेव शास्त्रविरोधोऽत्र । उपगा इति मन्त्रान्तः ।

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति मदक्षिणमावर्तते ।

एतच्च शकटस्योत्तरत एव राज्ञः पृष्ठतः करणस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् शेषः ।
सह रायस्पोषेणेति मन्त्रान्तः ।

नमो देवेभ्य इति प्राचीनमज्जलिं
करोति स्वचा पितृभ्य इति दक्षिणा ।

प्राचीनं प्रागग्रमज्जलिम् । अग्रेण जुहूपभृतौ देवेभ्यः प्राचीनमज्जलिं करोतीति प्रकृतौ
जुहूपभृतावग्रेण देवेभ्यः करोतीति दर्शनात् । अत्रापि अग्रेण देवेभ्य इति अध्याहा-
र्यम् । अर्थात्सोममग्रेण स्वचा पितृभ्य इत्यनेन मन्त्रेण, दक्षिणा दक्षिणमित्यर्थः ।

दक्षिणादाय, इत्याजन्तता । दक्षिणं दक्षिणाग्रमित्यर्थः । अङ्गलिं करोतीत्यनुवर्तते ।
न्यस्तीति औषाधनः । शकटाव्यस्तीत्यर्थः ।

इदमहं निर्वहणस्य पाशादित्युपनिष्क्रामति ।

हविर्धानाह्निरिति शेषोऽर्थात् ।

सुवरभिविख्येषमिति सर्वं यज्ञमनुधीक्षते

वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयं परेक्षते ।

सर्वयज्ञानुवीक्षणमाहवनीयपरेक्षणे दर्शपूर्णमासवदित्येतावतैव सिद्धे मुरुभूतमेवं वचनं
एवशाखायामेतयोर्ब्राह्मणाभावेऽपि शाखान्तर एतद्ब्राह्मणं स्पष्टमेवेतिज्ञापनार्थम् । फलं
ज्ञानावश्यकता । यज्ञशब्देन विहारोऽत्र ग्राह्यः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सर्वं विहारम-
नुवीक्षत इति । तत्रैव तिष्ठमिति परेत्यस्यार्थः । तथा च तिष्ठता कर्तव्यं यदीक्षणं
तत्परेक्षणमित्यर्थो भवति ।

अग्रे व्रतपत इत्यवान्तरदीक्षां विमुञ्जते ।

संतरां भेखलां समायच्छते संतरां मुष्टीं कुरुत इत्याद्या अवान्तरधर्माः पूर्वं ये
स्वीकृतास्तान्वक्ष्यमाणरीत्या परेत्यनेदित्यर्थः । अयमेवावान्तरदीक्षाविसर्गो नाम ।
यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनोव्रतानीति मन्त्रान्तः ।

तत्प्रकारमाह—

वितरां भेखलां समायच्छते वितरां मुष्टीं कुरुते ।

वितरां शिषिला यथा भवति तथा समायच्छते समाकर्षेन्नेखलामित्यर्थः । वितरां
शिषिले मुष्टीं कुरुते । संतरामितिवद्वितरामिति व्याख्येयम् ।

स्वाहा यज्ञं वाचि वाते विसृज इति मुष्टीं वाचं च

विसर्जयित्वा यथासुखमत ऊर्ध्वं इस्ताभ्यां चरति ।

स्वाहा यज्ञमित्यनन्तरमिति शब्दाध्याहारेण च्छेदः । वाचि वाते विसृज इति भिन्न
एव मन्त्रः । तथा च प्रथमेन तु मुष्टिविसर्गः । द्वितीयेन वाग्विसर्गः । अकारो मुष्टि-
विसर्गेण समुच्चयार्थः । स्वाहा यज्ञमिति मन्त्रः स्वाहा यज्ञं मनसेत्यारम्भ वातादारभ
इत्यन्तः । एतादृशमर्थमापस्तम्ब आह—वितरां भेखलां विसृजते वितरां मुष्टीं कर्ष-
तेऽत्र दण्डप्रदानमेके समामनन्ति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा यावापृथिवीम्या
स्वाहोरोरन्तरिस्तास्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीं विमुञ्जते स्वाहा वाचि वाते विसृज
इति वाचमिति । अथर्वकेतिकरणात्स्वाहा यज्ञं वाचि वाते विसृज इत्येक एव मन्त्रः ।
अस्मिन्पक्षे मुष्टिद्वयविसर्गे वाग्विसर्गे च मन्त्र आवर्तनीयः । द्रव्यपृथक्त्वात् । या
नित्यं संध्ययोनियम्यते वाक्तामतः परं विसृजते । यथासुखं स्वेच्छम् । अत ऊर्ध्व-
मतोऽवान्तरदीक्षाविसर्गादूर्ध्वमारभ्येत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । इदं सूत्रमवान्तरदीक्षावि-

सर्गाधिमौत्रमेतन्मुष्टिविसर्जनं तदनन्तरं तूष्णीमेव पुनर्मुष्टिकरणं यज्ञवारणार्थं कर्तव्यं
तत्संहितैवान्या दीक्षितवृत्तिरिति कदाचित्स्यात्तद्वारयितुम् ।

वर्तेतेऽन्या दीक्षितवृत्तिः ।

दीक्षणीयाप्रभृतीयं वृत्तिरिति सूत्रे यदि प्रमत्तो व्याहरेदित्यारम्भं यद्यदीक्षितवादं
वदेन्मुष्टी वाचं ॥ विसर्जयित्वेतदन्ता धर्मा वृत्तिपदेनोच्यन्ते । सैव वृत्तिरत्रान्यश-
ब्देन गृह्यते । साऽन्या दीक्षितवृत्तिर्वर्तते एव ॥ त्वयान्तरदीक्षाविसर्गकाले दीक्षणीये-
ष्टिमारम्भं प्रवृत्ता या वृत्तिस्तस्या अपि विसर्ग इति ।

जागर्त्येताः रात्रिम् ।

एतच्छब्दस्य सर्वनामत्वात्सर्वनाम्नो याऽग्नीधोमीयपशुसंबन्धनूयानवती रात्रिः
सैतच्छब्देन गृह्यते । तेनैतस्यामेव रात्रौ जागरणं न द्वादशाहार्थहीनेषु द्वितीयादि-
रात्रिषु अन्यथा प्रत्यहं जागरणे द्वितीयसौत्यदिवसाद्यनुष्ठानेऽतीव शरीरे वैकल्यं
स्यात् । नच राजसंरक्षणानुपपत्तिः । तस्यान्यद्वाराऽपि संभवात् । अस्मिन्नर्थे सावकं
व्याख्यानं हविर्धाने यजमानो राजानं गोपायतीत्येतत्सूत्र एव प्रदर्शितमेव ।

न अतं भवति दैक्षोऽत ऊर्ध्वं व्रतकल्पः ।

एतां रात्रिमिति वचनविपरिणामेनानुवर्तते । तथा चैतस्यां रात्रौ व्रतं न भवती-
त्यर्थो भवति । अत ऊर्ध्वं चेद्गतं प्रसक्तं तदा दैक्षो दीक्षाया अयं दैक्षो दीक्षासंबन्धी
व्रतकल्पो दीक्षासंबन्धिव्रतप्रकाशो भवतीत्यर्थः । एतच्च प्रतिबन्धवशेन यद्यवमृषं न जातं
तदा द्रष्टव्यम् । एवमहीनेषु द्वितीयप्रभृतिषु सुत्यारात्रिषु च ।

सप्तहोत्रा प्रावस्वाससञ्ज्ञं राजानमभिमृशति ।

प्रावस्वाससञ्ज्ञमित्यत्राध्वर्युणेति शेषः । अध्वर्युरेवाऽऽसादनस्य विहितत्वात् । अहो-
मार्थत्वादग्रहोऽच सप्तहोता । स च महाहविर्होतेति । अयास्य उद्गातेति होतृमन्त्रान्तः ।

यत्र हविर्धानमपः प्रपादयति ता अनु

प्रपद्यते यज्ञ एनमुपनामुकं भवति ।

यत्र यस्मिन्काले ताः प्रपादिता अपोऽनु पश्चात्प्रपद्यते हविर्धाने प्रविशतीत्यर्थः ।
पूर्वेण द्वारेणैव ॥ अन्वितिवचनात् । यत्रेति पूर्वोक्तेस्तदेत्यस्याध्याहार आधिकः ।
तथा चायमर्थो भवति—यस्मिन्काले हविर्धानमपः प्रपादयति तस्मिन्काले ता अनु
प्रविशतीति । एनं यजमानं प्रति यश उपनामुकं भवति । उपशब्दः सामीप्यार्थकः
संस्तद्वारा नैरन्तर्यं लक्षयति । नामुकमित्यत्र णम ग्रह्यत्वे शब्दे चेतिघातुमूत्रप्रदर्शित-
ग्रह्यतार्थकाद्व्यतीरकप्रत्ययः । जित्वादादिवृद्धिः । चकारेण स्वात्यर्थकत्वमपि समु-

जेतव्यं सर्वदा नामुक्तं ह्यवातं यशसो विशेषणम् । एनं यजमानं प्रति निरन्तरं ह्यवातं यशो भवति प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्कारूपार्थनिर्देशस्तूपलक्षणं यागास्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्यार्थदर्शनात् । प्रकृते द्वितीयायोगेन प्रापणार्थकत्वस्यैव कल्पनात् । यद्यप्युणादिभूतेष्वुक्तप्रत्ययो नोपात्तस्तथाऽपि ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

इतिशास्त्रवलादविहितोऽप्युक्त ऊहितुं शक्यः । इयं शास्त्रान्तरीया श्रुतिरेवानुच्यते । अयमनुप्रपदनस्तावकोऽर्थवादः । अग्राध्यावाप्रदर्शनमर्थवादज्ञानावश्यकत्वं प्रदर्शयितुम् । तदज्ञाने यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुव इति दक्षिणाग्री होतव्यं भवति ।

द्वादश धेनूः पष्ठौहीवी गभिणीः कृत्यधी-

वासं चांशावध्वर्यवे ददात्येषमदाभ्ये ।

धेनवो नवप्रसूताः । पष्ठौष्टाः पञ्चवर्षाः । गभिणीरिति पष्ठौहीनां विशेषणम् । प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्द्वादतीत्यापस्तम्बः । कृत्यधीवासः शय्यासनार्थभर्मपटः । गजचर्ममय एवायमिति केचित् । अंशावशुग्रहे । सूत्रान्तरे ब्रह्मणोऽपि दानदर्शनाद्ब्रह्मव्यवृत्तयेऽध्वर्युग्रहणम् । अंशावदाम्ये च ददातीत्येतावतैव सिद्ध एवमित्यतिदेशवचनं द्वादशधेनुदानपष्ठौहीदानयोर्मध्ये यदंशौ दत्तं तथैवादाम्येऽपि देवं नानयोर्वैकल्प्यमिति-ज्ञापनार्थम् । चकारः परस्परसमुच्चयार्थः सूत्रान्तरोक्तहिरण्यसमुच्चयार्थो वा ।

ध्रुवे गृहीते न भूयं करोत्यावनयनात् ।

सूत्राचरोचस्य न कुर्याद्विगधारणमिति स्मृतौ निषेधात्तस्यावर्जनीयत्वाच्च निषेधपरिपालनमत्यन्तदीर्घकालसाध्यमिति कृत्वा कर्तुमशक्यं तथा चाशक्यस्य किमर्थं निषेध इति चेत्तस्यै, मध्ये सूत्रकरणे प्रायश्चित्तप्रापणार्थत्वात् । तच्च यातपतीत्यात्मकं क्रतुसमाप्तौ । एतेनान्यत्र कर्मसु सूत्रकरणे प्रायश्चित्तं नेत्येवेहि ।

वस्यै हि कुरु तस्यै मस्तुहि तस्यै मेऽवकृष्या हति

पुरस्ताद्बहिष्पवमानायाद्दृष्टीर्दक्षहोतारं च जपति ।

व्याहृतीर्न्यस्ताः समस्ता वा । चितिः क्षुण्णिति दशहोता । अहोमार्थत्वादग्रहः । चकारः परस्परसमुच्चयार्थ एवात्र । अन्यस्यातिभवात् ।

इयेनोऽसि गायत्रछन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्तिमा

संपारयेति ॥ १२ ॥ स्तूयमानमन्वारभते ।

स्तूयमानं बहिष्पवमानमनुक्षयस्तुद्वातृनारभत आळभते स्पृशति उद्वाशाश्च एव ।

बहिष्पवमानाद्यम्पत्त्वमनुसंरधकुद्रात्राद्यम् करोतीति यावत् । स्तूयमानमिति वर्तमाननिर्देशगतस्तवनकर्तृनुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृनारमत इति गम्यते । तत्तद्भक्त्युच्चारणकाले तत्तद्भक्तिसमाप्तिपर्यन्तं तं तमन्वारमत इति । निषनात्मकमस्तौ तु सर्वानवश्यमेकदैव येन केनाप्युपायेनान्वारमते । सर्वैर्हेस्ता एकत्र संयोज्या यजमानस्यैकशान्वारम्भसिद्धये । उत्तरत्र मध्यमायां वेति वैकास्त्रिकमध्यमस्तोत्रीयाग्रहणादत्रोपस्थितत्वेन प्रथमाया एव ग्रहणमिति गम्यते । स्तूयमानमिति बहिष्पवमानविशेषणम् । एतस्य मन्त्रस्यान्वारोह इति नाम । तथा चात्र श्रुतिः—यो वै पवमानानामन्वारोहानित्वादि ।

मध्यमायां स्तोत्रीयायां वा ।

स्तूयमानपदं छिद्बिधिरणामेनानुवर्तते । एवमन्वारमत इति पदमपि । तथा चायमन्वयो भवति—मध्यमायां स्तोत्रीयायां बहिष्पवमानमनुलक्षयकुद्रातृनालमत इति । अन्वारोहं जपतीत्येवाऽऽपस्तम्बः ।

स्तुतस्य स्तुतमसीति सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुतं स्तुतमनुमन्त्रयते ।

सर्वाणि स्तोत्राण्यनुमन्त्रयते स्तुतं स्तुतमित्यन्वयः । स्तुतं स्तुतमिति वचनं स्तूयमानशब्दाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुताण्यनुमन्त्रयत इत्येवमुच्यमाने सर्वस्तोत्रसमाप्त्यनन्तरमनुमन्त्रणं सर्वस्तोत्राणां सकृदेवेत्यपि शङ्कितं स्यात्तद्धारणायैवमुक्तम् । स्तुतं स्तुतं स्तोत्रमनुमन्त्रयत इत्येतावतीत्येतस्यति सत्येवंवचनस्यैवं व्याख्यानं तु पूर्वसूत्रव्याख्यावत्त स्तूयमानान्वारम्भाधिकारलाभार्थम् । तेन स्तुतस्य स्तुतमसीत्यनेन सर्वाणि स्तूयमानान्यनुलक्षयकुद्रातृनन्वारमत इति पूर्वोक्तमत्रापि सिद्धं भवति । स चान्वारम्भः प्रथमायां मध्यमायां वा न संभवति । पूर्वेष्वनुलक्षत्वात् । तत्र पवमानसंबन्धी इत्येतेऽसि गायत्र्यलंकार इत्यन्वारम्भः । प्रथमायामिति पक्षे प्रथमायां न संभवत्ययमन्वारम्भः । मध्यमायामिति पक्षे मध्यमायामपि न तदितरावृत्त्यु यस्यां कस्याचिद्वच्यन्वारम्भ इति । स्तूयमानमिति वर्तमानशान्प्रत्ययान्प्रतिस्तोत्रम् । स्तुतं स्तुतमनुमन्त्रयत इत्यत्रापि स्तुतस्य स्तुतमसीत्यस्यानुवृत्तिरर्थत एव सिद्धा । अनुमन्त्रणस्य मन्त्रोच्चारणप्रधानत्वादितरमन्त्रस्याप्रानुपदेशादिति । अथवा स्तोत्रेषु पवमानानां ग्रहणं भवतीति शङ्कानिराकरणार्थं वा ।

शस्त्रस्य शस्त्रमसीति सर्वाणि शस्त्राणि ।

शस्त्रं शस्त्रमनुमन्त्रयत इति योग्यतया शेषो ज्ञेयः ।

इन्द्रियावन्तो वनामह इति सर्वत्रानुभवजति ।

सर्वेषु शास्त्रानुमन्त्रणेषु चेत्पर्यः । ननु अत्र स्तोत्रानुमन्त्रणमन्त्रस्यैकत्वात्तत्रानुमन्त्रार्थं पूर्वत्रेत्येवं वक्तव्यं सर्वत्रेत्येवं तु न वक्तव्यम् । मन्त्राहुत्वाभावात् । प्रथमस्तोत्रानुमन्त्रणवद्वितीयादिष्वपि अनुपपन्नो यविष्यति एवं शास्त्रानुमन्त्रणेष्वपि द्वितीयादिषु । तथा च किमर्थं सर्वत्रेत्येवं वचनमिति चेत्सत्यं, प्रथमद्वितीयादिष्वप्यनुपपन्न इत्येतानि यमाभावज्ञापनार्थत्वेनैतादृशवचनवैयर्थ्याभावात् । कुत्रैतज्ज्ञापनस्य फलमिति चेत्प्रातःसवनं संवन्निधिषिण्यविहरणव्याघारणयोरनुपपन्नस्वीकारेऽपि न मास्यदिनसवनतृतीयसवनसं-वन्निधिषिण्यविहरणव्याघारणयोरनुपपन्नस्वीकारावश्यकतेति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एतेनैवेवमपि ज्ञायते यत्रानुपपन्नवचनं नास्ति तत्रानुपपन्नः कृताकृत इति ।

धूरसि श्रेष्ठो रक्षीनामित्येन्द्रवायवे हूयमान आदित्यपुपतिष्ठते ।

हूयमान इति वर्तमानज्ञानरूपस्ययाद्वोमे वर्तमान आदित्योपस्थानम् । धूरसीत्यस्यापि ऐन्द्रवायव एव विनियोगः । आचार्येणाऽऽपस्तम्बबौधायनाभ्यां मित्रावरुणग्रहे विनि-योगमि(ह)व विनियोगानुक्तेः । अथानं मे पाहीति मन्त्रान्तो भवति ।

यो न इन्द्रवायू इत्येन्द्रवायवे हुतेऽङ्गुष्ठमवशाचेत्
यदि श्रेयसा स्पर्धेताङ्गुष्ठेनाङ्गुली यदि पापीयसा ।

यो न इन्द्रवायू इत्यत्र तावतोऽस्य निराकाङ्क्षरवासंभवादभिदाससीत्यादिस्तु-
षङ्ग आधिकः । अत एवावचनम् । एवं यो नो मित्रावरुणावित्त्रापि । यो नोऽश्वि-
नावित्त्रा पठित एव । पुनरैन्द्रवायवग्रहणं यो न इन्द्रवायू इत्यारम्भ यदि पापीयसे-
त्यन्तं नैमित्तिकं न तु यो न इन्द्रवायू इत्येन्द्रवायवे हुत इत्येतदन्तं मित्रमेव सूत्रं
कृत्वाऽऽदित्यमुपतिष्ठत इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्य क्रियानिराकाङ्क्षं कर्तव्यं, तथा च
होमोत्तरं यो न इन्द्रवायू इत्यनेनाऽऽदित्योपस्थानं नित्यमेवाववाधनमात्रं नैमित्तिकं
तच्च तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशादिति शङ्कां व्यावर्तयितुम् । अववाधनं निषीडनम् ।
अवशब्दोऽवनमनार्थः । यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वं प्रदर्श्यते । श्रेयसा धनादिना
श्रेष्ठेन । स्पर्धा संघर्षो द्वेष इति यावत् । पापीयसा दारिद्र्यादिनाऽल्पेन ।

यो नो मित्रावरुणाविति मित्रावरुणे यो नोऽश्विनावित्पाश्विने ।

हुतेऽङ्गुल्याऽङ्गुष्ठमवशाचेत् यदि श्रेयसा स्पर्धेताङ्गुष्ठेनाङ्गुली यदि पापीयसेति पूर्व-
सूत्रादनुपपन्नानुवर्तते ।

* इ. संज्ञकसूत्रपुस्तकेऽनुपपत्तीति न विद्यते ।

अच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्येन्द्रेण
सयुजो वयमिति शुक्रं हूयमानश्चमन्वारमते ।

शुक्रं शुक्रग्रहम् ।

यत्रास्मै चमसमाहरति तं भक्षयति ।

यत्रेतिवच्छब्दादुत्तरत्र तच्छब्दाध्याहारोऽर्थात् । यत्रास्मै चमसमाहरति तदा तं
भक्षयतीति । यत्र यस्मिन्काळे । अस्मै, इति पञ्चमर्थे चतुर्थी । अस्माद्व्यर्कर्तुः
सकाशात्स्वसमीपं चमसं स्वचमसं चमसाध्वर्युर्मक्षणार्थमाहरति यदा तदा तं चमसं
भक्षयति मक्षेहीत्यादिविविना हिरव म इत्यन्तेन । समुमद्रणस्य सोमदेवते मतिविदः
प्रातःसवनस्य मायप्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति प्रातःस-
वने भक्षणमग्नः । नाराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य मायप्रच्छन्दसः
पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति प्रातःसवने नाराशंसभक्षणमग्नः । अग्नि-
मन्वाराशंसवर्जमाप्यायनं, समारूयानिभित्तक एव मसो नान्यः । यत्र प्रतिभक्षितुरभाष-
स्तत्रोपाह्वानमध्ययोः । रुद्रवद्रणस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छ-
न्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने भक्षणमग्नः ।
नाराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दसः पितृपी-
तस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने नाराशंसभक्षणमग्नः ।
आदित्यवद्रणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति तृतीयसवने भक्षणमग्नः । नाराशंसपीतस्य
सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्यो-
पहृतो भक्षयामीति तृतीयसवने नाराशंसभक्षणमग्नः । इत्येवंप्रकारेण तं तं स्वचमसं
भक्षयतीत्यर्थः । चमसे विद्यमानं सोममित्यर्थश्चमसश्चन्दस्य । तस्यैव तच्छब्देन
परामर्शः । भक्षणसमभिष्याहारात् ।

ययेतरे चमसाः ।

इतरे चमसा ब्रह्मादिभिर्भक्षिता भवन्ति यथा येन प्रकारेण तथा तं चमसं भक्षयतीति
पूर्वोक्तान्वयः ।

गृहपते यजेत्युच्यमाने होतरेतद्यजेति

संमेष्यति स्वयं वा निषद्य यजति ।

उच्यमान इतिवर्तमानप्रत्ययादेव तद्वचनकाष्ठ एव प्रैषोऽयं, स्वयमेव वा निषद्य
स्वदेश एव निषद्य प्राङ्मुख उपविश्य यजति । निषदनमुपवेशनं, यजमानस्योपविष्ट-

त्वादेवोपवेशनसिद्धौ निश्चेतिवचनं समञ्जकं निरसनं कृत्वा समञ्जमेवोपविशतीत्येता-
दशार्थत्वमर्थम् । तौ च दर्शपूर्णमासयाजुषहौत्रसंनन्विनावेव ग्राह्यौ । तयोरेवेति-
कसंनन्वितात् । अत एव यजतीतिपरस्मैपदनिर्देशः । प्राङ्मुखताऽत्र यागाभिमुख-
त्वायार्थसिद्धा । याज्यां चतुर्गैवाग्निर्देवात्र ।

ज्योतिषे हि कुरु तस्यै मस्तुहि तस्यै मेऽवक-

दूध्या इति पुरस्तादाज्यानामेकैकस्य स्तोत्रस्य

व्याहृतीश्चतुर्होतारं पञ्चहोतारं च जपति ।

प्रातःसवनसंबन्ध्यावर्तिस्तोत्राण्याज्यानि यैर्देवा असुराञ्जेतुमाभिमीयुः । तथा च
छन्दोगश्रुतिः—यदाभिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । आग्निं सङ्ग्रामं तेषामाज्यानां
मध्य एकमेकमित्येकैकं तस्यैकैकस्य । अत्राऽऽज्यशब्दस्य स्तोत्रपरत्वं दर्शयितुं
स्तोत्रस्येति । आज्यानां चतुर्णामेकैकस्य स्तोत्रस्य पुरस्तादित्यन्वयः । व्याहृतीर्व्यस्ताः
समस्ता वा । अहोमार्थस्यादग्रहावस्थाहाकारौ चतुर्होतृपञ्चहोतारौ । चकारः पूर्वेण
समुच्चयार्थः । जपत्वाभियतमेव चातुःस्पर्धम् ।

इडाये हि कुरु तस्यै मस्तुहि तस्यै मेऽवकदूध्या इति पुरस्ता-

म्याध्यंदिनात्पवमानाव्याहृतीश्चतुर्होतारं पञ्चहोतारं च जपति ।

पुरस्तान्म्याध्यंदिनात्पवमानादित्येतावत्युच्यमाने व्याहृत्यादीनां निवृत्तिः स्यारसा मा
भूदित्येतदर्थं व्याहृतीरित्यादिवचनम् ।

सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु रवा रथे स्वस्ति

मा संपारयेति स्तुयमानमन्वारभते ॥ ११ ॥

स्तुयमानमित्यनन्तरं वचनविपरिणामेन पवमानमित्यनुषज्यते । अन्यत्पूर्वव्या-
ख्येयम् ।

व्याख्यातश्च शुक्रस्यान्वारम्भणम् ।

अच्छिन्नस्य ते रथिपते सुवीर्यस्येन्द्रेण सयुजो वयमिति शुक्रश्च हवमानमन्वारमव
इत्येतेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमन्वारम्भणमित्यर्थः ।

सन्नेषु नाराशस्त्रेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थिता दक्षिणा ददाति ।

वेदिं महावेदिम् । दक्षिणेनेत्येनया समीपेऽवस्थिता गा दक्षिणा ददाति ।

ता दक्षिणा आह—

गवाश्च सप्तैकविंशतिश्चतुर्विंशतिः षष्टिः श्वतश्च

सहस्रं द्वादशशतं सर्ववेदसमपारिमिता वा ।

द्वादशशतं द्वादशाधिकं शतं, वेद इति वचनाम सान्तः शब्दः । सर्ववेदसं सर्वस्व-
मिति वाक्यम् । तत्तु भूमिकुरुष्वर्जमिति न्यायविदः । तत्र जैमिनिसूत्रद्वयं पञ्चाध्याये

सप्तमे पादे—स्वदाने सर्वमविशेषात्, यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याज्ञक्यत्वादिति । न
भूमिः स्यात्सर्वप्रत्यविशिष्टत्वादिति च । अग्निष्टोमेऽपि सर्वस्वदानं पक्षे विहितं तत्र
पितापुत्रादिकं सर्वमपि देयमविशेषात्पितुरात्मीयत्वेन स्वशब्दाच्चत्वात् । पुत्रादिषु तु
सत्तयैव स्वत्वं, धनेऽपि स्वत्वस्य सत्वात्तदपि देयम् । एवं चैतेषु विशेषामावातसर्वं देय-
मिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । यस्य पदार्थस्य स्वत्वरूपपदार्थस्य पञ्चमर्थो निरूपितत्वं यजि-
रूपितं प्रभुत्वं त्यागसामर्थ्यं स पदार्थोऽत्र स्वशब्देनोच्यते । तच्च धनमेव तस्यैव दान-
योग्यत्वाद्धनेतरपदार्थस्याज्ञक्यत्वादातुमशक्यत्वादिति सिद्धान्तसूत्रार्थः । स्वशब्देन
भूमेरपि दानयोग्यत्वात्तस्या अपि दानप्रसक्तत्वाह—न भूमिर्देवा सर्वन्स्थीयषुरुषान्प्र-
त्यविशिष्टत्वात् । न केवलं स्वस्यैवेति सर्वभूमस्य न महापृथ्वीत्वामित्वं किंतु देशपालनं
करादानं च शासनं चेति राज्यतया संबन्धः । अतोऽसौ महापृथिवीमाण्डलिकोऽपि
मण्डलं न दद्यादित्युत्तरसूत्रार्थः । वक्ष्यति च यदन्यजुमेः पुरुषेभ्यश्चेति । अत्राऽऽप-
स्तम्बो विशेषमाह—उपेष्टं वा पुत्रमपमज्य सर्ववेदसं ददातीति । अस्यार्थः—सर्ववेदसं
ददज्ज्येष्टाय पुत्राय भार्गवं दत्त्वा शेषं ददातीति । अन्यश्च विशेषस्तेनोक्तः—अश्व-
तरं सहस्रे सर्ववेदसे च ददातीति । गर्दपाद्वज्रायां जातोऽश्वतरः सर्वत्र देवः ।
साहस्रसर्ववेदसयोस्तु नित्यम् । तथा च ब्राह्मणम्—तस्माद्बहिष्पनवक्रुसः सर्ववेदसे
वा सहस्रे वाऽवक्रुस इति । अथ सहस्रशतादिदक्षिणापला एव मुक्याः सप्ता-
दयोऽर्वाचीनसंख्याः पक्षा गौणा अनाढ्यपराः । शकस्य गौणपक्षाश्रयणे दोषः ।
तथा च माधुलः—वशगुः सप्तगुना सोमेन यजेते शतशुः सप्तगुनेष्टा वापीयान्मवतीति ।
द्वादशशतं दक्षिणा नित्यः कल्पः प्रकृताविति सूत्रान्तरे । आथर्वणे वैतानसूत्रेऽपि—
अल्पस्य एकगुना यजेतेति । अल्पस्योऽल्पघनः । सप्त गा दत्त्वा शतसहस्रद्वादशशता-
न्यतमसंख्यापूर्त्यर्थं मौल्यं दद्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु सप्तापि सर्वस्य अस्तिगम्यः
काष्ठसंकेतव्यवस्थाकृतोपभोगमात्रमुद्दिश्य देयाः । ते तु हिंसां वर्जयित्वा परस्परकाष्ठ-
संकेतव्यवस्थाकृतोपभोगमात्रेण विभज्य गृहीयुः, इष्टिसंबन्धिनोप्रतिग्रहवत् । एवमेक-
विंशतिचतुर्विंशतिषष्टिपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । शतपक्षसहस्रदक्षिणापक्षसर्ववेदसपक्षापरिमि-
तपक्षेषु विभागोपपत्तिः स्वरूपत एवोपपद्यते । अपरिमितशब्दार्थो यावता साम्यमुप-
पद्येत तावानेव कल्पनीयः । चन्द्रमसि मय भोगाय भवेति प्रतिग्रहमन्त्राद्धनयाचनमपि
कर्तव्यमृत्विग्म्यो दानार्थम् । अत्र विशेष उक्त आपस्तम्बेन—सप्तेषु नाराशक्षेपु दक्षिण्य
ददाति बहुपरिमितमिति । बहु प्रभूतं तच्चापरिमितमनवधूतपरिमाणं धनमिति शेषः ।

मन्थौदनतिलमाषा हिरण्यं वासोऽवि-

रजा च निमुक्तान्येतानि भवन्ति ।

निमुक्तान्येतानि लघुं शक्यानि । मन्थौदनतिलमाषा इत्यत्र समासकरणाद्येतेषां
दानं तदा चतुर्णामेव दानं नैकस्येति सूच्यते । इदं मन्थौदनतिलमाषाणां दानं स्वरू-

येन दातव्या विमज्ज्य संभवात् । शक्तौ सत्यां हिरण्यवासोव्यञ्जनां तावतामेव दानं विभागानुरोधेन । यदि तावतामस्माभ्यस्तदा यावच्छब्धं तावदेव देयम् । अवशिष्ट-संख्यापूरणार्थं भौत्यद्वारा विमज्जनीयमिति केचित् । पूर्ववदुपभोगमात्रेणैवेव युक्तम् ।

अनो रथोऽधीवासोऽथः पुरुषो हस्ती वाऽनियुक्तानि ।

अनियुक्तानीति पदच्छेदः । अनः शकटं, रथः प्रसिद्धः । अधीवासः शयनास-
नार्थो बहुमुख्यधर्मपटः । पुरुषो दासः । इदमुपलक्षणं दास्याः । अत्र वाकारश्रवणे-
नैतेषां समुच्चयामात्रः सूच्यते । अत्र कन्यादानमपि यस्मै कस्मैविहित्विज उक्तं धर्म-
सूत्रे—देवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेदिति । अष्टौ विवाहा धर्मसूत्र उक्तास्तत्रार्थं
तृतीयो विवाहप्रकार उक्तः । देवैर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्म कुर्वते
यस्मै कस्मैचित्पाणिण्डस्वप्नप्रवरत्वे परिहाप्य कन्यां दद्यात् । एष एव देवो विवाह
इत्यर्थः । देवे यज्ञ ऋत्विजे प्रतिपादयेदित्येतावतैव सिद्धौ तन्त्रशब्दस्तावन्महतः
सौमिककर्मण एवात्र ग्रहणं नैष्टिकपाशुकयोरुपर्योरिति सूचयति । प्रतिपादयेदिति
वचनात्, ऋत्विज इत्येकवचनेनैकस्मा एव प्रतिपादनाच्च नेयं तन्त्रसंवाच्यदक्षिणा ।
एतच्च प्रतिपादनं प्रधानदक्षिणादानानन्तरम् । तथा च वीवाचनः—दक्षिणासु नीय-
मानास्वन्तर्वेद्युत्विजे दद्यादिति । दद्यात्प्रतिपादयेदित्यर्थः । अत्र प्रतिग्रहे मन्त्रविशेषं
उक्तस्तेनैव गृह्ये—अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात्तां प्रतिगृह्णीयात्प्रमापतिः
श्रियां यज्ञ इत्येताभिः पशूभिरनुष्ठानमिति । दक्षिणाभिः सह दत्तेतिवचनमपि
कन्याप्रतिपादनस्य यागदक्षिणात्वं नेत्यत्र लिङ्गम् । अयं च प्रतिग्रहमन्त्रोऽस्माकमप्य-
विरुद्धः । नच तात्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयतीति सूत्रविरोध इति वाच्यम् । एतस्य
प्रतिग्रहमन्त्रविशेषस्य दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकरणे सूत्रकारेणापठितस्य तात्त्रीणां दक्षिणानां
दर्शयतीति सूत्रविषयकत्वासंभवेन विरोधाभावात् । दीक्षितो न ददातीति निषेधो यज्ञत-
न्त्रान्तर्गतकन्याप्रतिपादने न प्रवर्तते वचनमज्ञात् । प्रतिपादनं तु कृत्स्नकन्याप्रतिपाद-
नोक्तविधिना कार्यम् । कन्याप्रतिपादनाङ्गभूतहिरण्यादिदानस्य तु ददातिविहितत्वा-
निषेधोऽस्त्येव । पुण्याहवाचनादिकं कन्यावरणं वाग्दानं सप्रपक्वं निवर्तते । एतस्य
विवाहविशेषस्य फलविशेषोऽप्याश्वलायनेनोक्तः—ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलं-
कृत्य स देवो दद्यावरान्दश परान्पुरुषान्पुनात्युमयत इति । इदं प्रसङ्गादागतमुक्तं
प्रकृतमनुसरामः । अव्यादिविषये विशेष आपस्तम्बेनोक्तः—अविमजां गामश्वं पुरुषं
हस्तिनं वासोऽनो रथमोदनं मन्यं माषांस्तिष्ठान्त्रोहीन्यवान्मर्दभित्यधिकान्यनियता-
नीति । पूर्वाभिर्दक्षिणाभिः सह विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमधिकानीति । नित्यवस्तु-
ष्वप्यशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमनियतानीति । एतानि द्रव्याणि यथोक्तान्यो दक्षिणान्योऽधि-
कानि शक्तौ सत्यां ददाति । एतावतां दाने क्रतुर्गुणवचरो भवतीति भावः ।

ता रूपेण वो रूपमभ्यैषीति हिरण्यमोज्यं वाऽऽदायाभ्येति ।

ता दक्षिण्य अभ्येति अभिमूलो भूत्वा ता दक्षिणा एतीत्यर्थः ।

तुषो वो विश्ववेदा विभजत्विति मध्यमवक्रस्य विभजति ।

तासां मध्यमवक्रस्य मध्ये प्रविश्य विभजति । कृष्णामिनेन व्युत्रास्येत्यापस्तम्बः ।
पुच्छेनेति वीषायनः । यथा चतुर्थो विभक्ता भवेयुस्तथा कृष्णामिनस्य पुच्छेन व्युत्रा-
स्यतीत्यर्थः ।

द्वादश द्वादश मध्यतःकारिभ्यः षट् षडर्धिभ्य-

शतस्रश्चतसस्तृतीयिभ्यस्तिस्रस्तिस्रः पादिभ्यः ।

मध्यतःकारिभ्योऽर्धो भागो येषामस्तीत्यर्धिनः । एवं द्वितीयिपादिशतद्वयोरपि
द्रष्टव्यम् । अत्राऽऽपस्तम्बः—यावदध्यर्धवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे
चतुर्थमुक्तेन एतेनैवेतरेषां दानमुक्तमिति ।

एव० शेषम् ।

शेषशब्देन मन्वादिकमनआदिकं चोच्यते । इदं चैतेषां सत्त्वे द्रष्टव्यम् । अन-
आदीनां विभागसंभवे गोवद्विभागः । असंभवे मौल्यद्वारेति केचित् । उपभोगमात्रे-
णेति युक्तम् ।

होताऽध्यर्धुर्ब्रह्मोद्गाता च मध्यतःकारिणः ।

सदस्यव्यावृत्तय एतेषामुत्कीर्तनम् । ननु यथाश्रद्धं सदस्यायेतिवक्ष्यमाणपृथग्वि-
धानादेव सिद्ध एतत्परित्यागार्थकैतत्सूत्रप्रणयनं व्यर्थमिति चेत्सत्यं, यथाश्रद्धं सद-
स्यायेत्येतत्सूत्रस्य दक्षिणाधिक्यशङ्काव्यावृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ।

वैश्रावणः प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छसी प्रस्तोता चार्धिनोऽध्य-

वाको नेष्ट्राऽऽधीभ्यः प्रतिहर्ता च तृतीयिनः श्रेषाः पादिनः ।

के तेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रम् । शेषशब्देन प्रावस्तो-
मुनेतृपोतृमुमंशण्या उच्यन्ते । पादशब्देन चतुर्थोऽश उच्यते ।

एतच्चे अग्रे राध ऐति सोमच्युतमिति विभक्ता आनयाति ।

विभक्ता दक्षिणाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

आनयनप्रयोजनमाह—

अग्रेण प्राग्बन्धमपरेण सदो दक्षिणेनाधीधी-

यमन्तरेण चात्वालोत्करावुदीचीरुत्सृजति ।

उत्सर्गोऽत्र प्रयोजनम् । उदीचीः, उदङ्मुखाः ।

ऋतस्य पथा मेत चन्द्रदक्षिणा इति गच्छन्तीरनुमन्त्रयते ।

गच्छन्तीर्गाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

ब्राह्मणमथ राध्यासमृषिमार्षेयमिति हिरण्यं
दक्षिणामागं चाऽऽदायाऽऽग्नीध्रमभ्येति ।

आग्नीध्रमिमुखगमनार्थो मन्त्रः । ऋषिर्वेदस्तस्याध्येता । आर्षेयस्तर्पवेत्ता । एष वै
ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः ।

एतेनैव मन्त्रेण हिरण्यं दक्षिणामागं चाऽऽग्नीध्रे ददाति ।

एतेनैव मन्त्रेण, आग्नीध्रमिमुखगमनार्थेनैव मन्त्रेण । अन्यस्तद्वृत्तम् । प्रतिप्रति-
ग्रहं मन्त्रावृत्तिराग्नीध्रस्य ।

वि सुवः पश्य व्यन्तरिसमिति सदः प्रेक्षते ।

सदस्यैरिति मन्त्रान्तः ।

अस्मद्वाग्ना देवत्रा गच्छतेति दक्षिणाः ।

प्रेक्षत इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । सस्कृतमिति मन्त्रान्तः ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य ॥ १४ ॥ आग्नेयाव

हिरण्यमुत्तमं ददाति तेनैव मन्त्रेण येनाऽऽग्नीध्रे ।

आग्नेयोऽग्निगोत्रोत्पन्नः । शुद्धाग्नेयालाभे गविष्ठिरवाहुतकमुद्रकारमकतर्दीयगण-
चतुष्टयोत्पन्नः । तस्मै हिरण्यमुत्तममुत्कृष्टमितरदत्तहिरण्यापेक्षया जातितो मानतथो-
त्कृष्टम् । तेनैव मन्त्रेण येन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रे दत्तं तेनैवेत्यर्थः ।

तस्मिन्नाविद्यमाने य आर्षेयोऽनूचानोऽ-

नूचानपुत्रस्तस्मै तां दक्षिणां दद्यात् ।

तस्मिन्नाविद्यमाने तदीयगणचतुष्टयोत्पन्ने चाविद्यमाने तद्व्यापे यः कस्यचऽऽर्षे-
योऽनूचानोऽनूचानपुत्रश्च ऋषिर्वेदस्तं चार्थं च यो वेद स आर्षेयः । एष वै ब्राह्मण
ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः । अनूचानः, मार्गदिनपथतोऽनूचान इति भारद्वाजः ।
यः स्वयमनूचानोऽनूचानपुत्रोऽपि यस्य छिन्नं चात्र भवति पितृमन्तं पेतृमत्यमिति
तस्मै तामाग्नेयार्थकल्पितां दक्षिणां दद्यादित्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—तद-
भावे य आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यादिति । संहितः पित्रादीनामार्षेयेण संतत इत्यर्थः ।

अथर्विचरभ्यो दक्षिणाभानान्ब्रह्मन्मनस्ते

ददामि तदनेन निष्क्रीणापीति ब्रह्मणे

ब्रह्मसदन आसीनायेदं ददामीति

यहास्यन्भवति तदनुदिशति ब्रह्मणे ।

ब्रह्मन्मनस्ते ददामि तदनेन निष्क्रीणापीति मन्त्रेण ब्रह्मसदन आसीनाय ब्रह्मणे
मन एव वरदा दत्तस्य मनसो ब्रह्मणः सकाशान्मोचनायेदं ददामीत्यनेन तस्य निष्क-

यणं यद्वात्यन्मवति गोरूपं द्रव्यं वात्यन्मवति तद्रूपेण मनोनिष्कयणात्वेनानुदिशति
संक्रययतीत्यर्थः । इत्येवं वक्षणे दानम् ।

पृथगितरेभ्यः ।

तत्तद्वनिष्कयणानुदेश इत्यर्थः ।

होतृर्वाचं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणा-
मीति होत्रे होतृषदन आसीनाय ।

इदं ते ददामीत्येवमेव सर्वत्रानुदेशः । वक्ष्यति चेदं ददामीति सर्वत्रानुपपत्तीति ।

अध्वर्यो प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्री-
णामीत्यध्वर्यवे इविर्धान आसीनाय ।

स्पष्टम् ।

उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन निष्क्री-
णामीत्युद्गात्र औवुम्भर्यामासीनाय ।

स्पष्टम् ।

होत्रकाः ओत्रं वो ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति
होत्रकेभ्योऽन्तःसदसं यथाधिष्णियमासीनेभ्यः ।

यथाधिष्णियमासीनेभ्य इत्येतावतैव सदस्यन्तरुपवेशने सिद्धेऽन्तःसदसमिति व-
चनं धिष्णियसमीप उपवेशनं सदस्यन्तरुपवेशनमात्रं वेतिपक्षद्वयसूचनार्थम् । इदमा-
श्रीप्रत्यय न यवत्यन्तःसदसमिति । तस्य तत्रोपवेशनस्यैवामावात् । होत्रका भैत्राव-
रुणमाक्षणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छाशाकाग्रीधाः । यथाधिष्णियमासीनेभ्य इति सूत्रात् ।
प्रतिप्रस्थाप्रादीनां तु तत्तन्मरुपत्विङ्गनामसमारूपानास्त स एव तेषां मन्त्रो यो गण-
मरुपस्य क्रमस्त्वेवामर्धितृतीविषादिक्रमाद्धोतृवर्गक्रमाच्च द्रष्टव्यः । तद्यथाऽध्वर्यो
प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीति प्रतिप्रस्थात्रे । उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन
निष्क्रीणामीति प्रस्तोत्रे, होतृर्वाचं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीति यावस्तुते,
अध्वर्यो प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीत्युत्तेत्रे, उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तद-
नेन निष्क्रीणामीति सुनक्षण्याय, उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन निष्क्रीणामीत्यन्ततः
प्रतिहर्त्रे ।

प्रतिप्रस्थात्रे च इविर्धान आसीनाय ।

चकाराहुनेरेऽपि । सुनक्षण्यायोद्गातृसमीपे सदस्यन्तरेवाऽऽसीनाय । यावस्तु-
तेऽपि होतृसमीपे सदस्यन्तरेवाऽऽसीनाय । प्रस्तोत्रादिभ्यः स्वस्वस्थान आसीनेभ्यः ।
अध्वर्यो स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अन्तःसदस्यासीनेभ्य ऋत्विग्भ्यो दद्याद्विर्धा-

[४७० पटल] गोपीनाथमहकृततज्योत्स्नाध्याख्यासमेतम् । १०८५

नेऽध्वर्युम्व इति । यद्यपि नेष्टाऽध्वर्युस्तथाऽपि तस्य होत्रकत्वाद्विधियसमीप आसी-
नाथैव दानम् ।

यथाश्रद्धा सदस्याय चमसाध्व-
र्युभ्यः प्रसर्पकेभ्यश्च ददाति ।

यथाश्रद्धमित्यनेन तन्त्रसंघन्धिदक्षिणाभिर्युतां दद्यादिति बोध्यते । स्पष्टममुष्य-
भाहऽऽस्तम्भः—अन्वयः दक्षिणाभ्यश्चमसाध्वर्युप्रसर्पकतद्वत्त्वेभ्य इति । यथाश्र-
द्धमित्यनेन परिमाणानियमोऽपि बोध्यते ।

सदस्याऽऽत्मानं ते दद्यामि तपनेन निष्क्रीणा-
मीति सदस्यायान्तःसदसं दक्षिणार्ध आसीनाय ।

स्पष्टम् ।

चमसाध्वर्युवोऽङ्गानि यो दद्यामि तान्भ्यनेन निष्क्री-
णाभीति चमसाध्वर्युभ्यो हविर्धान आसीनेभ्यः ।

स्पष्टम् ।

प्रसर्पका लोमानि यो दद्यामि तान्भ्यनेन निष्क्रीणा-
मीति प्रसर्पकेभ्योऽन्तःसदसं दक्षिणार्ध आसीनेभ्यः ।

स्पष्टम् । यद्यपि सदस्योऽप्यृत्तिमेव सप्तदशस्तथाऽपि वचनासम्भत्तंघन्धिदक्षिणाभु
व भागमाश्रयति ।

इदं ददामीति सर्वप्रानुषजति ।

इदं वचनमनुदेशः संकल्पमात्रं तथा च मानसिकोऽपि संकल्पः सिध्यति न कश्च
इति स्यात्तन्मा श्रुत्वा तु मन्त्रमुच्चार्यैव संकल्पो यथा स्वादित्येतादृशार्थव्यञ्जनार्थम् ।

न भीतो ददाति ।

अयशक्कयाऽपि नायोभ्याथ ददाति ।

न याचमानाय ।

याचमानाय प्रसर्पकायप्रसर्पकाय च न ददाति ।

न कण्वकाक्षपेभ्यः ।

निषिद्धं दानं गोत्रद्वये येषां कण्वकक्ष्यप्रवरस्तस्मै दानं निषिध्यते ।

हेतुर्निगमे—कण्वं तु यधिरं विद्याद्विद्यात्काणं तु कश्चपम् । इति ।

अस्तुतस्तस्य हेतुश्चिन्त्यः । अङ्गहीनत्वेऽपि तेषामचिन्त्यप्रभावत्वाद्वचनमेव सरणमत्र ।

न वीणागायिभ्यः ।

वीणागायिभ्यो न देयम् ।

नानृत्विजे ।

योऽनृत्विक्सदः प्रसृतः स्यात्तस्मै न दद्याद्यादि शाखाप्ययनवाज भवेत् । अमुमर्थं स्पष्टमाहोऽऽपस्तम्बः—नात्राक्षणाय ब्राह्मणायप्यविदुषे न देयमप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्याद्यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इति । त्रैवर्णिकेषु य एव कश्चित्तार्थवित्तस्मै दद्यान्नान्यस्मै यद्यसौ शाखां वेद तां तथा दक्षिणयाऽऽप्नोति तस्माद्देदनमेव दानार्हत्वे निदानमिति भावः ।

न ज्ञातये ।

ज्ञातयः सजातीयाः संवन्धिनश्च । यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इत्यापस्तम्बेनात्रापि सार्थवेदनं निदानमुक्तं न स्वरूपमात्रवेदनमिति विवेकः ।

नामसप्तमाय ।

यः सदसि प्रविष्टो न भवति तस्मै च न दद्यात् । कर्मज्ञानोपयोगित्वेन यः सदसि न प्रवेष्टुं योग्यस्तस्मै न दद्यादिति तात्पर्यार्थः । यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इत्यर्थं हेतुरापस्तम्बेन सर्वत्रैवोक्तः ।

नाभ्योत्रियाय ।

श्रोत्रियोऽधीतवेदः । न केवलं गान्धर्वादिविद्यावान्, यः केवलमन्धर्वादिविद्यावानेव नाधीतवेदस्तस्मै न दद्यादित्यर्थः ।

नाब्राह्मणाय ।

ब्राह्मणायैव देयं नान्यस्मै वर्णयित्युत्तरगः ।

वेदविदे दद्यात् ।

यदि अन्यस्मै वर्णीय दद्यात्तदाऽधीतसार्थवेदायेत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमुक्तवानापस्तम्बः—नात्राक्षणाय ब्राह्मणायप्यविदुषे न देयमप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्याद्यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इति । आर्षेयाय विदुषे दानस्य फलविशेष उक्त आपस्तम्बेन—यामर्षेयाय च विदुषे स्वर्गे तथा लोकमवाप्नोतीति ।

यामन्यो दीयमानां प्रत्याचक्षीत ये द्विष्यात्तस्मै तां दक्षिणां दद्यात् ।

यां दक्षिणां दीयमानामन्यो यः कश्चन प्रत्याचक्षीतैव न कामयीत यदि नेच्छेद्ग्रहीतुं तां प्रत्याख्यातां दक्षिणां यः स्वस्य द्वेष्यस्तस्मै द्वेष्याय दद्यादित्यर्थः ।

स हान्यया प्रतिगृह्णीष्यत् ।

प्रतिग्रहीता, हेति निश्चयार्थे, अन्यया दक्षिणया सहैव प्रतिगृह्णीयात् । प्रतिगृह्णीयादित्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन तं प्रतिग्राहयेदित्यर्थो भवति । अयमर्थ आप-

स्तम्बसूत्रसंवादानुरोधेन । तच्च सूत्रमित्थम्—यामन्यो दीयमानां न कामयेत ये
द्विष्यात्तस्मै दद्यात्सहान्येन घनेनेति । यदि सर्वैरपि प्रत्यारूपातां गां यदि गोभिः सह
चारयेत्स्वीं कुर्वाद्वा पृथक्चारयिष्यामीति साऽक्षिणा मूत्रैव दशेत्, अतस्तां द्वेष्यायेक
दद्यात् । अनुमर्थमाहाऽऽपस्तम्बः—यद्यतिनुचां दक्षिणां योषु चारयेत्प्रति वा गृहीया-
त्साक्षावृक्येव प्रतिनीपादिति ।

अन्ततः प्रतिहर्त्रे दद्यात्त्रयाय वा ।

प्रतिहर्त्रे दक्षिणामन्ततो दद्यात् । आश्रेयाय वाऽन्ततः । आश्रेयायान्ततो दानपक्षे
तृतीयेषु चतुर्थस्थाने प्रतिहर्त्रे दानम् ।

न मरुत्वतीययोरङ्कता दद्यात् ।

यदि मरुत्वतीययोर्ग्रहयोः पुरोनुवाक्याऽनुज्ञा भवति ततः परं न देयं यस्मै
कस्मैचिदागतायाधिकारिणेऽपि यजमानेन न देयमित्यर्थः । प्रतिग्रहीतृभिरपि न
प्रतिग्राह्यम् । अत्र दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् । अनुमर्थं स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—यदा
मरुत्वतेऽनुक्तमथ न देये न प्रतिगृह्यमिति ।

यदि दद्यादनुबन्धावपायां हुतायां

दद्यादुदसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अनुबन्धावपायां हुतायां सत्यां दद्यात्प्रतिगृहीयुष्व । अत्रापि दानं प्रतिग्रहोपल-
क्षणम् । अनुमर्थं स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—अनुबन्धावपायां हुतायां दद्यात्प्रतिगृही-
युरिति । आभिक्षापक्षश्चेत्तन्नामोत्तरम् । उदसानीयायां वेष्टौ समासायां सत्यां वा
दद्यादित्यर्थः । पूर्णाहुतिपक्ष इदम् । सोमप्रवाकायां यथाश्रद्धं सर्वदक्षिणादानोत्तरं
बहिर्भूता दक्षिणा देया प्रसर्वकदक्षिणादानोत्तरम् । आन्द्रोद्योपनिषदि उपस्तिमाक्षण-
दर्शनात् । सदस्याय शक्तौ सत्यां सर्वस्विन्दक्षिणासममर्थं चतुर्भागं वा बहिर्भूतं द्रव्यं
यथाश्रद्धं देयम् ।

नारदः—ऋत्विजो व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

उभेत दक्षिणामागं स तस्मान्संप्रकारिषतम् ॥ इति ।

अन्य ऋत्विग्यतिरिक्तोऽन्यः ।

मनुः—ऋत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मनुरूपेण देवोऽशाः स हि कर्तृभिः ॥

दक्षिणासु प्रवृत्तासु स्वकर्म परिहापयेत् ।

कृतस्यैव कृमेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ इति ।

अन्यच्च मनुः—मृत्विजे वस्त्यभेद्याज्यो याज्यं चरिवक्त्यजेद्यदि ।

शुक्तं कर्मस्यबुद्धं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ इति ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययागिसर्कतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशादीक्षिततनूजगोपीवाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिम्-

भाम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

श्यापिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ दशमप-

थस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ वक्ष्यप्रश्ने पक्षगः पटलः ।

नीतासु दक्षिणासु हरिणस्य रघुष्यतोऽभिधी-

र्षाणि भेषजं सक्षेपियं विषाणया विषूची-

नमनीनशदित्युन्मुच्य कृष्णविषाणामनु त्वा-

हरिणो मृगः पक्षिश्रतुभिरकपीन्माऽहि-

र्षा पृदाकुरिति चास्वाले प्रास्यति ।

नीतासु दक्षिणासु चास्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीत्येतस्य ब्राह्मणस्य स्मरणमा-
वश्यकं प्रयोगकाष्ठ इतिबोधनार्थं कृष्णविषाणान्मोचने हरिणस्य रघुष्यत इति भग्नः ।

चास्वाले प्रास्यतीत्यत्र पूर्वसूत्रात्कृष्णविषाणामित्यनुवर्तते ।

रथंतरे वरं ददाति ।

यदि रथंतरे पृष्ठं तदैवायं वरो न बृहदादिषु इत्येतदर्थम् । यदि सा(?)अत्राऽऽप-
स्तम्भेन विशेष उक्तः—अस्त्विदम्यो नमस्करोति । एवं दत्तासु नीतासु च दक्षिणा-
रघुष्यतम्यो नमस्करोतीत्यर्थः । होतुः पृष्ठे वरं ददातीति सामान्यतो वक्तव्यम् ।
तेनैव सर्वेषु होतुः पृष्ठेषु वरदानसिद्धौ सामान्यतः सर्वेषु होतुः पृष्ठेषु वरदानमिष्टमभ-
विष्यत्तदा होतुः पृष्ठे वरं ददातीति सामान्यत एवावश्यम् । नच तथा कृतम् । अतः
एतदर्थत्वमेव ।

यामदेक्ये वरं ददाति ।

यामदेक्यग्रहणप्रयोजनं रथंतरग्रहणवत् । उद्धातृम्य उद्धात्रे वेदं वरदानम् ।

निष्केवस्ये वरं ददाति ।

निष्केवस्याख्ये शस्त्रे । होत्र इति सामर्थ्यात् । पुनः पुनर्वरं ददातीतिवचनं रथ-
तरपृष्ठस्याभावेऽप्येतयोर्वरदानं भवत्येव न तु संनियोगशिष्टशङ्का कार्येतिबोधनार्थम् ।

आदित्यग्रहः हूयमानमन्वारभते ।

स्पष्टम् ।

आयुषे हि कुरु तस्यै मस्तुहि तस्यै मेऽवकृद्ध्या इति
पुरस्तादार्भवात्पवमानायाहूतीः पश्चदोतारं च जपति ।

गतार्थम् ।

सघाऽसि जगतीछन्दा अनु त्वाऽऽरभे
स्वास्ति मा संपारयेति स्तूयमानमन्वारभते ।

इदमपि कृतव्याख्यानम् ।

यत्र स्वं चमसं न्यन्ते श्रीन्पुरोडाशसकलान्दक्षिणत उपास्पति ।

अत्र स्वः स्वमिति श्रीः श्रीमिति चोभयत्र वीप्तासहितः पाठः प्रामादिक एव ।
अन्यथैतत्सूत्रप्रणयनमेव व्यर्थं स्यादिति ज्ञेयम् । तेन यजमानकर्तृकमात्रपरतयैवेदं
सूत्रमुपपन्नं भवति ।

तत्कृत्वा प्राचीनाधीतं कृत्वा पश्चदोतारं व्याख्याय
दानमभृतीभ्यत्यायनान्तान्पिण्डपितृयज्ञमञ्जाजपति* ।

उपास्पन्तीति जपन्तीत्युभयत्र बहुवचनान्तपाठोऽपि प्रामादिक एवानन्तरोक्तहेतोः ।
मन्वाध्वर्यवसूत्रान्तर्गतवीप्तासहितपाठेन बहुवचनान्तपाठेन चैव सिद्धावत्र वचनवृत्ति-
मसाहित्यार्थम् । तेन पृथगेवतिवकर्तृकपिण्डदानानन्तरमेवैतस्य भवति ।

यज्ञायज्ञिये वरं ददाति ।

उद्गातृभ्य उद्गात्रे वा ।

पुरस्तादग्निष्टोमस्तोत्रायाहूतीः सप्तदोतारं च जपति ।

यज्ञायज्ञियस्याग्निष्टोमसंस्थास्तोत्रत्वादग्निष्टोमस्तोत्रादित्युक्तम् ।

सुभूरासि श्रेष्ठो रक्षीनां मिषो देवानां सँसाधनीयः ।
तं स्वा सुँभो देवा अभिसंविशन्तिवषोऽसि त्वेषोऽसि

* ज. झ. पुस्तकयोर्जपन्तीति पाठः ।

१ क. च. ज. झ. म. 'त्र स्वः स्व' । २ क. च. ज. झ. म. 'न्ते श्रीः श्रीन्पु' । ३ क. च.
ज. झ. म. उपास्पन्ति । ४ क. ज. झ. म. सँसाध' । ५ क. सुनो । च. सुभो । ज. म.
सुतो । क. सुवो ।

नृम्णोऽसि यद्दोऽसि व्रतोऽसि स्वोऽसि चारणोऽसि
 शूद्रोऽस्यार्योऽसि तस्य त इषस्य त्वेषस्य नृम्णस्य यद्दस्य
 व्रतस्य स्वस्य चारणस्य शूद्रस्य चाऽऽर्यस्य च भुक्षिषीष
 यथा स्वः सूर्योऽसि विश्वदर्शत एवमहं विश्वदर्शतो भूया-
 समित्यग्निष्टोमं निष्पाद्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते यद्यस्तमितः
 स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमं निष्पाद्येत्यनेन या या क्रतुसंस्था तां तां तत्तत्संस्थाप्रयुक्तसाम्निष्पाद्य
 समाप्यानन्तरमेवाऽऽदित्योपस्थानं कर्तव्यम् । यदि आदित्योऽस्तं गतो भवेदाहवनीय-
 मेवाऽऽदित्यभावनयोपतिष्ठते । यत्र यत्रेदं वचनं तत्रैवेदम्, अन्यत्र त्वादित्योपस्था-
 नलोप एवेति शेषम् ।

व्याख्यातो हारियोजनः ।

तः सर्वे समशः प्रतिविमन्वेत्यादिना रथ्यै त्वा योषाय त्वेत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात
 उक्तः ।

दधिद्रप्सः ।

दधिकालो अकारिषमित्याग्निधामारे दधिद्रप्सान्मक्षयन्तीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यात
 उक्तः ।

अप्सुषोमः ।

अप्सुषोमो नाम चमसस्तत्प्रयुक्तं कर्माप्सुषोमः । उक्ता चेयं संज्ञा स्वध्यायनद्रा-
 ह्यायणाभ्यामप्सुषोमा नाम चमसाश्चात्वालदेशेऽग्निः पूर्णास्तेषु हरितानि तृणानि
 प्रास्तानि मवन्तीत्यादिना । एकवनपरिशेषानित्यारभ्य चात्वालेऽवनयन्तीत्येतदन्तं
 कर्माप्सुषोमशब्देनोच्यते ।

मिन्दयोपस्थानम् ।

यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिति मिन्दयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्त्य(न्तः?) इत्यन्तेन सूत्रेण
 व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

शकलाभ्याधानम् ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिना प्रतिमन्त्रमाहवनीये शकलान्मशादधतीत्यन्तेन
 सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

सरूपविसर्जनं च ।

उभा कवीत्यादिना सरूपानि विसृजन्त इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।
 चकारः पूर्वेः कर्मभिः सह समुच्चयार्थः ।

हुतेषु समिष्टयज्ञःषु अधिना देवेन पूतना

जयामीति जागताविष्णुकमाम्कामति ।

हुतेषु समिष्टयज्ञःष्वित्यनेनैतत्पूर्वतनं तावत्पर्यन्तं प्राकृतं पौरोडाशिकं पाशुकं च कर्म सूच्यते । सौमिका एते विष्णुकमा जागतसंज्ञका ये विष्णवतिकर्मैर्मन्त्रैः कम्पन्ते ।

उपसृजन्धरुणं मात्रे मातरं धरुणो धयन् । रायस्पोषमि-

षमूर्जमस्मासु दीधरदित्युपनिष्कामजौदुम्बरीमुत्सिदति ।

अवभृथार्थं निष्कामजौदुम्बरी स्वस्थानादुत्पाद्यतीत्यर्थः । निष्काममिति शतृप्र-
त्ययानिष्क्रमणसमकालमेवौदुम्बर्या उत्सिदनम् ।

अथ ते हेडो धरुणेत्युन्मुख्यं कृष्णाजिनं चात्वाले प्रास्यति ।

औदुम्बर्युत्सिदनानन्तरं तूष्णीमेव स्वाङ्गाद्विसृज्य मन्त्रेण चात्वाले प्राक्षिपतीत्यर्थः ।

उदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते यद्यस्त-

मितः स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ।

यत्र यत्रेदं वचनं तत्रैवेदम् । अन्यत्र त्वादित्योपस्थानलोप एवेत्युक्तमेव प्राक् ।
उदु त्यं जातवेदसं चित्रं देवानामुदगादनीकमिति द्वाभ्यामादित्योपस्थानम् । अन्य-
त्स्पष्टम् ।

व्याख्यातं निधनोपायनम् ।

सह पत्न्या त्रिः सर्वे सास्रो निधनमुपयन्ति मध्यदेशे द्वितीयश्च सास्रो निधनमुप-
यन्त्युदकान्ते तृतीयमित्येतेः सूत्रैर्व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

सुमित्रिया च मार्जनम् ।

सुमित्रियेतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशादयं यन्त्र ऋक्त्वेन ज्ञेय इति गम्यते । सुमित्रा न आप
ओषधयः सन्निवृत्त्यर्थं यन्त्रः सुमित्रिया(त्रा) । सुमित्रिया मार्जनं धेत्यन्वयः । सुमित्रा न
आप इति मार्जयन्त इत्यनेन व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

इन्द्रियाय ज्यैष्ठ्याच्छैष्ठ्यान्मा योषमित्युन्मुख्यं कृष्णा-

जिनमभ्युक्ष्य निदधाति यदि पुरस्तादप्राप्तं भवति ।

यदि पुरस्तादप्राप्तं भवतीत्यनेन चात्वाले यत्कृष्णाजिनप्राप्तं तस्य पाक्षिकत्वं
सूच्यते । तेन यदि पुरस्तादप्राप्तं भवति तदैतन्निधानमिति अवगम्यते ।

सुमित्रा न इत्यभिप्रगाह्यानुपमञ्जन्तौ सदशिरस्कौ स्नातोऽ-

न्योन्यस्य पृष्ठं प्रक्षालयतः प्रतीपमाप्लवमानौ गाहेते ।

स्नानं द्विविधम्—आप्लवणरूपमुपमज्जनरूपं चेति । तत्राऽऽप्लवणरूपं स्नानं तु शरी-
रप्रक्षालनमात्ररूपम् । उपमज्जनरूपं तु अप्लवन्तर्धानात्पकम् । तत्रोपमज्जनरूपस्नान-

स्थात्र निषेधः । तेन शरीर उदकोत्सेपणमात्रेण ज्ञानं सिद्धं भवति । गृहस्थधर्मेष्वपि
वक्ष्यति—सशिरोवमज्जनमप्सु वर्जयेदिति । छात्रायनद्राष्ट्रायणावधौऽऽहतुः—अप
उपस्पृश्य त्रिरभ्युक्षेरिति । सूत्रस्वरसतीऽपि उपमज्जनरूपं ज्ञानं प्रतिषिद्ध्याऽऽ-
ह्याऽऽह्वयमानौ गाहेते इति । यत्त्वत्र केचिदहं—अनुपसज्जन्तावशोधयन्तावह्वानि
ज्ञात इति, तत्तुच्छम् । अन्योन्यस्य पूष्टं प्रक्षालयत इत्युत्तरसूत्रेण विरोधात् । प्रक्षालनं
शोधनं तस्य पूष्टं स्वयं दुष्करत्वाद्यन्वेन कर्तृक्ये कर्तृनिधमार्थमिदं नतु भावनार्थं तस्ये-
च्छाप्राप्तत्वात्, अनिच्छतोऽपि त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमित्यादिस्मृतिप्राप्तत्वात्,
नवनीतदीक्षादिजन्मनोऽङ्गमलस्य शोध्यताया अत्रैव सर्वाणि दीक्षितव्यजनान्यप-
क्षावयन्त इति सूत्रेण भरद्वाजेन स्पष्टतयोक्तत्वात्, शुकादीक्षायै तपसो विमोचनी-
रिति मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्माच्छोध्यान्येव सर्वाण्यङ्गानीत्येव युक्तम् । अत्राऽऽपस्तम्बेन
यद्दीक्ष इति मन्त्रत्रयस्य विनियोग उक्तः—यद्दीक्षे मनसा ऋषयो येन प्राणा
अज्यो लोका दधिरे तेज इन्द्रियं शुकादीक्षायै तपसो विमोचनीः, आपो विमोचनी-
र्भयि तेज इन्द्रियमिति त्रिरखलिना विद्विष्येति । शिरसीति शेषः । यथारूपमितर
इत्यनेनाविनिवृत्तमन्त्राणामपि यथालिङ्गं विनियोगकर्तव्यताया उक्तत्वादिष्टोऽयं विनि-
योगोऽस्माकमपि । उदकोत्सेपणमात्रेण सशिरस्कौ ज्ञात इति अभिप्रग्राह्यानुपम-
ज्जन्तौ सहशिरस्कौ ज्ञात इत्येतस्य सूत्रस्यार्थः । प्रतीपमुदकप्रवाहानिमुखमाह्वयमानौ
जलं विडोढयेते इत्यर्थः । अन्यस्पष्टम् ।

वि ते मुञ्चामि रशना इति मेखलां यजमानो विस्मस्यते ।

अवधूथे विस्मस्यते विस्मस्य त्यजतीत्यर्थः । देवतास्त्विति मन्त्रान्तः ।

इमं विध्यामीति योक्त्रपादौ पत्नी ।

योक्त्रं पत्नीत्येव वक्तव्ये पाशशब्दाद्विस्मस्तपाशं योक्त्रं विमुञ्चति पत्नीत्यर्थः
सिध्यति ।

मेखलां योक्त्रं जालं दीक्षितवसने च प्रध्वान्य सोमोपै-

नहनं यजमानः परिधत्ते सोमपरिश्रवणं पत्नी ।

प्रध्वावर्णं(व्य) निमज्ज्य यजमान एवाधिकारात् । येन मितः सोम उपनह्यते तत्सो-
मोपनहनं, येनान्ततः पर्याणह्यते तत्सोमपरिश्रवणम् । अधिकारादुत्तरत्र पत्नीतिवच-
नाच्च पूर्वत्र यजमानस्य प्राप्ता यस्मिन्काले सोमपरिश्रवणवस्त्रपरिधानं पत्न्यास्तस्मिन्नेव
काले सोमोपनहनवस्त्रपरिधानं यजमानस्यापीत्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् ।

तावद्वतनाससावुदितः ।

तौ यजमानपत्नी(तन्यौ), एताभ्यामेव वासोभ्यामहवताससावुदकप्रान्तप्रदेशं प्रत्याग-
च्छत इत्यर्थः ।

ते उद्यनीयायामध्वर्यवे दत्तः ॥ १७ ॥

ते वाससी । अन्यत्स्पष्टम् ।

व्याख्यातमुत्पन्नम् ।

उक्तैर्वसीषो न उज्ज्वलादिना होतृप्रथमान्धनमानप्रथमान्वास्तयतीत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् ।

महीया ।

महीयामप इत्यर्थः । प्रथमान्तः षाठ एव युक्तः । अयाम सीममसृषा अपूपेत्यादिना महीयां जपन्त इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात उक्त इत्यर्थः । अत्राऽऽस्तम्भेन यान्ययामित्यान्यप्रतीचान्यास्मि अनृणा अस्मिन्नेतृणाः परस्मिन्नेत्येतयोर्नित्ययोरापि महीयामपोत्तरं जपे विनियोग उक्तः सोऽप्यस्माकमिष्टः ।

समिदभ्याधानम् ।

औदुम्भरोः समिषो चारयन्त इत्यनेन सूत्रेणैषोऽस्येचिषीमहीत्याह्वनीये समिषोऽभ्यार्द्धप्रतीत्येतेन सूत्रेण च व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः । प्रतियुनो वरुणस्य वाञ्छ इत्यादिनोदकान्तं प्रत्यस्येत्येतदन्तं कर्माणि यथा संबन्धनोपनाह्वने । उज्ज्वलं पुरस्कृत्वा प्रतीक्षमायन्ति परोमांष्ट्रे मार्जयन्त इत्येतरकर्मणोऽप्यत्र ग्रहणं मध्यपातित्वात् ।

उपस्थानं च ।

अथो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्त इत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

अपरेण शालामुखीयमुपविश्य जुहां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा कृष्णाग्निमुपस्थ आधाय मधीन्द्र इन्द्रियं उपैषुष्य२ श्रैष्ठ्यं दवात्स्विति जुहोति ।

अतुर्गृहीतेन सह शालामुखीये जुहोतीत्यर्थः । जुहोतिचोदितत्वादप्य स्वाहाकारः । इन्द्रो देवता लिङ्गात् ।

कृष्णाग्निं प्र वाऽऽपयते ।

प्र वाऽऽपयत इत्यत्राऽऽपयत इति पदच्छेदः । अथवाहितायेति पाणिनिसूत्रेण मध्ये वाकारः । प्रापयते वेत्यन्वयः । शयनासनाद्यर्थं प्रापयते शयनासनाद्यर्थमुपयुक्त्यादित्यर्थः ।

सुगवधानं वा कुरुते ।

सुगवधानं स्थापनं तस्मिन्कृष्णाग्निं कुर्याद्वेत्यर्थः ।

हविषो वाऽथ पेवणम् ।

कुरुत इति पूर्वमुत्रादनुवर्तते । तस्मिन्कृष्णानिने हविष्येवणं वा कुरुते प्राकृतं कृष्णानिनं परित्यज्य ।

पुनर्दीक्षाया एवैनभिषत्ते ।

पुनःशब्दास्वापैक्यं(वेधं)दीक्षा । अन्यत्स्पष्टम् ।

पुत्राय वैनद्वाचारिणे वा दद्यात् ।

पुत्राय दीक्षावर्धम् । तस्माचारिणे शयनासमर्थम् ।

यदि पुरस्तादप्राप्तं भवति ।

यदि पुरस्तादप्राप्तं भवति तदैवेता होमाद्याः प्रतिपत्तयः ।

उदयनीयायां व्रतमुपैति ।

स्पष्टम् ।

अन्वन्ध्यावपायाः हुतायां दक्षिणस्यां वेदि-

भोग्यां परिश्रिते यजमानस्य केशश्म-

भूणि वापयतेऽत्र ददाति यद्वास्वम्भवति ।

रात्रावपीदे सौरं श्रौतत्वात् । अत्र ददातीत्यनेन पशुसंनन्विदक्षिणात्वेनैव गोदानं न वर्त्तते । यद्वास्वम्भवतीत्यनेन द्रव्यजात्यनियमः सूच्यते हिरण्यं गोवर्त्तते ।

व्याख्यातः स्वरुद्धयशूलो यूयोपस्थानं च ।

स्वरुशब्देन स्वरुसंनन्वि कर्म लक्षणयोच्यते । शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणामिन्द्रादिना हुतं स्वरुमुपतिष्ठत इत्यन्तेन पाशुनन्विकथानमानसूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् । हृदयशूल-शब्देनापि तत्संनन्वि कर्मोच्यते । हृदयशूलेन चरन्त्यस्य शनहत्वा शुगसीत्यादिनाऽप्यो-अन्वचारिणमित्युपतिष्ठन्त इत्यन्तेन पाशुनन्विकाध्वर्यवसूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् । यूयो-पस्थानमाशातानः सुवीर्यमिति संस्थिते धूपमिति पाशुनन्विकथानमानसूत्रेण व्याख्या-तमुक्तम् ।

मिथुनौ गार्वा मैत्रावरुण्यमामिक्षायां ददाति ।

अत्र मिथुनगौरादक्षिणाया उक्तत्वान्मरुयान्बन्ध्यायां मिथुनगोदक्यतो यद्वास्व-न्वतीत्यनेन मोरवाधिकं द्रव्यं देयमित्यार्थिकमिति लोकप्रसिद्धं च । स्पष्टः सूत्रस्यार्थः ।

सक्तुहोमे हूयमानेऽधं नो नभसा पुर इत्यस्मिमुपतिष्ठते ।

हूयमान इति वर्तमाननिर्देशादध्वर्युणा सक्तुहोमे क्रियमाणे तस्मिन्नेव काष्ठ इदमु-पस्थानम् । असन्निति मन्त्रान्तः ।

स त्वं नो नभसस्पत इति वायुं देवसस्फानेत्यादित्यम् ।

संक्रुहोमे हूयमान इत्यनुवर्तते । कृषीत्याद्यमन्त्रान्तः । स्वस्तिमित्यन्तिममन्त्रस्यान्तः ।

अनद्वाहमनद्दुहो वा हिरण्यमुदवसानीयायां ददाति ।

अनद्वाहमनद्दुहो वेत्यनेन संख्याविकल्पः । हिरण्यस्य समुच्चयः । उदवसानार्थे-
हिरुदवसानीया तस्यामित्यर्थः ।

यथाशक्ति पूर्णाहुतौ ।

अनेन द्रव्यानियम उच्यते ।

अपवृत्ते षोडशिनः स्तोत्रे तमेवाश्वमश्वतरि वा दक्षिणां ददाति ॥१८॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

तमेवाश्वमित्यनेन यस्य स्तोत्रकाल उद्धातृणां पुरस्ताद्धारणं विहितं तस्य दानं
बोध्यते । गर्भमाद्वडवायां जाताः अश्वश्वतरी तां वा दक्षिणां दद्यात् ।

इत्योक्तोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिमाहस्ताभिर्युक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राभिर्युक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ दशमप्र-

श्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्प्रतिगृह्य वा सप्तदशकृत्वोऽपानिति ।

प्रतिग्रहीष्यसिति यविष्यनिर्देशादादायेव सप्तदशकृत्वोऽपाननम् । प्रतिगृह्यत्वेन-
नानन्तरम् । अयं शास्त्रान्तरीयः पक्षः । अधो वायोर्नयनमपानयम् ।

वर्हिषा प्रतीयाद्वा वाऽश्वं वा ।

वर्हिस्तृणमुष्टिः । गां दीयमानामश्वं वा दीयमानं आसार्येन तृणमुष्टिना गामश्वं वा
प्रतिगच्छदित्यर्थः । वर्हिषा प्रतीयाद्वा वाऽश्वं वेतिब्राह्मणस्मरणार्थं वाकारद्वयम् ।

अक्षेण पुरुषम् ।

पुरुषो मनुष्यजातीयो दासो दासी वा । अत्राऽऽपस्तम्बेन हस्तिनं प्रत्यप्यग्नेनैव
प्रतिगमनमुक्तं तदप्यस्माकमिष्टम् । पुरुषग्रहणस्य हस्त्युपलक्षणत्वात् ।

गन्धेन च प्रियोद्येन च तल्पम् ।

गन्धः सुगन्धिद्रव्यं चन्दनमाद्यादि । प्रियोद्यं प्रियमाणम् । चकारद्वयं गन्ध-
प्रियोद्ययोरेककाष्ठिकत्वं नतु क्रमिकसमुच्चयमाश्रमितिज्ञापनार्थम् । तल्पशब्दः शास्त्रे
स्त्रियां प्रयुक्तो लक्षणया । स्त्रिया दानं वाञ्छेय एव । तत्र दासीनां दक्षिणात्वेन विहि-
तत्वात्, न तु देवविवाहविधिना दीयमानायाः कन्यायास्तस्या दक्षिणात्वेनादीयमान-
त्वात् । दक्षिणात्वेन दीयमानत्वं कन्याया नास्तीत्यत्र लिङ्गमृत्विजे प्रतिपादयेदिति-
षमसूत्रगतः प्रतिपादनशब्दः । अथ यदि दक्षिणाभिः सह वत्ता स्यातां प्रतिगृही-
त्वात्प्रजापतिः स्त्रियां यश इत्येताभिः पद्भिरनुच्छन्दसमिति औघाघनसूत्रे दक्षिणाभिः
सह वत्ता स्यादिति प्रतिग्रहे मन्त्रान्तरविधानं च लिङ्गम् । एतेन वाञ्छेयसंनन्विदा-
सीविषयक एवार्थं विधिर्नतु यज्ञतन्त्रान्तर्गतदेवविवाहप्रतिपाद्यकन्याप्रतिग्रहविषयकः ।
इतेन कन्याप्रतिग्रहमात्रविषयकत्वमेव कैश्चिदुक्तं तस्मिन् द्रष्टव्यम् ।

बर्हिः प्रत्युत्तिष्ठति बर्हिर्वै दक्षिणायाः प्रियं धाम

प्रियो दक्षिणाया भवत्येनं दक्षिणाऽऽगच्छति ।

बर्हिः प्रतिबर्हिर्दृष्टा प्रत्युत्तिष्ठति भौर्वोऽश्वो वा । अत्र हेतुभूतत्वेनार्थवादमाह—
बर्हिर्वै दक्षिणायाः प्रियं धामेत्यादिनैनं दक्षिणाऽऽगच्छतीत्यन्तेन । वैशब्दो हेतुवा-
चकत्वर्थे । हि यस्यात्कारणाद्बर्हिर्गोरूपाया अश्वरूपाया वा दक्षिणायाः प्रियं धाम
प्रियं स्थानमस्तस्मिन्प्रदत्ते दक्षिणाया गोरूपाया अश्वरूपाया वा प्रियो मयति ।
स्वस्मिन्प्रियत्वे संपन्न एनं प्रतिग्रहीतारं दक्षिणाऽऽगच्छति गोरूपा वाऽश्वरूपा वा
दक्षिणाऽनुकूला भवति न शृङ्गाविना गोरूपा दक्षिणा ताडितुं प्रवृत्ता भवति ।
अश्वोऽच्छताप्रहारदंशनादिना प्रकर्तुं प्रवृत्तो [न] भवतीत्यर्थवादार्थः । अत्रार्थवादप्रद-
र्शनं ज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतच्च गोरूपाश्वरूपदक्षिणाविषय एव नान्यत्र ।

देवा वै वरुणमयाजयन्त यस्मै यस्मै देवतायै दक्षि-

नामनयत्तामच्छीनात्तेऽमुवन्वाहृत्य प्रतिगृह्णाम तथा

नो दक्षिणा न ज्ञेयसीति ते व्यावृत्य प्रत्यु-
च्छन्ततो वै तान्दक्षिणा नाच्छीनाद्य एवं विद्वान्वा-

हृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा च्छीनातीति ।

एतदर्थस्तु देवा ऋत्विभूताः सन्तो वै निश्चयेन वरुणमयाजयन्तीजितवन्त
आसन् । स वरुणो यस्मै यस्मा ऋत्विभूताय वेचतापरपर्यायदेशाय दक्षिणां दत्त-
वांस्तां देवतां दक्षिणाऽच्छीनाद्धेसितवती । ततो देवाः परस्परं विचारं कृतवन्तो

व्यावृत्य प्रतिगृह्णामेति । आत्मनोऽन्वं प्रतिग्रहीतारमपदिश्य प्रतिग्रहो व्यावृत्य प्रतिग्रहः । एतदुक्तं भवति या या दक्षिणाद्रव्यस्य देवता तां तस्य प्रतिग्रहीता वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरपदिश्य प्रतिग्रहः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः । तथा च ब्राह्मणम्—अग्नये हिरण्यमित्याह, अग्नये वै हिरण्यं स्वयैवैवदेवतया प्रतिगृह्णातीति । शेषार्थः सुगमः । एतस्यार्थवादस्य पाठोऽत्र ज्ञानावश्यकत्वार्थः ।

अर्थवादनाधितं व्यावृत्य प्रतिग्रहणं विधत्ते—

व्यावृत्य प्रतिग्रहणम् ।

व्यावृत्य प्रतिग्रहो व्याख्यातः प्रागेव ।

तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयति ॥ १९ ॥

तान्त्रीणां यज्ञतन्त्रार्थानामेव दक्षिणानां देवा वै वरुणमयाजयन्नित्याद्युदाहृतश्रुतिः प्रतिग्रहप्रकारं व्यावृत्य प्रतिग्रहणं दर्शयतीत्यर्थः । अयान्यमिति श्रुतावुपक्रमानिमित्तमूताया दक्षिणाया व्यावृत्य प्रतिग्रहणम् । मन्त्राश्च तदर्थं एवेत्यभिप्रायवानाह— तान्त्रीणामिति ।

प्रतिग्रहमन्त्रानाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुरुणो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यं तेनामृतत्वमश्वां वयो दात्रे भूयान्मयो यज्ञमस्तु प्रतिग्रहीत्रे क इदं कस्मा अदात्कामः कामाय कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतच्च एवा ते काम दक्षिणोत्थानस्त्वाऽऽग्नीरसः प्रतिगृह्णानु सोमाय वासो आस्त्वाऽकुन्तमपसोऽतन्वत वरुत्र योऽवयन्नवधियो अपृच्छत रुद्राय गां वरुणायाश्च प्रजापतये पुरुषं मनवे तल्पं त्वष्ट्रेऽर्जा पुरुणेऽर्वि निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ विमवतो हस्तिनं गन्धर्वाप्सराभ्यः स्रगलंकरणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं वाचेऽन्नं ब्रह्मण ओदनं समुद्रायाप उच्चानायाऽऽग्नीरसायानो वैश्वानराय रथं वैश्वानरः मत्नथा नाकमारुहदिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः स पूर्ववज्जनपज्जन्तवे धनं समानमध्या परिधाति जागृविरिति वैश्वानर्यर्चा रथं प्रतिगृह्णाति ।

वयो दात्र इत्यनन्तरं भूयानितिपदं सौत्रमधिकं, तद्वाहितपाठोऽनेन विकल्पते । गृह्णात्वित्यन्तो हिरण्यस्य मन्त्रः । आस्त्वाऽकुन्तमपसोऽतन्वत वरुत्र योऽवयन्नवधियो

अपृच्छतेतिसौत्रमन्त्रान्ते तेनामृतत्वमश्यामित्यनुषङ्ग्यते । छिन्नानुसारेणैतेषां मन्त्राणां प्रतिग्रहे विनियोगः । एतेष्वप्यनुषङ्गः साम्यात् । तत्र तेन तथेति यथार्थमूहः कार्यः । यद्यनो दीयते यस्मिन्कर्मणि तत्र त्वष्ट्रेऽनामित्यूहः कार्यः । गर्दभाश्वतरयोर्व्यत्यस्तयोर्द्वौ तु निर्जस्त्या अश्वतरं निर्जस्त्यै गर्दभमित्येवं मन्त्रः । स्रगलंकरणयोर्व्यत्यस्तयोर्द्वौ तु गन्धर्वेभ्यः स्रगमप्सरस्योऽलंकरणमिति भवति । धान्यं व्रीहियवादि । अन्नमदनीयं मध्वाज्यादि नत्वोदनः । तस्य पृथगुपादानात् । रथे वैश्वानर्यर्था समुच्चयः । अप्राण-द्रव्यस्योत्तानस्याऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव मन्त्रः । तथा च श्रुतिः—तस्य वा उत्तानस्याऽऽङ्गीरसस्याप्राणत्प्रतिजग्रदुष इत्युपक्रम्य य एवं विद्वानप्राणत्प्रतिगृह्णाति अथ योऽविद्वान्प्रतिगृह्णाति अष्टमस्येन्द्रियस्यापक्रामतीत्युपसंज्ञस्य यद्वा इदं किंचेत्पार-म्यानयैवैनत्प्रतिगृह्णाति नैनं हिनस्तीत्यन्तया श्रुत्या, उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रति-गृह्णात्वित्यप्राणिद्रव्यप्रतिग्रहमन्त्रो विहितः । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—यत्किंचाप्राण-सत्सर्वमुत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णीयाद्यद्वाऽनाज्जातमन्त्रमिति । अस्यार्थः—यत्किंचा-न्यदप्राणिद्रव्यं तद्वेनेनैव प्रतिगृह्णीयात्, यदनाज्जातमन्त्रं वा स्यात्, आज्जातमन्त्रं हिरण्यादि तु तत्तन्मन्त्रेणैवेत्यर्थः ।

सर्वेषां सावित्रमेकैकस्याऽऽदितो दधाति

तेनामृतत्वमश्यामित्यनुषङ्गमन्ततः ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

सर्वेषां पुरस्तात्सावित्रः । देवस्य सवितुरित्यादिर्दक्षिण इत्यन्तः सावित्रो मन्त्रः । तं दधाति योभयति । तेनामृतत्वमश्यामित्यादिः(देः) प्रतिगृह्णात्वित्यन्तस्य मन्त्रस्यानुषङ्ग-मन्ततः । अग्नये हिरण्यं सोमाय वासो आस्त्वाऽकृन्तन्नपसोऽनन्वत वरून् योऽवय-जवधियो अपृच्छत रुद्राय गां वरुणायाश्वं प्रजापतये पुरुषं मनवे तरुणं त्वष्ट्रेऽनां पूष्णेऽर्वि निर्जस्त्या अश्वतरं गर्दभौ हिमवतो हस्तिनं गन्धर्वाप्सराम्भ्यः स्रगलंकरणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं वाचेऽजं ब्रह्मण ओदनं समुद्रायाप उत्तानायाऽऽङ्गीरसायानो वैश्वानराय रथं वैश्वानरः प्रतनथा नाकमारुहद्विः पृष्ठं मन्दमानः सुमन्मभिः स पूर्वव-ज्जनयज्जन्तवे धनं समानमज्जमा परियाति जायविरित्येते मुरुषाः प्रतिग्रहमन्त्रांशाः । एतेषां सर्वेषां पुरस्तात्सावित्रः । तेनामृतत्वमश्यामित्युत्तरानुषङ्गः । उपरिष्टादनुषङ्ग-नीयस्य भागस्यान्वाधिरिति संज्ञा कृताऽऽपस्तम्बेन—सर्वत्र पुरस्तात्सावित्र उपरिष्टा-दन्वाधिरिति । प्रथमवद्वितीयादिमन्त्रेष्वपि देवस्य रवेत्यादिर्दक्षिण इत्यन्तः सावित्रो मन्त्रः पुरस्तादनुषङ्ग्यते । तेनामृतत्वमश्यामितिमन्त्रस्यानुषङ्गमन्तत उपरिष्टादित्यर्थः

अनु पश्चान्मुखः प्रतिग्रहमन्त्रांश आधीयते योज्यत इत्यन्याधिरिति । वाससि विशेष-
माहाऽऽपस्तम्बः—मास्त्वाऽकृन्तजपसस्त्वाऽतन्वत वरूथ यस्त्वा वयमित्येतद्वासस्यनुष-
जति पुरस्ताद्देवतादिति । वाससि परस्तात्सावित्रस्य पुरस्ताच्च सोमशब्दस्यैतदनुषज-
तोत्यर्थः । तेनापृच्छतेत्यनन्तरमनुषङ्गोऽस्मत्सूत्रेऽपि भवति । इदमुपलक्षणं, तेन जागृ-
धिरित्यनन्तरं तेनामृतत्वमित्यनुषज्यते ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशि-
न्नाम्बुधिमतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
श्रामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां द्वितीया दशमप-
त्रस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ दशमपत्रे सप्तमः पटलः ।

अथानन्तरपटलेन चतुर्होतृणां काम्यनैमित्तिकान्प्रयोगान्प्रवक्ष्यंस्तदध्ययनमपि प्रस-
ङ्गादाह—

संवत्सरं चतुर्णामेको नाश्रीयादिति

चतुर्होतृणामुपयोगवत् भवति ।

चतुर्णामेकपञ्चमी पुञ्जःशानामन्यतमः संवत्सरं नाश्रीयादिति यद्वर्जं, तच्चतुर्होतृणामु-
पयोगोऽध्ययनं तदर्थं भवति । उपयोगोऽध्ययनमेव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—संवत्सरं
चतुर्णामेको नाश्रीयात्तद्वनमिति विज्ञायते, चतुर्होतृणामनुष्ठुवाणस्येति । एतद्वर्जं चतु-
र्होतृणनुष्ठुवाणस्याधीयमानस्य विज्ञायते । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—एष वा
अनाहिताग्नेरिष्टिर्वाचतुर्होतार इति । अस्यार्थः—इष्टिर्वज्ञः । एतदुक्तं भवति, श्रौता
अप्येते चतुर्होतृप्रयोगा अनाहिताग्नेरपि भवन्तीति । तत्राऽऽहिताग्नेराहवनीयेऽनाहि-
ताग्नेरौपासने ।

यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेतेति सोऽरण्यं परेत्य

दर्भस्तम्बे दशहोतारमनया पूर्णया वा स्तुवा जुहुयात् ।

बहु सर्वेषां मध्ये बहु धनेन विद्यया वा यथा स्यामिति प्रजायेत बहुव्यः प्रजाश्च
आयेत नायेयुरिति च य एवं कामद्वयं कामयेत सोऽरण्यं परेत्य, गत्वोनया पूर्णया
वा स्तुवा जुहुयात् । आहवनीय आहिताग्नेरनाहिताग्नेरौपासने ।

कामान्तरमाह—

यः प्रजया पशुभिर्नैव प्रभवेद्दरासिं परिधाय
तसं पिबन्द्वादन्नं रात्रीरधः सवीत द्वादश्यां
प्रातः प्राकृद्देस्य प्राण्यापोन्याप्राणन्दश्च होतारं
कषारुपायेन्द्रं गच्छ स्वाहेत्यपान्यात् ।

यः प्रजया पशुभिर्नैव प्रभवेत्समर्थो नैव भवेत्तः । प्रमापश्वोः कामयोः समुचयोऽत्र ।
तस्येदं पुरस्वरणं, परासिः स्पृष्टा शाटिः । तप्तमित्यत्रोदकमित्येव शेषः । स्पष्टमेवापठ-
द्यावस्तम्भः । अथो भूमायेव न मन्त्रादौ । अतमस्ते मते द्वादश्या रात्र्याः प्रातः सामिः
प्राकृद्मस्य उदेत्य होमदेशं गत्वा प्राण्यापान्य, ऊर्ध्वं वायोर्नयनं प्राणनम् । अथो वायो-
र्नयनमपाननम् । पुनरप्राणञ्चासतस्यजन्दशहोतारं कषारुपाय वाक्पशः पठित्वेन्द्राव
स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणापान्याकृद्वासमुत्सृजेदित्यर्थः ।

देवानां पत्नीभिः पुत्रकामो यजेत संवत्सरम् ।

सेनेन्द्रस्येत्यनुशाकगतमन्त्रप्रतिपाद्या देवानां पत्न्यस्ताभिः संवत्सरं पुत्रकामो यजेत ।
एतेर्भग्नैः संवत्सरं प्रतिदिनं जुहुयादित्यर्थः ।

चतुर्भिर्वजुभिस्तृप्तरा स्वह्वारं देवानां च पत्नीभिः पुत्रकामेण
होतव्यं संवत्सरं चेन्न जायेत तदनाहृत्य चतुर्होत्रा याजयेत् ।

संवत्सरशब्दस्वोभयत्रान्वयः । उभयत्र पुत्रकामपक्षोपादानात् । तेन चतुर्भिरित्या-
दिकं भिन्नमेव कर्म दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंवासेषु । सेनेन्द्रस्येत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतुर्भि-
स्तृप्तरा स्वह्वारं स्वह्वरीष्टे पर्वणि पर्वणि चत्वारि चत्वारि यजुषि गणयित्वा जुहुयात् ।
वाक्पानां समाप्तौ पुनरादित आरभ्य प्रयोगः । पुत्रकामेणानेन प्रकारेण होतव्यम् ।
जुहोतिशब्दं परित्यज्य यजतिशब्दप्रयोगः संकल्पवाक्ये यजिष्वातोः प्रयोगाय । तेन
संकल्पवाक्यं होण्यामोत्येवमेव(?) प्रयोज्यम् । यदि संवत्सराज जायेत पुत्रकामना ततः
परममुं विधिप्रनाहृत्य चतुर्होत्रैव याजयेत् । तत्प्रयोगपरिसमाप्तमाय चतुर्होत्रा धामनम् ।

राजानमपकृद् सङ्ग्रामे संयत्ते खिलेऽच्छदिर्दशै
चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन चतुर्होत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति
ग्रहेणोत्तरामपि वा चतुर्होतारं मनसाऽनुदृत्य
पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेण यत्तत्र बिन्देर-
स्ततो दक्षिणा स्थाच्छतमेके समामनन्ति ।

अपकृद् शत्रुभिर्विद्धितं सङ्ग्रामे संयत्ते प्रवृत्ते सति खिल आवृत्तेऽच्छदिर्दशै यत्र
गृहच्छदीभि न दृश्यन्त एतादृशे देशे चतुर्होत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति ग्रहेणोत्तरामि-

स्वेतस्त्रिविधेऽपि वेत्यनेन प्रकारान्तरे विधीयते । अत्र विशेष इत्याह, चतुर्होतृभे-
दाऽनुद्वयं पूर्वेण ग्रहेण ग्रहभागेण वाचस्पते वाचो वार्धेण संभृतमेनाऽऽयक्षते
यजमानाय वार्धमित्येतावान्ग्रहस्य पूर्वो भागः । आमुवस्करस्मै वाचस्पतिः सोमं
विधत्ति जमनदिन्द्रमिन्द्रिवाय स्वाहेत्युत्तरो ग्रहस्य भागः । पूर्वभागान्तेऽपि जुहोतिचोदि-
तत्वात्स्वाहाकारः प्रयोज्यः । उत्तरत्र पठित एव । अर्धमिन्द्रमवत्राऽऽज्यस्येति शेषः ।
सङ्ग्रामं जित्वा यत्तत्र धनं लभेरस्ततोऽपकृष्य दक्षिणा देवा । शतमेव देममित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

चतुर्होत्रा याजयेत्प्रजाकामम् ।

याजयेदित्यन्तर्भावितो णिच् । तेन प्रजाकामो यजेदित्यर्थो भवति । ऋग्विष्णुप्रयो-
जनं पूर्ववत् ।

तस्य स एव होमकल्पः ।

खिलेऽच्छदिर्दर्श इत्यारम्भाभिमुत्तरेणेत्यन्तः ।

अत्र विशेषमाह—

वरो दक्षिणा ।

यत्तत्र विन्देरस्ततो दक्षिणा स्याच्छतमेके समामनन्तीत्यस्य वाचः ।

पञ्चहोत्रा याजयेत्पञ्चकामम् ।

पूर्वव्याख्यानम् ।

चतुर्होत्रेणाऽऽज्येन पञ्चहोत्रा पूर्वामाहुतिं
जुहोति ग्रहेणोत्तरामपि वा पञ्चहोत्रारपनु-
द्रुत्य पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेण ।

पूर्ववदेव व्याख्या ।

दक्षिणायामत्र विशेषमाह—

तस्यैताश्चतस्रो दक्षिणा अश्वो हिरण्यं वासो गौः ।

तस्य पञ्चहोतृहोमस्य ।

अन्यमपि प्रकारमाह—

आतृण्यचन्तं चतस्रिणेन होमग्रहाभ्यां सप्तहोत्रा याजयेत् ।

होमः सप्तहोतृहोमः । पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेणेत्येतौ विधी होमग्रहशब्दे-
लोक्येते । अदक्षिणेनेति सप्तहोतृविशेषणम् ।

प्रकारान्तरमाह—

यो यज्ञस्थानुसंस्थां पापीयान्स्याच्चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन
सप्तहोत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति ग्रहेणोत्तराम् ॥ २१ ॥

यो यजमानो यज्ञस्य संस्थां समाप्तिमनु समाप्तौ सत्यामेव पापीयान्द्वेष्यः स्यादिति
कामयेत स चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनेत्यादि ।

व्याख्याताः क्रतुसंयुक्ताः ।

अग्निमादधानो दशहोत्रारणिमवदध्यात् । तेनैवोद्भूत्याग्निहोत्रं जुहुयात्, हवि-
र्निर्वप्यन्दशहोतारं व्याचक्षीत, सामिधेनीरनुवक्ष्यन्दशहोतारं व्याचक्षीत, दशहोतारं
पुरस्तात्सामिधेनीनां व्याचक्षीत, बहिष्पवमाने दशहोतारं व्याचक्षीत, माध्यादिने
पवमानं चतुर्होतारम् । आर्भवे पत्रमाने पञ्चहोतारं पितृवक्षे षड्होतारं यज्ञायज्ञियस्य
स्तोत्रे सप्तहोतारमित्येवमादिभिर्विधिभिस्तत्तत्प्रकरणे उक्तास्ते तत्तत्प्रकरणे व्याख्याता
उक्ता इत्यर्थः ।

अभिचरन्दशहोतारं जुहुयात्स्वकृत इरिणे प्रदरे वां फडिति वषट्-
करोति यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वाश्च यशो नछेत्सोऽरण्यं परेत्य
दर्भस्तम्बमुद्धृत्य ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्योच्चैश्चतुर्होतृन्व्याच-
क्षीत समग्रान्सत्वाहाकारान्संभारयजुष्कान्सपत्नीकान्समतिग्र-
हणमग्नानपि वा चतुर्होतृनेव यो ब्राह्मणो दक्षिणत आस्ते वरं तस्मै
दद्याद्यदेवैनं तत्र यज्ञ ऋच्छति तद्वरुणोऽवरुन्ध इति विज्ञापये ।

अभिचारः शत्रुमारणार्थकं कर्मोच्यते । इरिणमुत्तरो देशस्तत्त्वयं कृतं भवति न
पुरुषप्रयत्नकृतम् । प्रदरो भूमिच्छिद्रम् । फडिति वषट्करोति । फडित्वेव पाठो न
॥ वडिति । यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोतीति श्रुतेः । वाचः क्रूराण्यारण्यकश्रुत्या
प्रदर्शितानि-खट्फट्, जहि छिन्धि मिन्धि हन्धि कट्, इति वाचः क्रूराणीति ।
फडिति सर्ववाचः क्रूराणामुपलक्षणम् । एतेषामन्यतमेन वषट्करोति स्वाहाकारस्थाने
खडाग्रन्यतमेन शब्देन जुहोतीत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—यद्वाचः क्रूरं
तेन वषट्करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृक्षति ताजगार्तिमार्छेतीति विज्ञापय इति । ब्राह्मण-
ग्रहणात्सामिधेयैश्चयोनार्यं विधिः । विद्या वेदः । यशः श्रोत्रियस्वरूपातिः । एते उभे
विद्वाश्च प्रति न ऋच्छेज प्राप्नुत इत्यर्थः । स विद्वानुद्धृत्य नद्ध्वा दक्षिणतो दर्भस्त-
म्बस्य यं कंचन ब्राह्मणं निषाद्योपवेश्य, उच्चैः, यजुर्भेदेनोपाधितिप्राप्तस्योपांशुत्वंत्या-
मेन वाचः । अत्रोच्चैरिति विधानादन्यत्र नेदम् । चतुर्होतृन्दशहोतृसप्तहोतृषड्होतृपञ्च-
होतृचतुर्होतृन्व्याचक्षीत वाक्यशः पठेत् । यदेवैष चतुर्वा होतारस्तेन चतुर्होतारः, तस्मा-

चतुर्होतार उच्यन्ते तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वमित्यादिषु बह्वेषु श्रुतिषु सर्वेषां चतुर्हो-
तृष्वप्रवृत्तिः प्रदर्शिता । कथंभूतांचतुर्होतृन्, वाचस्पते विधेः नामन्, सोमः सोमस्य
पुरोमाः, वाचस्पते वाचो वीर्येण, वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा, वाचस्पतेऽद्विधेः नामन्,
इत्येवमादयो ग्रहास्तत्सहितान् । व्याख्याने. स्वाहाकाराप्राप्तौ सस्वाहाकारानिति ।
अग्निर्भुभिर्नित्यनुवाकोपात्ता मन्त्राः संभारयजुषि तत्सहितान् । सेनेन्द्रस्येत्यनुवाको-
पात्ताः परम्यस्तत्सहितान्देवस्य स्वेत्यनुवाकोपात्ता मन्त्राः प्रतिग्रहणसंज्ञका मन्त्रास्तत्स-
हितान् । प्रतिग्रहणमन्त्राः सानुषङ्गा द्रष्टव्याः । अपि वा चतुर्होतृनेव नैते ग्रहस्वाहा-
कारसंभारयजुःपत्नीप्रतिग्रहणमन्त्रा इत्यर्थः । यो ब्राह्मणो दक्षिणत आसीत् वरं तस्मै
दद्यात् । चतुर्वर्षा गौर्वरः । यदेवैनं तत्र यश ऋच्छति यदधीप्सितं यश ऋच्छती-
च्छति तद्यशो वरुणो वनासीत्यर्थः । मित्रायते श्रुतिरिति शेषः ।

यद्येनमार्त्विज्याद्ब्रूतं सन्तं निर्हरेरन्वाग्नीध्रे जुहुयाद्-
शहोतारं चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन नवगृहीतेनेत्येकेषां पुर-
स्तात्प्रत्यक्षतिष्ठप्रतिलोमं विग्राहं प्राणानेवास्यापदा-
सयति यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुराग्नीध्र एव जुहुयाद्श-
होतारं चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन नवगृहीतेनेत्येकेषां पश्चा-
त्प्राक्पत्नीनोऽनुलोममविग्राहं प्राणानेवास्मै कल्पयति ।

यद्येनं पुरुषमार्त्विज्ये ब्रूतं सन्तमसति दोषे ततो भंशयेयुर्यजमनर्किकरास्तदाऽसौ
तं मिथास्त्रमाग्नीध्रे दशहोतारमेव जुहुयात् । उत्तमादारम्य प्रतिपदं यजुषामनुव्रणं
प्रतिलोमता, यजुर्ष्वि यजुष्यवसायानुव्रणं विग्राहः । उपशसः सपणं, पुनरात्विज्ये
स्थापनमुपशसणम् । यथाधीतो दशहोताऽनुलोममविग्राहं च भवति ।

मायश्चिषी वाग्धोतेत्युपुस ऋतुपुसे षड्दोतारं जुहुयात् ।

प्रायश्चित्तशब्देन शुद्धिरत्रोपलक्ष्यते । शुद्धीच्छात्रान्पुरुषो वाग्धोतेति षड्दोतास्मृतु-
मुस ऋत्वाद्गौ । वीप्सया यावत्संवत्सरं सामध्यात् ।

यः कामयेत बहोर्भूयान्स्यामिति स दशहोतारं प्रयुञ्जीत ।

बहोर्भूयान्मन्त्रापश्चाद्विहोर्वहतरः प्रयुञ्जीत जुहुयात् । प्रयोगोऽयं होम एव चतु-
र्गृहीतेनाऽऽज्येन ।

यः कामयेत वीरो म आजयेतेति स चतुर्होतारम् ।

वीरः सत्पुत्रः ।

यः कामयेत पशुमान्स्यामिति स षड्दोतारम् ।

पशवो गवाश्वादयः ।

यः कामयेतर्तवो मे कल्पेरभिति ॥ षडहोतारम् ।

ऋतवो मे कल्पेरन्त्वं स्वं गुणं पोषयन्तः शिवा गच्छन्तिवत्यर्थः ।

यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यामा मे

सोमपः सोमयाजी जायेतेति स सप्तहोतारम् ।

सोमयाजी जायेतेति धातुसंज्ञके प्रत्यया इति मविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः । सोमे-
ष्यावत्सोमपानस्यापि पुरुषार्थत्वात्पुरुषसोमपवचनम् । अत एवोक्तं शास्त्रेण तावेवास्मै
सोमपार्थं प्रयच्छत इति । स सोमं पातुमर्हतीत्यादि ।

यः कामयेत प्रियः स्यामिति यं वा कामयेत प्रियः स्यादिति
तस्मा एतं स्थागर्मलंकारं कल्पयित्वा दशहोतारं दक्षिणतः
षष्ठहोतारं पश्चात्षडहोतारमुत्तरतः सप्तहोतारमुपरिष्ठासंभारैश्च
पत्निभिश्च मुखेऽलंकृत्यास्यार्थं व्रजेतिप्रयो हेव भवति ।

स्वयमन्यं प्रति प्रियः स्यामिति मन्येत, अन्यं वा पुरुषं प्रति यः कामयेत ॥ मष्टे
प्रियः स्यादिति तस्मै, एतं स्थागरं स्थागरारूपेण द्रव्येण कृतमनुलेपनार्थमलंकारं
स्थापयित्वा तस्य प्रामादिविक्षु तदभिमुखं स्थितो दशहोत्रादीन्वाक्यशः पठित्वा,
एतादृशेन विधिना तेन संस्कृतेन संस्कृतेनाग्निर्गजुभिरित्येतैः संभारैः संभारसंज्ञकैर्मन्त्रैः
सेनेन्द्रस्वेत्येतैः परनीसंज्ञकैर्मन्त्रैश्च मुखे पुण्ड्रकादिरूपमलंकारं कृत्वाऽस्य वशीयस्यार्थं
स्थानमन्त्रेत् । स्वर्धं परो वा यः पर इष्यते स्यान् गतस्य प्रियो भवति । उहशब्दो
निश्चयार्थः ।

तेषां ये होमार्थे श्रूयन्ते सग्रहाः सस्वाहाकारास्ते

प्रयुज्येरन्ये त्वहोमार्थेऽग्रहा अस्वाहाकारास्ते ।

अथ प्रकृताप्रकृतविक्रयाणां चतुर्होतृणां सामान्यव्याख्या कियते सूत्रकृतेन । तेषां
चतुर्होतृणां मध्ये ये चतुर्होतारो यत्र चतुर्होतारो होमार्थे होमनिमित्तत्वेन श्रूयन्ते सस्वा-
हाकारास्ते तत्र प्रयुज्येरन् । अहोमार्थे ये श्रूयन्ते तेऽग्रहा अस्वाहाकारा ग्रहरहिताः
स्वाहाकाररहिताश्च ते तत्र प्रयुज्येरन् । अहोमार्थत्वेनास्वाहाकारास्ते सिद्धेऽपि वचनं
चातुर्होत्रीयोपधाने विनियोगे मन्त्रान्ते स्वाहाकारपठेऽपि चातुर्होत्रचयनेऽपि चतुर्हो-
तृणां मुख्यतयैव विनियोगात्स्वाहाकारपठोऽपि ना शङ्कीति वचनम् ।

ये जेषा ये याजमानास्तेऽपि क्रतुसंयुक्ताः ।

जेषा जपार्था याजमाना यजमानप्रयोज्या जपानामध्वर्वादिप्रयोज्यत्वं यजमानप्र-
योज्यत्वं चेति । याजमानानां तु यजमानप्रयोज्यत्वमेवेति धर्मभेदं प्रदर्शयितुं यच्छब्द-
द्वयम् ।

त आहिताग्नेरभयोरकतुसंयुक्ता भवन्ति ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

तेषां चतुर्होतॄणां मध्ये ये विहारसंयुक्तास्त आहिताग्नेर्यथा दर्शपूर्णमासावालयमान-
अतुर्होतारमित्यादिषु । ये त्वकतुसंयुक्ता यः कामयेत प्रजायेयेति यं ब्राह्मणं विद्यां
विद्वांसं वशो नर्छेदित्यादिषु दशहोत्रादयस्त उपयोरहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति ।
तत्राऽऽहिताग्नेराहवनीय औपासने वा कर्मव्यवस्थया होमः । अनाहिताग्नेरौपासन
एव सर्वाणि । आपस्तम्बेनान्योऽपि विशेष उक्तः—सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं यानयेच्च-
तुर्गृहीतेनाऽऽन्येनार्धे वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेणेति । तत्र यज्ञविभ्रष्टं विध्यपराधप्रश्ने
वक्ष्यति—उपक्रभ्याशक्नुवन् यज्ञविभ्रष्ट इति । तत्रेष्टिपशुविभ्रष्टस्तेष्टिरेव प्रायश्चित्तं वो
यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । सोमविभ्रष्टस्य तु सोम एव । वक्ष्यति च सप्तदशप्रश्ने सप्तव-
शेनाग्निष्टता यज्ञविभ्रष्ट इति । अयं तु दर्विहोमत्वसामान्यादग्निहोत्रविभ्रष्टस्य भवति ।
अर्धाक्वचतुरहविर्धेष्वात् । ततः परं तु तन्तुमरयुक्ता । शिष्टवितृपज्ञप्रश्नपार्षणपाक-
यज्ञप्रश्ने चायमेव विधिर्ब्रह्मण्यः ।

इत्यथोकोपाहृथीमदग्निष्टोमयाजिसाइस्त्राग्निमुक्तवानयेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाइस्त्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिमूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां तृतीया दशमप्र-
श्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ दशमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे ।

वासिष्ठो वासिष्ठगोभोत्पन्नो ज्योतिष्टोमे ब्रह्मा भवति । एतेनाऽऽधानेष्टिपशु-
बन्धेषु वासिष्ठत्वस्यानियमः । देवभूतपितृभूतार्त्विक्स्वीकारेऽपि आधानादाववासिष्ठ-
ब्रह्मस्वीकारे ज्योतिष्टोमाद्यर्थमन्यो वासिष्ठः स्वीकार्य इति । य आधानादौ स्वीकृतः
स स एव ज्योतिष्टोमादिष्विति नियमो न । श्रुतिरपि सोमप्रकरणे—तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा
कार्य इति । तत्रैकार्षेया वासिष्ठा अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य इतिप्रवरसूत्रोपासो
मुख्यो वासिष्ठस्तदपत्यभूता उपमन्युपराशरकुण्डिनाश्चात्र गृह्यन्ते । तदपत्यत्वात्तत्संज्ञया

प्रवरैक्याच तेऽपि वासिष्ठो एव । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति दर्शपूर्णमासयोर्विहितं तत्प्रकृतीना-
भिष्टिपगुणन्वानां च तथैव । ब्रह्मिष्ठ एव वासिष्ठो भवतीति केचित् । वस्तुतो ऽप्योक्ति-
ष्टोय इति वचनाज्ज्योतिष्टोम एव वासिष्ठत्वनिश्चयः, अन्यत्रानियम इति यदुक्तं
तदेव समीचीनम् ।

यो वा कश्चित्स्तोमभागानधीयात् ।

यः कश्चनान्योऽपि स्तोमभागान्निमिरति क्षयात् त्वा क्षयं जिह्वेत्यादीनि यजुर्वि-
सार्थं सविनियोगं च यो वेद स ब्रह्मा स्यादित्यर्थः । अत एवाऽऽपस्तम्बेन विद्यादि-
त्युक्तम् ।

अन्योन्यस्मै वा ऋत्विजो यज्ञसंपदार्थं वरन्ति ।

अन्योन्यस्मा अन्योन्यं परस्परमृत्विजो यस्य यस्य यच्छास्त्रं होतॄणां याजुषहोत्र-
प्रतिपादकशास्त्रमनुक्तस्पष्टप्रवृत्ताश्रयायनशास्त्रं चाध्वर्यूणामाध्वर्यवप्रतिपादकं शास्त्रमुद्गा-
तॄणामौद्गात्रप्रतिपादकं शास्त्रमनुसृत्य परस्परं विरोधं न्वायतः परिहृत्य यज्ञस्य यः
संप्रदायो यज्ञसंबन्धी यः संप्रदायोऽनुष्ठानमयोवा तां यथा वरन्ति ऋत्विजस्तथा
प्रवर्तको वा ब्रह्मा भवेत्तत्त्वसूत्रपरिज्ञाता वा ब्रह्मा भवेदित्यर्थः ।

यावदृचाऽऽस्तिवज्रं क्रियते होतृष्वेव तावद्यज्ञो भवति ।

यावदित्यनेन होतृविषयकं कास्त्वर्यमुच्यते । अथा, ऋग्वेदेन ऋग्वेदशेषेण च
होतृविषयकं कृत्स्नं यावत्कर्म तावता कर्मणा होतृविषयको यज्ञः संपन्नो भवति ।
अथवा यावत्पर्यन्तमृग्वेदेन आयमानमार्तिवज्रकर्म तावत्पर्यन्तं होतृष्वेव यज्ञो भवति
स्थितो भवतीत्यर्थः । तदीयकर्मणि न्यूनतायां यज्ञस्थितिस्तत्र न भवति न्यूनो यज्ञो
भवति तदीयदोषो ब्रह्मणि ब्रह्मिष्ठत्वादिययोक्तक्षणसंपन्नत्वाभावात् आगच्छतीति भावः ।

यावद्यज्ञाऽध्वर्युष्वेव तावत् ।

स्पष्टम् ।

यावत्साक्षोऽज्ञातृष्वेव तावत् ।

इदमपि स्पष्टम् । एवं च त्रय्या विद्याया यज्ञः संपन्नो भवतीत्यर्थः । परिभाषाया-
मप्युक्तं स त्रिभिर्वैदेष्वधीयत इति ।

यत्र कं च यज्ञस्य विरतं ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो भवति ।

यत्र कं चेत्यनेन त्रयी विद्या गृह्यते । त्रयीविद्याविहितयज्ञस्य त्रयीविद्याविहित-
यज्ञे विरतं मौनमनेन मौनैव ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञः संपन्नो भवति । इदं च मौनमेव
ब्रह्मणो मुख्यं कर्मेत्यर्थः । इदं च दृष्टार्थप्रवृत्तकर्मण्येकाग्रचित्तत्वात् । अत एवाऽऽ-
श्रयायनः—अबहुभाषी यज्ञमना इति यज्ञमनस्त्वमाह ।

तस्मादेतस्मिन्मार्गो ब्रह्मा वाच्यमः स्यात् ।

अन्तर्धौ, इत्यनन्तरं चकारोऽप्याहार्यः । तस्माद्धेतोस्त्वयीसाध्यतत्तत्कर्मरूपे यज्ञे ।
अन्तर्धौचन्द्रेण कर्मविरामकाल उच्यते । तत्रापि वाच्यमनं वा भवतीत्यर्थः । तथा च
चन्द्रान्दोग्यम् — ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो यत्रोपरतस्तस्मिन्तर्धौ ब्रह्मा वाच्यमो नुमूषेदिति ।

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्द्वैष्णवीमृच्छं जपि-
त्वा व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

प्रमत्तः प्रमादतो व्याहरेत्, वाचमुच्चारयेत् । द्वैष्णवी, इदं विष्णुरिति । एतामृच्छं
जपित्वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ता वा जपित्वा पुनर्वाचं नियमयेदित्यर्थः । चकारो
वैष्णव्युक्तसमुच्चयार्थः ।

राजानि भीयमानेऽग्री क्रियमाणे महावेद्यामु-
त्तरवेद्यां च क्रियमाणायाः राजानि द्वि-
यमाणेऽभिषूयमाणे बहिष्पवमाने स्तूयमाने ।

अग्री शील्वेन विधिनाऽग्निसेत्रे क्रियमाणे । अन्यत्स्पष्टम् ।

उत्सायाः संभ्रियमाणायामुत्साकर्मसु च क्रियमाणेषु ।

उत्सासंभरणं नामोत्सार्थं मृदः संभरणम् । उत्साकरणार्थानि संसर्जनादीनि
कर्मणि तेषु ।

प्रवृज्यमानायां च ।

प्रवृज्यमानायामुत्सायाम् । चकारः पूर्वेण समुच्चयार्थः ।

अग्री भीयमाने ।

अग्नावसिसेत्रेऽहृष्टार्थं दण्डेन भीयमाने ।

कृष्यमाणे ।

अग्निसेत्रे छाकलेन कृष्यमाणे ।

ओष्यमाने ।

अग्निसेत्र ओषधीनां निवपने क्रियमाणे ।

चित्तेषूपधीयमानायाः ।

सर्वासु चित्तेषूपधीयमानासु ।

संचितकर्मसु च ।

यावन्ति संचितकर्माणि संचितमभिमृशतीत्यादीनि ।

एतेषु कर्मसु यथाकालं क्रियमाणेषु दक्षिणत आस्ते ।

उक्तान्येव विशिनाष्टे यथाकालं क्रियमाणेषु स्वस्वकाले क्रियमाणेषु दक्षिणत
आस्त उपविष्टो भवतीत्यर्थः ।

राजन्योक्षमानेऽग्नौ प्रणीयमाने इविधानयोः मोक्षमाणयोः ।
 राजनि अनसोक्षमानेऽग्नौत्तरवेदिके प्रणीयमाने । अन्यस्पष्टम् ।

उत्तायाः संभरिष्यमाणायाम् ।

उत्तायाः संभरिष्यमाणायामिति मविष्यप्रत्ययादुत्तार्य मृदं प्रति गमनं गृह्यते ।
 स्पष्टमिदमुक्तमापस्तम्बेन—उत्तामच्छ गच्छतामिति । अच्छ मृत्स्नानामिमुख्येन गच्छ-
 तामित्यर्थः ।

ओक्षमानायां च ।

यजमानेन कण्ठे प्रतियुक्ता सती विष्णुकममन्त्रैस्तस्यामुत्तायां मोक्षमानायाम् ।
 नैर्ऋतीरुपधास्यताम् ।

नैर्ऋतीरिष्टका उपधास्यताम् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानाभिप्रायं बहुवचनम् ।
 यद्यप्युपधाने साक्षात्प्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानानां संबन्धो नास्ति तथाऽपि अग्निचयनसं-
 बन्धमात्रमाश्रित्यैवात्र बहुवचनम् ।

चित्यग्नीनां प्रणीयमानानाम् ।

चित्यर्था इष्टकाश्चित्यग्रयः । चित्यग्नीनामित्यत्राग्निरुदश्चितिसाधनपरः । चित्य-
 ग्रिभ्यः प्रणीयमानेभ्योऽनुनूहत्यादिना यद्विहितं चित्यग्नीनां प्रणयनं तत्रापि दक्षि-
 णत आस्ते ।

वसतीवरीः सवनीयाश्च गच्छताम् ।

सवनीयाशब्देनैकवचना गृह्यन्ते । सवने सवने तत्प्रयोजनसत्त्वात् । गच्छतां गच्छतां
 प्रतिगच्छताम् ।

आह्रियमाणामु च ।

वसतीवरीः सवनीयाश्च यथाकालमाह्रियमाणामु । तत्र वसतीवरीणामाहरणकालोऽ-
 ग्नौषोमीयवपाहोमोत्तरम् । सवनीयाहरणकालः प्रातरनुषाकोत्तरम् ।

अवभृथं चाभ्यवैष्यताम् ।

अवभृथं प्रति उरुः हि राजेत्यनेनाभ्यवैष्यतामवभृथदेशाभिमुखं प्रत्यवैष्यतां गमन-
 क्रियायां करिष्यमाणायाम् ।

उग्ररमु च ।

उग्ररमु आगच्छताम् ।

एतेषु कर्मसु यथाकालं क्रियमाणेषु दक्षिणत एति ।

अध्वर्यादीनां गच्छतां दक्षिणतो गच्छति । नित्यः सर्वकर्मणां दक्षिणतो ध्रुवाणां
 व्रजतां वेत्याश्चलायनः । अग्निसंन्धिकर्माणि अव्यवधानेन पठितुं युक्तानि कर्मक्रमेण
 वा पठितुं युक्तानि व्यत्यस्तपाठे हेतुश्चिन्त्यः ।

[८७० पृष्ठः] गोपीनाथमहकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

११०९

सदोहविधानेषु संमीयमानेष्वन्तरेण चात्वालो-
त्करावन्वेत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उप-
विशति ॥ २३ ॥ आवैसर्जनकालादन्वास्ते ।

अर्वाक्समापिमाताह्वानादत्रैवाऽऽस्ते ।

होष्यमाणेषु वैसर्जनेषु यथेतं प्रत्येत्योत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णियं परीत्य पूर्वेण द्वारेण प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेण श्वाकामुखीयमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

स्पष्टम् ।

एवावन्दस्वेत्युपस्थे राजानं कुरुते ।

उपस्थोऽङ्कः ।

आवैसर्जनहोमादन्वास्ते ।

स्पष्टम् ।

हुते वैसर्जनेऽन्यगशेर्गच्छति ।

पूर्वो निष्क्रम्येत्यावस्तम्बः । हुते गार्हपत्यहोमे सर्वेभ्यः पूर्वो निष्क्रम्य प्राग्वंशा-
त्परमध्वात्तमशेर्गच्छति सोमप्रथमकस्थे ।

पूर्वो वा ।

यदा क्षत्रिप्रथमास्तदाऽन्वाज्यमेवाग्निं निष्क्रम्य गच्छति । अन्यथाऽक्षिप्रथमाः
सोमप्रथमा वा प्राध्वो गच्छन्तीत्यनेन विरोधात् ।

आग्नीध्रीयं प्राप्य दक्षिणत उपविशत्यावैसर्जनहोमाद-
न्वास्ते हुते वैसर्जनेऽन्यस्मै राजानं प्रदायौत्तरेणाऽऽग्नी-
ध्रीयं धिष्णियं परीत्य राजानं प्रत्यादाय सोमो
जिगाति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण
हविर्धाने प्रविश्याध्वर्यवे राजानं प्रदाय यथेतं
प्रत्येत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

अन्यस्मै प्रतिप्रस्थात्रे । स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः—आग्नीध्रीयं प्राप्य प्रतिप्रस्थात्रे
राजानं प्रदायेति । अन्यत्स्पष्टम् ।

अग्नीध्रीमीयस्याऽऽ वपाया होमादन्वास्ते ।

अग्राऽऽरुधिविधौ तेन वपाहोमपर्यन्तमित्यर्थः ।

हुतायां वपायां मार्जयते ।

चात्वाळे सर्वैः सह । समस्तकाचात्वाळे मार्जयन्त इत्याशङ्क्यतः ।

वसवीवरीषु परिगृह्यमाणसु वार्चं यच्छत्या सुब्रह्मण्यायाः ।
सुब्रह्मण्या ह्वानपर्यन्तमित्यर्थः । अत्राप्याहुर्भिविधौ ।

महाराधे बुध्यमानेषु बुध्यते ।

प्रथममिति शेषः । बोधनस्यार्थादेव सिद्धेः प्राप्यन्विधानेनैव सार्यत्तपम् । प्रथम-
मित्यध्याहारं विना वैयर्थ्यमेव सूत्रस्य स्यात् ।

उपाकृते मातरनुवाके वार्चं यच्छत्या परिधानीयायाः ।

अत्राप्याहुर्भिविधौ तेन परिधानीयापर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

सवनीयासु प्रपाद्यमानासु पूर्वेण द्वारेण हवि-

र्धाने प्रविश्याग्नेण स्वरं परीत्य दक्षिणत

उपविशति ॥ २४ ॥ आग्रहकाळादन्वास्ते ।

ग्रहकालो दधिग्रहेण प्रचरतीत्यत आरभ्य ।

ग्रहेषु गृह्यमाणेषु वार्चं यच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

आ, आग्रयणस्य ग्रहणादिति पदच्छेदः । आग्रयणग्रहणपर्यन्तम् । आहु-
र्भिविधौ ।

वहिष्यवमानं सर्वत्सु समन्वारभ्य सर्पति ।

वैष्णवहोमप्रसहोतुहोमौ ब्रह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामित्ययं विकल्प-
श्चाऽऽध्वर्यवसूत्रोक्तोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एतादृशेन विधिना समन्वारभ्य सर्पति
ब्रह्माऽपि ।

ब्रह्मन्स्तोष्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतथे माह तस्य च सुव म

च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽध्वर्यवस्या ऋचो मा गात तनूपात्साम्नः

सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकृतय ऋतं च सत्यं च

वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसव ओः स्तुतेति प्रसौति ।

संहितामन्त्रस्य कृत्स्नः पाठः स्तोमभागमन्त्रेण संधानार्थः । तेन सह, ओः
स्तुतेति अभ्यनुज्ञावाक्येन संधानम् । प्रसवोऽध्यमुज्ञावाक्यम् ।

सर्वस्तोत्राणामेष कल्पः ।

स्पष्टम् ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्येकत्रिंशतः

स्तोमभागाः स्तोत्रे स्तोत्र उत्तरमुत्तरमादधाति ।

एकत्रिंशदेव स्तोमभागा भवन्ति । तेनाप्तोर्यमेऽन्यस्याऽऽवृत्तिः । एवं च संख्या-
नियमः । एवं च सत्यपि सोमस्तिरेकनिमित्ते स्तोत्राधिक्ये तस्य तस्य कतोस्तत एव

स्तोममागः । अत्र सवकान्त्वस्थाऽऽवृत्तिः पूर्वयोः सवनयोः । तृतीयसवने त्वधिका एव निविशन्ते । कतोरेवोत्तरकृतुमाविश्यात् । बहिष्पदमानार्थमुद्रातूभिः प्रस्तोषा वा ब्रह्मस्तोष्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतस इति मन्त्रम् । उच्यमान इति वर्तमानमि-
देशादेतदामन्त्रणवाक्यसमकालमिदं मन्त्रं पूर्वमेव वाऽऽमन्त्रणान्मन्त्रमुक्त्वा, ओ३
स्तुतेति तस्मिन्काले प्रसौनि । देवस्य सवितुः प्रसव इत्येतदन्तरमो३ स्तुतेत्येतस्मा-
त्पूर्वं स्तोममागमन्त्रं संदधातीत्यादधातिशब्दार्थः । वीप्सा क्रमेण प्रतिस्तोत्रमेकैको
मन्त्रो योग्य इत्येतदर्थम् ।

संख्यामाह—

द्वादशामिष्टोमे त्रयोदशात्यमिष्टोमे पञ्चदशौक्ये षोडश षोडशिनि
सप्तदश वाजपेय एकाग्रमि३श्वतमतिरात्रे अथस्त्रि३श्वतमसोर्गोमे ।

अप्यमिष्टोमे राजन्वस्य गृह्णीयादिति षोडशिमहणमाचार्येणोक्तं तदर्थमेवाऽऽचार्येण
स्तोमभाग उक्तः । त्रयोदशात्यमिष्टोम इति । अथमेवात्यमिष्टोमनामकः क्रतुरनुमितः ।
स राजन्वस्य गृह्णीयादित्यनेन राजकर्तृको यज्ञ उक्तः । गौतमेन अन्तारिंशत्संस्कारेषु
नित्यत्वेन परिमाणनाद्ब्राह्मणस्यापि नित्य इति ज्ञेयम् । अर्थः स्पष्टः ।

स्तुते बहिष्पदमाने यथेतं प्रत्येत्वापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य
दक्षिणत उपविशति सवनीपस्थाऽऽ वपाया होमादन्वास्ते ।

यथेतं यथागतम् । अत्राप्याकभिविधी । तेन वपाहोमपर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

हुतायां वपायां मार्जयित्वा पूर्वेण द्वारेण
सदः प्रविश्याग्नेन प्रशालीयं धिष्ण्यं
परीत्य दक्षिणत उपविशत्यसंस्थानादन्वास्ते ।

संस्थानशब्देन सवनसमाप्तिरुच्यते ।

यत्रास्मै चमसमाहरति तं भेषयति यथेतेरे चमसान् ।

आगमासूत्र एतत्समानार्थके कृतव्याख्यानम् ।

स्तुतप्रज्ञयोर्वाचं यच्छति ।

समाप्तिपर्यन्तं, शस्त्रस्य समाप्तिर्वाज्यन्ते ।

संस्थिते सवने यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

येन पथा सदः प्रविष्टस्तेनैव पथेत्यर्थः ।

एवं विहित उत्तरयोः सवनयोः संचरो ब्रह्मत्वं च ।

संचरो मार्गः । इतरद्ब्रह्मत्वं च । गोबन्धीवर्द्धन्यायेनोभयोर्ब्रह्मणम् ।

आध्वर्यव एवातोऽन्यानि कर्माणि ब्राह्मण आम्नातानि भवन्ति ।

अत उक्तकर्मतोऽन्यानि वरणाङ्गजपादीनि तानूनप्त्रादीनि उपस्थानादीनि चाऽऽध्वर्यव एवाऽऽम्नातानि भवन्ति तान्यध्वर्युवत्कुर्यादित्यर्थः ।

एवं विहितं स संस्थानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्नस्याष्टमः पटलः ।

एवंप्रकारेण विहितं सर्वासां संस्थानां ब्रह्मत्वं भवति । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिद्यो-
तनार्था ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

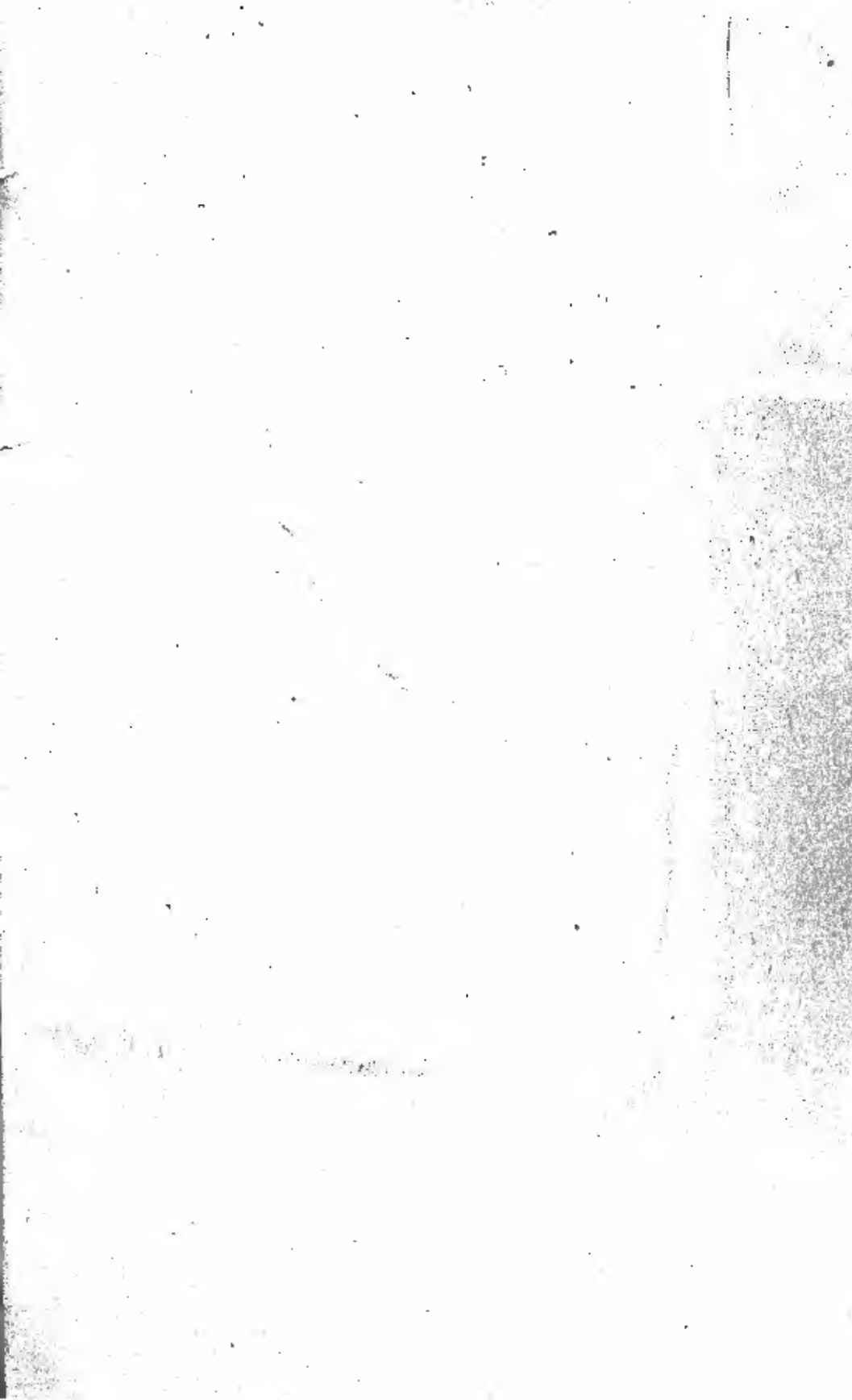
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राभ्युधिमतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

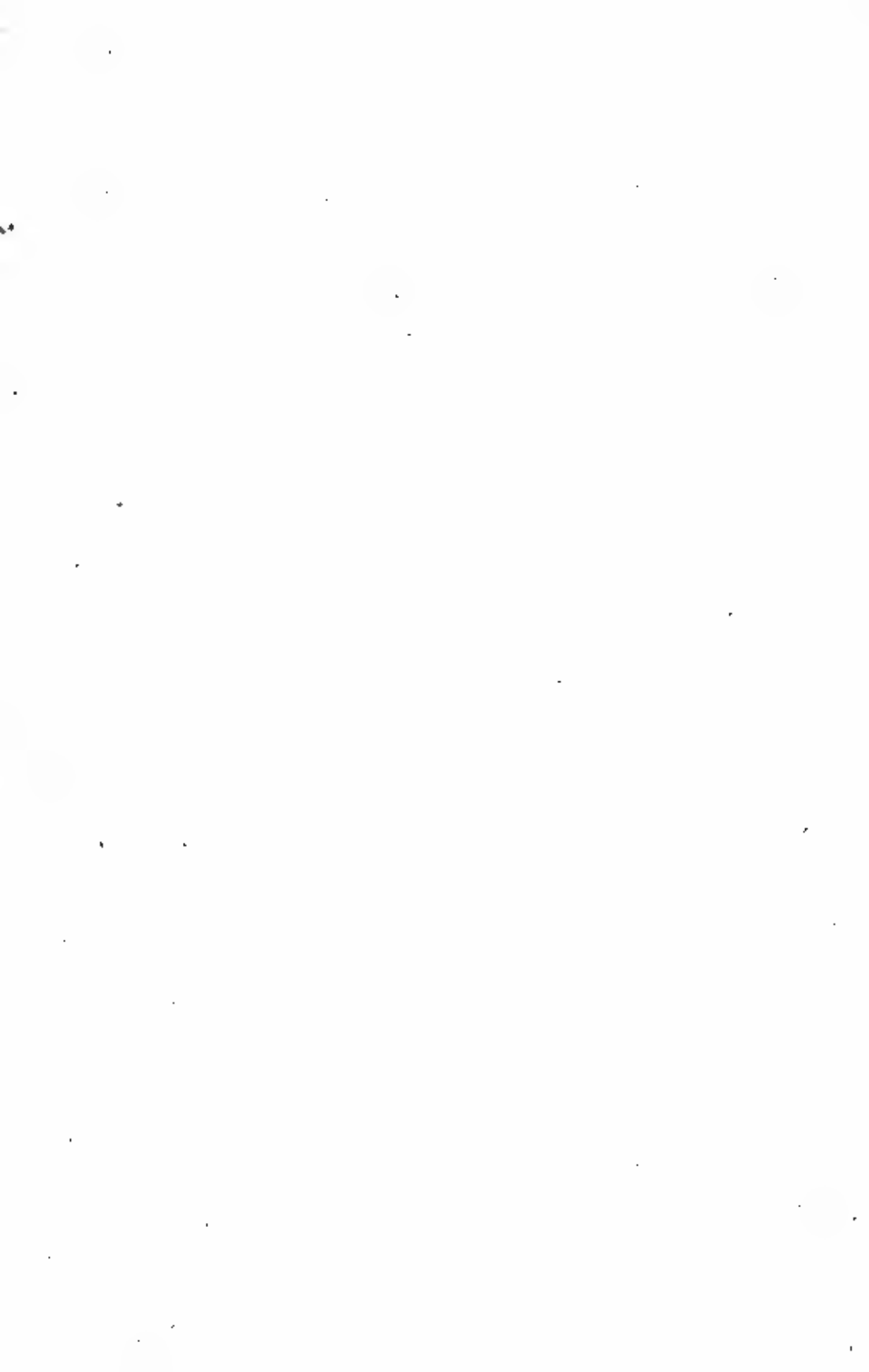
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृषी दशमप्र-

श्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

समाप्तो दशमः प्रश्नः ।

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1886.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita Śrauta-
sūtra. Pt.4.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.